

Ostravská univerzita v Ostravě
Fakulta sociálních studií

VÝZKUMNÉ METODY V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Detlef Baum
Alice Gojová
(eds.)

Ostrava 2014

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Ostravská univerzita v Ostravě
Fakulta sociálních studií

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS
Fakulta sociálních studií

VÝZKUMNÉ METODY V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Ostrava 2014

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Tento text vznikl v rámci projektu **Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080**.

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Řešitelem projektu je **Ostravská univerzita v Ostravě, Fakulta sociálních studií**.

Informace o projektu naleznete na webových stránkách projektu: <http://projekty.osu.cz/vedtym/>

Autoři: Detlef Baum, Alice Gojová, Vendula Gojová, Helena Kubátová, Eliška Lindovská, Brian Littlechild, Ivana Loučková, Eva Nedomová, Gabriela Nytra, Jelena Petrucijová, Armin Schneider, Dana Sýkorová, Marie Špiláčková, Iva Tichá, Kamila Vondroušová, František Znebežánek

Editoři: Detlef Baum, Alice Gojová

Recenzenti: Prof. PhDr. Milan Schavel, Ph.D., doc. PaedDr. Tatiana Matulayová, Ph.D.

© Ostravská univerzita v Ostravě, 2014

ISBN 978-80-7464-390-3

OBSAH

Úvod	9
1 Výzkum v sociální práci – problémy a možnosti	21
1.1 Proč výzkum?	21
1.2 Co chápeme výzkumem v sociální práci?	21
1.3 Výzkumné přístupy používané v sociální práci a jejich výuka	22
1.3.1 Kvantitativní výzkum a jeho výuka	22
1.3.2 Kvalitativní výzkum a jeho výuka	23
1.3.3 Integrovaný výzkum a jeho výuka	27
1.4 Typy výzkumů	32
2 Tradice výzkumu v sociální práci	37
2.1 Empirický sociální výzkum v historickém kontextu	37
2.2 Sociální problémy: spojení sociální práce a empirického sociálního výzkumu	42
2.3 Exkurz: K historicko-teoretickému rámci sociálních problémů	46
2.4 Tradice výzkumu Chicagské školy	48
2.5 Tradice teorie a výzkumu v sociální práci	51
2.5.1 Všeobecná poznámka na úvod	51
2.5.2 Vývoj německé sociální práce jako paradigma pro vývoj výzkumných strategií	51
2.6 Závěrem	59
3 Výzkum jako proces – od teorie přes výzkumnou otázku k empirickým poznatkům	63
3.1 Co chceme zjišťovat? Cíl a problém formulace předmětu/objektu výzkumu	63
3.1.1 Kvantitativní a integrovaný výzkumný přístup s převahou kvantitativních postupů	64
3.1.2 Kvalitativní a integrovaný výzkumný přístup s převahou kvalitativních postupů	65
3.1.3 Výzkumný projekt	67

3.2	Role teorie v sociální práci	67
3.2.1	Teorie jako vstupní, nebo výstupní systém?	68
3.3	Tvoření hypotéz	69
3.3.1	Hypotézy	71
3.3.2	Hypotézy jako teoretické výroky	74
3.4	Koncepty a pojmy	79
3.5	Proces operacionalizace, měření	80
3.6	Hledání indikátorů. Co měříme?	85
3.7	Výzkumné metody a techniky	86
3.8	Problémy a omezení ve výzkumu	101
3.8.1	Možnosti a meze výzkumů v sociální práci	101
3.8.2	Problém formulace úlohy, cílů, prostředků, používání paradigmat	102
3.8.3	Problematika výzkumných souborů	106
3.9	Formulace a reflektování výsledků	114
3.10	Vztah mezi politikou, vědou a výzkumnou praxí jako centrálním problémem aplikovaného výzkumu	115
4	Etika v kvalitativním výzkumu v sociální práci	121
4.1	Klíčové etické otázky ve výzkumu sociální práce	122
4.2	Důležitost výzkumu pro odborníky v praxi / manažery / klienty	126
4.3	Výzkum s dětmi	128
4.4	Duševní zdraví	132
4.4.1	Zapojení uživatele služeb a pečujících osob do hodnocení rizika	132
4.4.2	Výzkum „Whole Life“	133
4.5	Obecné otázky výzkumu v sociální práci	134
5	Účinky v sociální práci, o efektech a užítku výzkumu v sociální práci	139
5.1	Účinky v sociální práci	139
5.2	Měření účinků	141

5.3	Výzkum účinků v sociální práci	145
5.4	Příklady z výzkumu účinků	146
5.4.1	Trvalost politického vzdělávání mládeže	147
5.4.2	Účinek mentorských programů u dětí	148
5.4.3	Evaluace pomoci při výchově	149
5.4.4	Katamnéza terapeutických skupin podporovaného bydlení mládeže	149
5.5	Závěrem	150
6	Varianty konstruktivismu	155
6.1	Konstruktivistický strukturalismus Pierra Bourdieua	156
6.1.1	Metodologický konstruktivismus	156
6.1.2	Sociální konstruktivismus	158
6.2	Sociální konstrukce reality Petera Bergera a Thomase Luckmanna	159
6.3	Symbolický interakcionismus Herberta Blumera	162
6.3.1	Konstruování reality	162
6.3.2	Metoda symbolického interakcionismu	166
6.4	Srovnání variant konstruktivismu	167
7	Historický výzkum v sociální práci	171
7.1	Historický výzkum – historiografie obecně	173
7.2	Cíl historického výzkumu	174
7.3	Uplatnění historického výzkumu v sociální práci	175
7.4	Prameny a literatura jako objekt výzkumu	178
7.5	Zdroje dat v historickém výzkumu	182
7.6	Metodologie historického výzkumu	185
7.6.1	Obsahová analýza	186
7.7	Limity historického výzkumu v sociální práci	192
7.8	Citace archivních materiálů a relevantní legislativa	194
7.9	Příklady historických výzkumů	195
7.10	Závěrem	198

8	Participativní akční výzkum	203
8.1	Participativní akční výzkum	203
8.1.1	Co je participativní akční výzkum	203
8.1.2	Východiska a přístupy v participativním akčním výzkumu	204
8.1.3	Postupy v akčním výzkumu	207
8.2	Komunitně orientovaný participativní akční výzkum	208
8.2.1	Co je komunitně orientovaný participativní akční výzkum	208
8.2.2	Metody komunitně orientovaného akčního výzkumu	209
8.2.3	Postupy komunitně orientovaného akčního výzkumu	212
8.3	Výhody a rizika participativních akčních výzkumných přístupů	213
8.3.1	Rizika participativního akčního výzkumu	213
8.3.2	Přínosy participativního akčního výzkumu	215
9	Sociálně prostorová segregace ve srovnání dvou měst – Ostravy a Halle	219
9.1	Teoretická východiska pro výzkum sociálně prostorové segregace	220
9.1.1	Indikátory sociálně prostorové segregace	223
9.2	Zaměření výzkumného projektu, hypotéza a výzkumné otázky	224
9.3	Metodologické přístupy	225
9.3.1	Nevýhody komparativního výzkumu	225
9.4	Metodologická východiska pro výzkum sociální segregace	226
9.4.1	Kvantitativní výzkumné metody	227
9.4.2	Kvalitativní výzkumné metody	230
9.4.3	Výhody a nevýhody výzkumných metod	231
9.5	Metody výběru výzkumného souboru a organizace sběru dat	232
9.5.1	Metody získávání dat	233
9.5.2	Organizace sběru dat	234
9.6	Závěrem	235

10	Výzkum chudoby ve stáří	239
10.1	Úvod	239
10.2	Výzkumný přístup, typ výzkumu, metody	244
10.3	Zdroje a metody získávání dat	245
10.4	Zpracování, analýza a interpretace dat	252
10.5	Závěrem	258
11	Způsoby zvládnání chudoby a ohrožení chudobou domácnostmi rodin s nezletilými dětmi	263
11.1	Hlavní výzkumná otázka	263
11.2	Cíl výzkumu	263
11.3	Teoretická východiska zkoumané problematiky	264
11.3.1	Chudoba jako sociální problém	264
11.3.2	Současná situace českých domácností	264
11.3.3	Specifika chudoby v rodině	266
11.3.4	Stav ohrožení chudobou	267
11.3.5	Způsoby zvládnání chudoby a ohrožení chudobou	268
11.4	Popis výzkumného problému	275
11.5	Metodologie a organizace výzkumu	276
11.5.1	Fáze přípravy výzkumu	276
11.5.2	Popis konstrukce operacionalizace a tvorby řízeného rozhovoru	277
11.5.3	Předvýzkum	288
11.5.4	Sběr dat	289
11.6	Metody analýzy dat	290
11.7	Interpretace dat, reflexe výsledků	292
11.7.1	Výsledky vztahové analýzy a interpretace	293
11.8	Problémy vyplývající z použité metody	294
	SUMMARY	299

ÚVOD

Jelena Petrucijová, odborný garant projektu v letech 2013–2014

Odborná publikace *Výzkumné metody v sociální práci* (eds. D. Baum, A. Gojová) je výstupem projektu *Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080* (<http://fss.osu.cz/>).

Několik slov o projektu. Jedná se o tříletý projekt realizovaný na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě v době od 1. června 2011 do 31. května 2014 a spolufinancovaný Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky. Projekt vznikl v rámci výzvy č. 20 Operačního programu Vzdělávání pro konkurenceschopnost, Prioritní osy 2 – Terciární vzdělávání, výzkum a vývoj, Oblasti podpory 2.3 – Lidské zdroje ve výzkumu a vývoji (<http://www.msmt.cz/file/17231>). Cíl výzvy č. 20 (r. 2010) spočíval v podpoře vytváření kvalitních týmů výzkumu a vývoje s důrazem na internacionalizaci a multidisciplinaritu a umožňoval zapojení klíčových vědeckých pracovníků ze zahraničí jako prostředek posílení a rozvoje odbornosti týmů. Jednalo se o trvale aktuální úkol zkvalitnění personálního zabezpečení VaV včetně zlepšení odborné přípravy špičkových výzkumných pracovníků s vysokým výzkumným potenciálem a manažerskými zkušenostmi, tj. o úkol korespondující cílům *Národní politiky VaVaI na léta 2009–2015* a *Národního programu výzkumu*.

Projekt VEDTYM – *Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080* měl za cíl zúročit dosavadní zkušenost vědeckovýzkumné činnosti stávajícího tzv. „seniorského“ týmu pracovníků FSS OU, přispět jejímu posílení (mimo jiné přizváním významného zahraničního experta s bohatou zkušeností s řízením mezinárodních výzkumných týmů), rozšířit stávající „seniorský“ tým o nové pracovníky z řad mladých vědeckých pracovníků a studentů Ph.D. studia (tj. o „juniorský“ tým) a následně udržet nově nabytou kvalitu špičkového expertního týmu v oblasti problematiky sociálních dopadů procesů modernizace, nových sociálních rizik (respektive sociální exkluze) v budoucích publikačních a projektových počínech pracovníků fakulty.

Fakulta sociálních studií OU využila svých bohatých mezinárodních zkušeností získaných aktivní účastí v ERIS – Evropském výzkumném institutu sociální práce OU (European Research Institute of Social Work) a zkušeností souvisejících s řešením řady projektů domácích grantových agentur (především GA ČR). Významnou úlohu v určení a specifikaci výzkumu projektu

VEDTYM na oblasti sociální exkluze (rozvívající *Hlavní směry vývoje vědy a výzkumu na FSS OU na období 2011–2014*) hráli prof. PhDr. Jan Keller, CSc., přední český sociolog, doc. PaedDr. Oldřich Chytil, Ph.D., děkan FSS OU, a doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., odborná garantka projektu v letech 2011 až 2012.

Pozice zahraničního experta se ujal prof. Dr. Detlef Heinrich Baum, Dr. h. c. – německý sociolog odborně zaměřený na otázky sociální politiky, sociální struktury, sociální nerovnosti, komunitních studií a sociologii města (<http://www.osu.eu/index.php?idc=43026>). Profesor Baum se výrazně podílel na naplnění jednoho ze základních projektových cílů – důsledné odborné přípravy především mladé generace výzkumníků v oblasti metodologie výzkumu, jejíž součástí bylo (1) vedení několika desítek *Badatelských odpolední* (Research Afternoons), na kterých přední čeští a zahraniční odborníci prezentovali nosná témata z oblasti metodologie sociálních věd a metodologie sociální práce, (2) vedení několika desítek *doktorských kolokvií* umožňujících studentům doktorského studia prodiskutovat parciální výstupy svých výzkumných aktivit se svými kolegy–studenty a odborníky a (3) odborná garance *Mezinárodní jarní školy sociální práce* (International Spring School) – každoroční události určené studentům NMGr. a Ph.D. studia z partnerských evropských univerzit ERIS a doprovázené setkáním odborníků, prezentací příspěvků studentů, získáním zpětné vazby od akademiků z evropských zemí a hlavně posílením badatelských kompetencí v rámci *Metodologického bloku Jarní školy*.

Nedílnou součástí odborné přípravy v oblasti metodologie výzkumu je tato publikace *Výzkumné metody v sociální práci*, jejímž hlavním cílem je získání znalostních kompetencí a badatelských dovedností. Existuje sice celá řada publikací věnovaných otázkám metodologie společenských věd a otázkám metodologie sociální práce, avšak charakteristickým znakem této publikace je nejenom spolupráce řešitelského týmu FSS OU se zahraničními experty z Německa a Velké Británie, ale především zapojení členů obou týmů („seniorského“ a „juniorského“) do metodologické reflexe prováděných výzkumných aktivit, tj. publikace ukazuje, jak „učíme výzkum výzkumem“ s využitím odborného metodologického zázemí a následnou metodologickou reflexí jednotlivých kroků výzkumu. Publikace se skládá z kapitol věnovaných obecným otázkám metodologie výzkumu ve společenských vědách a především v sociální práci (1.–8. kapitola) a také prezentuje metodologické postupy a výsledky výzkumů tří projektových sub-týmů: *Sociální prostorová segregace ve srovnání dvou měst – Ostravy a Halle* (9. kapitola); *Výzkum chudoby ve stáří* (10. kapitola); *Způsoby zvládání chudoby a obrožení chudobou domácnostmi rodin s nezletilými dětmi* (11. kapitola).

Detlef Baum, zahraniční expert

Kniha vznikla jako výsledek vývoje výzkumného týmu Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě. Součástí týmu byli jak začínající, tak i zkušení vědecktí pracovníci, kteří v rámci projektu úspěšně hledali cesty a přístupy aplikovatelné ve výzkumu v sociální práci.

V tomto kontextu probíhaly po dobu tří let intenzivní diskuse v kolokviích, během tzv. badatelských odpolední a v rámci kulatých stolů, zaměřené na přiměřené přístupy ve výzkumu a na adekvátní postoje k výzkumným otázkám, výzkumným metodám a subjektům výzkumu, především pak ve vztahu ke klientům sociální práce.

Právě v sociální práci je důležité spojení výzkumu s otázkou, do jaké míry jsou klienti sociální práce jednak „zkoumání“ jako objekty výzkumu a na druhé straně také podporováni, aby se stali jeho spoluvtvůrci aktivovanými v průběhu výzkumu, kteří mají šanci spoluvytvářet proces výzkumu zcela jinak, než je to obvyklé v jiných badatelských přístupech empirického sociálního výzkumu. Sociální práce potřebuje specifické přístupy a metody empirického sociálního výzkumu, přičemž hledání výzkumných otázek se řídí požadavky vycházejícími ze společenské funkce sociální práce,

Empirický sociální výzkum se ale vždy také pokouší vysvětlit sociální skutečnost společnosti, její struktury, vztahy, procesy a její sociální problémy. Činí tak na základě teorií, tedy systémů logicky bezesporných výpovědí o sociálních fenoménech. Jako empirické teorie musí být její výpovědi o sociální skutečnosti s touto skutečností konfrontovatelné, což znamená, že musí být empiricky prověřitelné.

Výzkumníci musí mít na počátku výzkumného procesu představu o tom, v jakých teoretických souvislostech by měla být skutečnost zkoumána. Nejde tedy jen o ideu, ale spíše o výpověď, která odpovídá určitým logickým požadavkům. Pouze na základě takových výpovědí nebo hypotéz může probíhat teoretické a systematické zkoumání sociálních fenoménů. V tomto smyslu se jedná o pokusy vysvětlit dosud nevysvětlenou skutečnost. Empirický sociální výzkum má tedy funkci prostředníka mezi skutečností a teorií.

Empirický výzkum v sociální práci není jen kvantitativní vystižení sociálního postavení klientů nebo zkoumání jejich objektivně daných podmínek života a jednání. Výzkum v sociální práci zahrnuje i kvalitativní zkoumání životní situace klientů, což znamená, že nás zajímají interpretační vzory.

Často je přístup k určitým klientům možný i jinak než prostřednictvím individuálního rozhovoru, který informuje o okolnostech, v nichž klient žije

a jedná a kde je vyjádřen subjektivně míněný smysl. Užitečné mohou být i určité metody empirického výzkumu, které nám umožní zabývat se objektivními strukturálními a individuálními rámcovými podmínkami, které ovlivňují subjektivně míněný smysl.

Jestliže má být sociální práce více než jen systém pomoci a podpory pro potřebné lidi, jestliže má být profesí, pak potřebuje vlastní a specifické formy analýzy, jejich zdůvodnění a evaluaci svých metod.

Jedním z těchto předpokladů je vnímání sociální práce jako integrální součásti sociální politiky, jejíž cíl je zlepšení životní situace především sociálně slabých skupin. Přitom vždy narazíme na dvě úrovně, kde se tento účinek rozvíjí: individuální úroveň jednání a společensko-strukturální úroveň.

Na úrovni individuálních možností jednání se sociální práce snaží lidi nasměrovat do polohy, v níž by byli schopni uchopit svůj život do vlastních rukou tak, aby nebyli odkázáni na pomoc.

Na strukturální úrovni se sociální práce snaží ovlivňovat rámcové podmínky životních situací, napomáhat sociální integraci do společnosti a společenství a přinejmenším zabránovat dezintegraci.

To je také důvod, proč potřebujeme empirický sociální výzkum, který si bude klást teoreticky fundované otázky a také analyticky zkoumat, za jakých strukturálních společenských rámcových podmínek individua jednají, formují a interpretují svůj život, tedy jakým způsobem je vůbec možné dosáhnout integrace a proč dochází k exkluzi.

Dále musí empirický sociální výzkum hledat příčiny individuálního utrpení a slabostí, které mohou sociální práci objasnit, proč lidé jednají určitým způsobem, s cílem odvodit koncepty, které by mohly napomoci odstranit individuální utrpení nebo ho přinejmenším zpracovat.

Jestliže si uvědomíme dějiny a tradice výzkumu sociální práce, pak zjišťujeme, že orientace na výzkum a přístupy výzkumu v sociální práci zde nebyly vždy, resp. od jejích počátků, aktuální. Sociální práce také nebyla vždy přístupná fundovaným teoriím. V nejlepším případě se jednalo o představy o určitém uspořádání nebo dokonce o křesťansko-solidárním pojetí pomoci, které jsou charakteristické pro péči o chudé od období středověku. Také v počátcích sociální práce v občanské společnosti stály v popředí jejího zájmu spíše představy o určitém řádu a myšlenka poskytování pomoci.

Vlastní pojetí sociální práce ještě dnes čerpá z obou uvedených historických proudů, které se nezaměřovaly na hledání příčin chudoby, sociálních problémů

a sociálních slabostí. Nebyl zde ani zájem vysvětlovat, proč by měly být chudoba a sociální problémy zpracovávány, nebo dokonce řešeny.

Jestliže nahlédneme do prvních empirických prací v oblasti sociální práce, získáme dojem, jako by se jednalo o jakousi spíše kvantitativní registraci bídy, která byla s počínající industrializací programově popisována pomocí pojmu sociální otázky. Tato sociální otázka zahrnovala nejprve pouze chudobu na venkově, pauperismus, tedy masové zbídačení venkovského obyvatelstva z důvodu neúrody. Takové studie existovaly již v Anglii v 18. století.

Až v průběhu industrializace se sociální otázka stala otázkou zbídačeného průmyslového proletariátu a tím dělnickou otázkou. Teprve pak bylo zahájeno kvalitativně zaměřené zkoumání chudoby s pozorností soustředěnou na palčivé otázky práce, bydlení a zdraví a na akutní otázky dospívání dětí a mládeže v kontextu pracovních podmínek v továrnách.

V současné době se výzkum stal neodmyslitelnou součástí sociální práce.

Nutnost výzkumu potvrdily jak vědecké rozbory příčin a cílů sociální práce, tak i zvyšující se profesionalizace sociální práce, která zdůvodňuje vědeckou profesní kvalifikaci v sociální práci. O tom, že k vědě patří výzkum, není pochyb.

Jedná se přitom o praktický výzkum, tedy o empiricko-analytické zdůvodnění sociální práce v praxi. V popředí zájmu je také evaluace a další rozvoj metod a nástrojů sociální práce na pozadí sociálně a společenskopolitických cílů a představ a jejich změn a rovněž teoretické a interpretační předpoklady z různých vědeckých disciplín, hlavně z oblasti pedagogiky, psychologie a sociologie.

Důležitá je také aplikace a další rozvoj teoretických potenciálů sociální práce pro objasňování, prognózy a generalizaci domněnek a hypotéz o souvislostech společenských okolností a vztahů na jedné straně a způsobů jednání a myšlení na straně druhé.

V tomto kontextu jsou zapotřebí nejen kvantitativní a kvalitativní metody empirického sociálního výzkumu, ale také kritická reflexe stavů teorie a metod na pozadí zkoumaných skutečností.

Tato kniha není příručkou empirického sociálního výzkumu. Na pozadí specifických teoretických a empiricko-metodických přístupů nabízí základ pro zahájení výzkumu v sociální práci pro odborníky z praxe, kteří jsou zapojeni do výzkumných projektů, s cílem získat informace o možnostech interpretace a formování praxe. Dále pak tato kniha nabízí vědecký přístup

ke specifickým otázkám teorie a metodologie, ale také praxe sociální práce, resp. ke společenským rámcovým podmínkám její klientely.

Které teoretické a metodické přístupy jsou důležité, resp. které z nich jsme představili v této knize?

Nejprve jsme se zabývali zásadní metodologickou výzvou výzkumu v sociální práci, popisující problémy a možnosti výzkumu, ale také proces výzkumu od výzkumné otázky až po empirické nástroje měření, přičemž je pozornost věnována i procesu operacionalizace.

Každý výzkum má své etické premisy a nejinak je tomu i v sociální práci. Právě v kvalitativním výzkumu jsou klíčovými otázkami vývoj subjektu v procesu výzkumu a postavení subjektu v interakci mezi zkoumajícími a zkoumanými.

Otázka etiky ve výzkumu velmi významně souvisí s jeho dějinami, tedy s historickými kontexty, v jejichž rámci metody a výzkumné přístupy vznikaly. Funkce sociální práce v kontextu průmyslově kapitalistické formace industriální společnosti může být správně zachycena jen tehdy, pokud vnímáme sociální práci jako část sociální politiky, která sice pomáhala lidem na úrovni jednání, ale také na strukturální úrovni společnosti přispěla k zajištění určitého společenského systému, určitého hospodářského stavu a určitého politického uspořádání.

To je také pojetí, o něž se snaží zpracování tradic empirického výzkumu v sociální práci.

Etická otázka, tedy co si jako výzkumníci v rámci výzkumu můžeme dovolit, musí vždy navazovat na otázku využití výzkumu. Komu tento výzkum slouží?

Z výzkumu by měli mít vždy užitek lidé. Co slouží člověku, slouží také společnosti, její integrační funkci a zachování její struktury. Efekty sociální práce zpravidla poměrujeme podle klientů. V sociální práci by nám však vždy mělo být jasné, že jestliže pomáháme lidem, podporujeme vždy určitou společenskou strukturu. To je ambivalence každé sociální politiky a také sociální práce.

V knize představujeme některé nejdůležitější teoretické přístupy. Jejich společným vztazným bodem jsou otázky chápání sociálního chování a individuálních dispozic a jednání jednotlivců v souvislosti s jejich individuálními životními okolnostmi, jejich biografickými a osobnostními vývojovými vzory a jejich sociálně ekonomickými, sociálně ekologickými a sociálně kulturními rámcovými podmínkami jednání a myšlení.

Které jejich kompetence a nekompetence, které (chybějící) rezervy a možnosti jsou individuální povahy a které jsou společensky podmíněné a vytvořené a jak na ně může reagovat sociální práce?

Pokud je to hlavní otázka sociální práce, pak k nalezení odpovědí potřebujeme určitou teoretickou základnu.

Na příkladu čtyř výzkumných projektů s různými tematickými přístupy popíšeme aktuálně použité metody. Reflektujeme je na pozadí skutečnosti, že nám umožní přístupy ke specifickým tématům a že nejsou stejnou měrou vhodné pro všechna témata. Rovněž kriticky prověříme, jaké problémy vznikaly při aplikaci a jak jsme se s nimi vypořádali.

Tato kniha shrnuje příspěvky pocházející z různých výzkumných kontextů, které vznikly také v souvislostech mezinárodních diskusí. Nenárokujeme si reprezentativnost a komplexnost přístupů, avšak soustředili jsme zde klíčové přístupy, o nichž se domníváme, že mají zvláštní význam pro sociální práci, protože zahrnují nejčastější problémové situace klientů a také zhodnocují většinu otázek.

A protože přístupy pocházejí z různých výzkumných kontextů, nelze se divit, jestliže pojmosloví, programové cíle výzkumu a teoretické diskuse nesledují jednotnou linii nebo se vůbec neshodují. To platí také pro metodické přístupy a nástroje. Jiná je nejen klientela sociální práce v jednotlivých zemích, ale odlišuje se i logika integrace a vyloučení v různých společnostech. Sociální práce také ve snahách o integraci v různých zemích sleduje vždy specifickou logiku, má specifické požadavky a je zasazena do různých sociálně politických a sociálně strukturálních rámcových podmínek jednání.

V této knize se tedy setkáváme s bohatstvím aspektů různých přístupů a interpretačních souvislostí, které vnímáme mimo jiné i jako obohacení diskuse právě v mezinárodním kontextu.

K JEDNOTLIVÝM PŘÍSPĚVKŮM

V první kapitole se autorka **Ivana Loučková** zabývá problematikou teoretických a metodologických otázek výzkumu v sociální práci. Diskutuje roli výzkumu a výzkumných přístupů kvantitativních, kvalitativních a integrovaných.

Ve druhé kapitole **Detlef Baum** analyzuje tradici výzkumu v sociální práci. Dějiny empirického sociálního výzkumu jsou úzce spjaty s dějinami aktuálních sociálních problémů a zároveň s dějinami státních a společenských pokusů o hledání jejich řešení, což těsně souvisí s dějinami sociální politiky. Za významný považuje autor především vliv tradice výzkumu Chicagské školy, která se zabývala sociálně prostorovými aspekty. Dále se věnuje analýze vývoje teoretické a výzkumné tradice německé sociální práce. Rozpracovává tři výzkumné tradice, které hrály významnou roli především v 19. a na počátku 20. století a kterými jsou: social reportages and early ethnographic studies, researches by questionnaires and qualitative studies of the Verein für Sozialpolitik (Association of social policy) and case studies and family monographies.

Třetí kapitola autorů **Ivany Loučkové** a **Detlefa Bauma** rozpracovává problematiku konkrétních tematických oblastí, s nimiž se badatel ve výzkumu v sociální práci setkává. Je diskutována formulace výzkumných otázek, role teorie v sociální práci, problematika tvorby netriviálních hypotéz, rovněž konceptů a pojmů, včetně procesu operacionalizace a měření. Nejrozsáhlejší část se zabývá výzkumnými metodami a technikami používanými v sociální práci. Rovněž je diskutována oblast problémů a omezení ve výzkumu se zaměřením na možnosti a meze výzkumů v sociální práci, formulaci úlohy, cílů, prostředků, či používání paradigmat, problematiku výzkumných souborů a reprezentativnost a přenositelnost výsledných zjištění. Závěrečná témata zmiňují formulaci a reflektování výsledků výzkumných zjištění, rovněž vztah politiky a vědy prostřednictvím etických a politických otázek a odpovídajících kompetencí badatele k realizaci výzkumu.

Čtvrtá kapitola **Briana Littlehilda** představuje klíčová témata pro aplikaci kvalitativních metod ve výzkumu v sociální práci, která vychází z hodnot a etiky. Zvláštní pozornost věnuje způsobům, jakými jsou ve výzkumu respektována práva jednotlivců. Za klíčovou považuje rovněž participaci potenciálně zranitelných klientů v roli spolupracujících výzkumníků. Uvádí příklady z oblasti práce s dětmi a s lidmi s duševním onemocněním, na kterých ukazuje,

že je nutné metody výzkumu přizpůsobit základním hodnotám sociální práce a jejím etickým principům.

V páté kapitole se autor **Armin Schneider** zamýšlí nad tím, co jsou účinky v sociální práci, nakolik jsou měřitelné, resp. hodnotitelné a jaký užitek má pro sociální práci a její společenskou úlohu výzkum zaměřený na účinky. Uzavírá, že přestože orientace na účinky hraje v podmínkách sociální práce stále významnější roli, je nutno důrazně konstatovat, že účinek ve smyslu kauzálních příčinně účinkových vztahů může zachytit jen část efektů a významů. Nesmíme přitom opomenout fakt, že sociální práce má svou odpovědnost vůči hodnotám lidské důstojnosti a sociální spravedlnosti a její legitimita nevyplývá pouze z měřitelných indikátorů účinku.

V šesté kapitole autoři **František Znebejánek** a **Helena Kubátová** analyzují tři základní pozice sociálního konstruktivismu podle podílu, s jakým se na konstrukcích podílejí nezávislí aktéři na straně jedné a na člověku nezávislé sociální struktury na straně druhé. Reprezentanty těchto tří pozic jsou Bourdieu a jeho konstruktivistický strukturalismus, Berger a Luckmann a jejich sociální konstrukce reality a Blumer a jeho symbolický interakcionismus.

Bourdieuova a Blumerova pozice jsou navíc spojeny s odlišným pojetím metodologie, které je výrazem jejich vztahu k metodologickému konstruktivismu. K otázkám metodologického konstruktivismu se Berger s Luckmannem nevyjadřují. Kapitola uvedené pozice sociálního a metodologického konstruování srovnává a uvádí příklady jejich využití v praxi sociálního výzkumu.

V sedmé kapitole představuje **Marie Špiláčková** historický výzkum v sociální práci, který stojí na identifikaci, analýze a interpretaci textů. Historický výzkum zaujímá v sociální práci významné místo a na rozdíl od jiných historických studií musí výzkumník pátrající po historii sociální práce sledovat současně dvě linie. První z nich se zaměřuje na praxi sociální práce na úrovni práce s klientem, druhá linie sleduje praxi sociální práce v kontextu společnosti. Studium historie sociální práce pomáhá ukotvit základní hodnoty profese a cíle, o které usiluje. Zároveň má potenciál posilovat identitu sociálních pracovníků.

Osmá kapitola autorky **Alice Gojové** je věnována základnímu uvedení do tématu participativního akčního výzkumu a jeho možnostem na poli sociální práce. Tato výzkumná metoda je založena na představě, že vědecké bádání by mělo zahrnovat také úsilí o změnu, která má dopad na život „zkoumaných“ a ti skrze výzkum dostávají možnost ovlivnit svoje životy. Měl by být prováděn „s lidmi“, ne „o lidech“ a usilovat o změnu založenou na poznání, nabízet přístup „spoluvytváření“ znalostí. V kapitole jsou popsány hlavní znaky participativního

paradigmatu a představeny jednotlivé směry akčního výzkumu. Samostatná část je věnována komunitně orientovanému participativnímu akčnímu výzkumu.

V deváté kapitole **Detlef Baum, Kamila Vondroušová a Iva Tichá** představují projekt výzkumu sociálně prostorové segregace, který vzešel z aktuálních potřeb řešení problematiky sociální exkluze v prostoru evropských měst. V kapitole prezentují teoretická a metodologická východiska výzkumu sociálně prostorové segregace. Popisují obvykle užívané metody a přístupy, detailněji se věnují indikátorům, jimiž lze míru sociálně prostorové segregace měřit, a analyzují problémy, se kterými se výzkumný tým v rámci realizace projektu potýkal.

Desátá kapitola autorek **Dany Sýkorové, Ivy Tiché a Gabriely Nytry** se zabývá otázkou výzkumu chudoby ve stáří. Konkrétně ilustruje užití kvalitativního přístupu ve výzkumu v sociální práci, konkrétně metody zakotvené teorie (Grounded Theory). Detailně autorky popisují zdroje a metody získávání dat, jejich zpracování, analýzu a proces interpretace. V závěru kapitoly reflektují, zda jejich teorie splňuje kritéria „dobře vytvořené zakotvené teorie“, která formulovali Strauss s Corbinovou.

Jedenáctá kapitola týmu autorů (**Alice Gojová, Vendula Gojová, Marie Špiláčková, Kamila Vondroušová, Iva Tichá, Eliška Lindovská, Eva Nedomová**) popisuje metodologické aspekty výzkumu, jehož cílem bylo analyzovat životní situace rodin s nezletilými dětmi v různých fázích sociální diskvalifikace a způsoby, kterými se rodiny vyrovnávají s chudobou a riziky chudoby. Pozornost je zaměřena na operacionalizaci způsobů zvládnání chudoby a ohrožení chudobou a etap sociální diskvalifikace. V závěru kapitoly jsou reflektovány problematické situace, se kterými se výzkumný tým v průběhu výzkumného projektu vyrovnával.

V příloze knihy jsou uvedeny vybrané dokumenty ilustrující realizaci kvalitativního výzkumu chudoby ve stáří.

1 VÝZKUM V SOCIÁLNÍ PRÁCI – PROBLÉMY A MOŽNOSTI

Ivana Loučková

1.1 Proč výzkum?

Potřeba poznání a pochopení věcí, jevů, procesů či jakýchkoliv oblastí hodných zájmu je jádrem aktivity, která nese název „výzkum“. Můžeme si položit otázku, jaká je role výzkumu v sociální práci. Nestačí se omezit na interakční, komunikační znalosti a dovednosti, když v podstatě v sociální práci jde především o jednání s lidmi? K čemu výzkumy? Není to zbytečný přepych? Jaká je role sociálního pracovníka?

Jistě že každý sociální pracovník nebude provádět výzkumy. Ale sociální pracovníci se často dostávají do styku s různými projekty, návrhy adresovanými nadacím, s nabídkami různých firem na provedení průzkumu toho či onoho typu, budou i členy konkurzních komisí, které projekty vyhodnocují a vybírají. Proto by měl sociální pracovník umět rozhodnout nejen o realizovatelnosti, ale i o kvalitě nabízených projektů. Sociální pracovníci denně participují na opakovaných sociálních situacích vztažených jak ke kolegům, tak i ke klientům. Nebylo by možné informace získané z těchto situací zobecnit? Jsou aktuální sociální opatření zaměřená na určité skupiny obyvatel opravdu účinná? Jestliže sociální pracovník má mít kompetence k posuzování i rozhodování o výzkumných projektech či sám se má výzkumných aktivit účastnit, měl by alespoň jednou ve své odborné praxi projít výzkumným prostředím – od vypracování projektu až po analýzu dat. Navíc výzkumné aktivity mohou naučit každého účastníka jak skrytému řádu ve vlastním způsobu myšlení, tak mohou umožnit vyhledat skrytý řád i v sociálním světě, přestože se mnohdy jeví chaoticky.

1.2 Co chápeme výzkumem v sociální práci?

Obecně výzkum lze chápat jako proces epistemického jednání v rovině teoretické i empirické s cílem nalézt odpověď na výzkumnou otázku. Výzkum v sociální práci upřesňujeme tak, že výzkumným cílem je nalézt odpověď na výzkumné otázky, které vyrůstají ze vztahu mezi lidským jednáním a sociálními strukturami. Epistemické postupy jsou v zásadě neseny procesy pozorování, rozhovoru

a dalších pomocných metod poznávání (např. procesy operacionalizace a měření, administrace dotazníků, testů, popis způsobů intervence badatele, audio- a videozáznamy, obsahová analýza dokumentů a počítačové kódování textů apod.). Způsob použití poznávacích postupů ve výzkumných situacích je však vázán na akceptování konkrétního výzkumného paradigmatu, které badatel pro danou situaci přijímá. Lidské poznání, zprostředkované výzkumem, se vztahuje nejen k naší zkušenosti a znalostem, ale i k sociálním procesům. Pomocí těchto procesů přisuzujeme a sdílíme významy i hodnoty tak, aby tvořily lidské vědění. Poznání je proto duálním procesem tvořeným mezi věděním o předmětu zkoumání a jeho významy tak, aby odpovídaly simultánně jak jevům, tak jejich pojmenováním. Duální procesy zahrnují na straně jedné badatelovo poznávání, na straně druhé to, co je hodno poznání, tedy poznávané. Jinými slovy procesem poznávání dojdeme k poznání či vědění o zkoumaném předmětu. Výzkum je zakotven na poznání, které má adjektivum vědecké.

1.3 Výzkumné přístupy používané v sociální práci a jejich výuka¹

1.3.1 Kvantitativní výzkum a jeho výuka

Kvantitativní výzkum lze charakterizovat objektivností, tj. předpokládanou nestranností badatele, který není součástí výzkumného prostředí, spojenou s výzkumným problémem a měřitelností zkoumaných oblastí prostřednictvím vhodných indikátorů. Model standardně používá behaviorální psychologické paradigma²: podnět – chování, které se promítá do používání techniky, která je obvykle konstruovaným dotazníkem. Kvantitativní přístup je implicitně spojen s deduktivním, přesněji hypoteticko-deduktivním logickým principem, to znamená, že „fakta“ mohou být odvozena na základě aplikace obecné teorie nebo hypotéz převáděných na specifickou situaci. Hypotézy se promítají do předem formulovaných otázek prostřednictvím zjištění získaných například z pozorování, dotazníků či strukturovaných interview. Je proto možné testovat spekulativní „předjímanou“ teorii formulovanou do podoby hypotéz.

Výuka v metodách a technikách orientovaných na kvantitativní výzkumnou strategii je aplikována v teorii a empirii výzkumné činnosti s akcentem na oblast sociální práce. Výuka studentů obvykle zahrnuje standardní témata: výzkum v sociálních vědách, rozlišení výzkumných strategií (kvantitativní, kvalitativní,

¹ Termíny „výzkum“ a „výzkumný přístup“ používáme v textu jako synonyma.

² Termín paradigma používáme ve dvou specifikacích, a to paradigma psychologické, dále paradigma metodologické, v němž můžeme upřesnit jednotlivé elementy, které paradigma v rámci výzkumného procesu diferencují (Loučková, 2010: 178).

integrované); vztah teorie a empirie výzkumu, výzkumný cyklus výzkumné práce; projekt a jeho části; problémy a hypotézy, pojmy a konstrukty, znaky a proměnné; problematika operacionalizace, měření; populace, soubor cílový, základní a výběrový, reprezentativnost výběrových šetření; metody a techniky výzkumu v sociálních vědách, druhy metod a technik, pozorování jako základní výzkumná technika; interview, druhy, metodika vedení interview, dotazník a jeho funkce, druhy dotazníkových šetření; data v sociálně vědním výzkumu, vztahy jevů (fenoménů), fakt (dat), role výzkumníka, tazatele a respondenta; analýza dat, univariační analýza, bivariační analýza, sofistikované postupy analýzy dat a druhy výzkumů ve vědách o člověku včetně příkladů. Není možné, aby výuka byla realizována bez ohledu jak na praktické ukázky řešených úloh od vytvoření projektu konkrétní úlohy až po statistickou analýzu získaných údajů, jejich interpretaci a vnoření získaných zjištění do teorie, z níž byla úloha odvozována, tak na samostatné výzkumné úlohy řešené jednotlivými studenty, případně dvojicemi studentů.

1.3.2 Kvalitativní výzkum a jeho výuka

Kvalitativní výzkumný přístup lze charakterizovat subjektivností a významem, které zkoumaným tématům dávají lidé žijící/pracující v určitém prostředí, z něhož zkoumaná témata vyvstávají. Důležitým předpokladem pro dobré zvládnutí kvalitativního výzkumu je schopnost strukturovaného myšlení. Badatel, který toto myšlení nemá, je zpravidla v kvalitativním výzkumu přehlacen nepřeborným množstvím informací a neumí si s nimi poradit. Subjektivnost a význam zkoumaného tématu není spojen s osobou badatele, který není součástí výzkumného prostředí, ale osob pocházejících ze zkoumaného prostředí. Proto takový výzkum předkládá pre-teoretické otázky typu jak je dané téma vnímáno a interpretováno zkoumanými osobami výzkumu, nikoliv badatelem. Implicitním předpokladem spojeným s kvalitativním přístupem je použití induktivního logického principu pro budování teorie. Induktivní výzkumný proces začíná, obdobně jako v deduktivní strategii, výběrem tématu vhodného pro zkoumání. Avšak vybrané téma není odvozeno z již existující teorie či hypotéz, ale ze sociální praxe, která je badateli zřejmá a může být upřesněna nebo definována z velké rozmanitosti sociálních kontextů. Opakovaným návratem badatele do zkoumaného prostředí jsou významy upřesňovány *nikoliv z pozice badatele, ale z pozice osob zkoumaného prostředí*.

Modelem pre-teoretických otázek typu: „Jak je svět vnímán? Jak je interpretován subjekty výzkumu?“ se snažíme proniknout do hloubky problému.

Čtyři charakteristiky kvalitativního výzkumu (Loučková, 2001: 318, 2010: 47) jsou:

- Emický aspekt, tj. subjektivní dimenze, která zdůrazňuje zaměřenost na sdělovanou (ohlašovanou) zkušenost nebo vnímání výzkumného subjektu.
- Holistický aspekt, který představuje kontextualizovanou povahu výzkumného subjektu a prostředí.
- Techniky získávání dat, které obsahují pozorování, interview, lingvistickou a kulturní analýzu (Morse, 1992).
- Teorie, která je odvozena induktivně nebo interaktivně; badatel se opakovaně přesouvá ze specifického subjektivního pozorování do obecných pojmů a tak tvoří teorii (Strauss, Corbin, 1990).

Výzkumný model kvalitativního výzkumného přístupu je uveden v Obrázku 1 a odpovídající elementy metodologického paradigmatu v Tabulce 1. Podstatou uvedeného vymezení je opakovaný návrat do zkoumaného prostředí s cílem získat další podrobnější zjištění, které kvalitativní metody předpokládají (viz Tabulka 1, řádek „metody“). Z tohoto důvodu jsou kvalitativní výzkumy náročné zejména časově.

Tabulka 1 Elementy kvalitativního metodologického paradigmatu

ELEMENTY	KVALITATIVNÍ
Epistemologie	Fenomenologické, interpretativní, konstruktivistické
Teorie	Induktivní konstrukce, diagram kvalitativního výzkumu
Koncepty, tvorba dat, kritéria kvality výzkumů	Domény, kódy; textové údaje; vycházet zásadně z dat, různá úroveň abstrakce, reflexivita, dokumentace, teoretické výběry a analýza negativního případu, citlivost ke sjednaným okolnostem, přenositelnost
Metody	Např. případová studie, interpretativní a fenomenologická, zakotvená teorie, etnografie, narativní analýza; diskurzivní analýza (promluva)
Úkoly	Např. sociální potřeby handicapovaných, děti ve školní třídě
Autority	Např. Dilthey, Spradley, Denzin, Feyerabend, Strauss, Corbinová, Goffman

Obrázek 1 Výzkumný model kvalitativního přístupu

Z metodologického pohledu je důležité rozlišit různé způsoby práce, které jsou i v současnosti chápány jako kvalitativní výzkum, ačkoliv se často jedná o dílčí aktivity, jejichž „společným jmenovatelem“ je pouze termín „kvalitativní“.

Kvalitativní technika

Výše uvedenému vymezení kvalitativního výzkumu potom nemůže odpovídat takový výzkumný přístup, v němž sice jsou používány kvalitativní (nenumernické) techniky pro zjišťování údajů a následnou práci s daty, ale liší se epistemologickou pozicí, která pro budování teorie induktivní logický princip nepoužívá. I tento přístup se často nazývá termínem „kvalitativní výzkum“³. Takový přístup je implicitně spojen s deduktivním logickým principem, „kvantitativním“. V něm by mělo být možné ověřit spekulativní „předjímanou“ teorii formulovanou do podoby hypotéz prostřednictvím zjištění získaných například z pozorování a strukturovaných i polostrukturovaných interview použitím standardních kritérií, která by měla být formulována rovněž předem. S formulací kritéria pro ověření hypotéz promítnutých např. do polostrukturovaného interview se v tomto přístupu zpravidla nesetkáváme. Jestliže otázky pro polostrukturovaná interview jsou neseny zájmem badatele o vyřešení „svého“ problému, protože je formuluje on sám předem, nikoliv komunikační partner zkoumaného prostředí, vytrácí se subjektivnost a význam přikládány těm tématům, která mohou být pro komunikační partnery klíčová. Použití kvalitativní techniky potom

³ Dr. Paul Drew, zabývající se kvalitativní metodologií a konverzační analýzou na Department of Sociology University of York v Anglii, požadoval striktní rozlišování epistemologických pozic. Kvalitativní techniku, používanou v tradičním metodologickém přístupu hypoteticko-deduktivním, považoval za zásadně „kvantitativní“ model zkoumání. Stejnou pozici zastává i autor standardní metodologické publikace Miroslav Disman (1993).

nemůže být kvalitativním výzkumem ve smyslu vymezení, které bylo uvedeno výše. Nerozlišení epistemologických pozic vede k nepochopení způsobu realizace výzkumných aktivit, k nejednoznačné roli teoretických východisek zpracovávaných v přípravné fázi výzkumu, rovněž k problémům týkajícím se výzkumných souborů (a jejich velikosti) včetně problémů interpretačních a problémů spojených s hodnocením závěrečných zjištění podle jasných kritérií. Pokud není ve výuce zdůrazněno rozlišení, co je kvalitativní výzkum a co je specifikace používané techniky, nejen že studenti nejsou schopni řešit samostatné úlohy, ale nejsou schopni ohodnotit výzkumné úlohy řešené výzkumníky jinými.

Kvalitativní analýza dat

Analýza dat získaných některou z technik kvalitativního výzkumu bez možnosti opakovaného vstupu do zkoumaného prostředí je analýzou dílčí⁴ a nemůže být chápána jako kvalitativní výzkum v jeho celku. Z obecného pohledu by dílčí analýza při opakovaném vstupu do zkoumaného prostředí a při získání nových dat mohla být doplněna či změněna. Je řada výzkumných projektů, kdy je učitelům k dispozici jeden typ dat (záznamů), a tato data jsou analyzována různými metodami (např. biografií, etnografií, diskurzivní analýzou, fenomenologickou analýzou). Získaná zjištění potom odpovídají na jiné otázky.

Kvalitativní výzkum může být vyučován až v situaci, kdy jsou studenti schopni rozlišit významy, které dávají jednotlivým tématům osoby náležející do zkoumaného okruhu, od významů konkrétních situací, které jim dávají oni sami. Jinými slovy, když student přestane posuzovat chování výzkumných osob jako komunikačních partnerů a je minimálně schopen popisovat to, co se děje, nikoliv to, co předpokládá, že se asi děje.

Výuka v metodách a technikách orientovaných na kvalitativní výzkumnou strategii obvykle seznamuje posluchače s kvalitativní metodologií a odpovídajícími metodami a technikami zkoumání. Jedná se jak o rovinu teoretickou (objasňuje principy), tak empirickou (jsou seznamováni s konkrétními metodami zkoumání včetně prezentace již realizovaných výzkumů). Důraz je kladen na dovednost posluchačů vést relevantní pozorování a interview, které jsou nutnou podmínkou pro tvorbu dat v této výzkumné strategii. Obvykle zahrnuje témata: Teoretický (paradigmatický) a výzkumný rámec pro volbu postupů pro analýzu dat; úvod do kvalitativní strategie analýzy dat, rozlišení kvalitativní výzkumné strategie a kvalitativní techniky; charakteristiky kvalitativních výzkumů, rozmanitost metod a technik používaných v kvalitativní analýze dat, diagramy přístupů;

⁴ Je pouze jednou z charakteristik uvedených v začátku této části.

interakce ve výzkumném prostředí a tvorba dat, pozorování a interview (základní nosné výzkumné metody), badatel a dotazovaný, principy při utváření výzkumné situace. Je řešena problematika autochtonního a heterochtonního přístupu, rovněž tvorba dat ve vybraných metodách kvalitativního výzkumu. Např. zakotvená – „grounded“ teorie obsahující: úvod do metody, procedury kódování (otevřené, axiální a selektivní), včetně příkladů. Dále etnografický přístup, zahrnující etnografické pozorování a interview, metodický postup ve dvanácti krocích. Rovněž je poskytováno seznámení s metodou biografie a narativními postupy, jakož i práce s dokumenty. Je důležité orientovat výuku na shody a rozdíly v uváděných výzkumných metodách, aby studenti byli schopni rozlišit výhody a nevýhody použitých metod podle toho, zda ta či ona metoda umí odpovědět na jimi položenou výzkumnou otázku.

1.3.3 Integrovaný výzkum a jeho výuka

Integrovaný výzkum se od jednostranných, tedy výše uvedených výzkumných modelů liší tím, že bere v úvahu dynamický systém lidí jako živých bytostí, které struktury systému nejen reprodukují, ale i průběžně mění. Liší se způsobem tvorby dat, metodickým systematickým zaznamenáváním interakčních situací a analytickým zpracováním získaných údajů. Klíčovým rozlišením od jednostranných přístupů je pro výzkumné aktivity, které jsou realizované v rámci integrovaného přístupu, použití integrovaného psychologického paradigmatu „prožívání – vědění (o prožívaném) – jednání“ v procesu získávání zdrojových údajů a následně tvorby dat, které je uplatňováno ve všech výzkumných situacích na všechny účastníky výzkumu, i na badatele jako jeho součást. Jedná se o použití triády, která je analogií prostoru. Zatímco pokud použijeme paradigma dyády, „podnět – chování“, jedná se o analogii roviny, nikoliv prostoru. Odtud vyplývá, že prostorové údaje můžeme promítat do roviny, pokud nám technické možnosti nedovolí používat holistické informace. Avšak z roviny či dyády nelze vytvořit bez přidání další dimenze prostor, tedy triádu. Proto integrovaný výzkum nemůže být chápán jako výzkum kvalitativní, resp. tzv. „smíšený“, v němž jsou kombinované (postupně, sukcesivně, případně i paralelně) přístupy kvantitativní a kvalitativní v dílčích výzkumných segmentech širších výzkumných projektů, případně i v jedné výzkumné úloze.⁵ Integrovaný výzkum získává a používá ve všech interakčních situacích se zkoumanými jednotkami další informační záznamy o výzkumném interakčním

⁵ K tomuto pojetí přispívají publikace, které přepracovávají a přejímají části prací zahraničních autorů, aniž by principy integrovaného výzkumu byly autory publikací vyzkoušeny. Odkazujeme na model smíšeného výzkumu vyskytujícího se např. v knize Hendla (2005), který neodpovídá (a ani nemůže odpovídat) integrovanému výzkumnému přístupu, neodkazuje na klíčového psychologického paradigma, které je v integrovaném výzkumu používáno.

kontextu. Je používán zejména v případech, kdy z dalších informačních zdrojů z jedné výzkumné situace mohou být zjištěny potenciální rozdíly ve vnímání zkoumaného problému jednak dotazovanými osobami a jednak pozorovateli interakce. Záznamy interakcí slouží k metodickému vyhledání potenciálních disproporcí ve vnímání problému všech participujících na výzkumném šetření v rámci metodicky získaných dat. Jinými slovy metodologii integrovaného společenskovedního výzkumu lze použít v situacích výzkumné interakce při získávání primárních výzkumných údajů od všech účastníků jedné sociální události v terénním výzkumném prostředí. Tato metodologie je vhodná právě pro řešení témat např. jednání sociálních pracovníků, jednání specifických cílových skupin, motivace k povolání apod.

Je legitimní výstupy integrovaného výzkumu popisovat tradičními technickými prostředky (standardními zprávami kvantitativních i kvalitativních výzkumů). Ale vždy je možné specifické údaje, k nimž můžeme mít přístup díky použitému integrovanému paradigmatu, vhodným a argumentovaným způsobem využít. Jedná se zejména o záznamy interakcí jak v modelu kvantitativního, tak i kvalitativního přístupu a jejich následné využití či zahrnutí do interpretací. Proto integrovaný výzkumný přístup je schopen standardní výzkumy obohatit o další poznatky, které jsou na základě badatelem povšimnutých jevů zaznamenávány. Je dovedností konkrétních výzkumníků, jak dalece je využijí pro formulování adekvátních interpretací.

Pokud budeme hledat analogii tohoto přístupu v zahraniční literatuře, nenajdeme ho, protože integrované psychologické paradigma formuloval český autor M. Frýba⁶. V zahraniční literatuře toto „nové“ paradigma k dispozici není. Oprávněnost uvedeného paradigmatu vychází z pragmatické aktivity, která je spojena s výzkumem a empirickou zkušeností spojenou s poznáváním světa („vnějšího i vnitřního“), jak bude argumentováno následně.⁷ Zdrojem integrovaného výzkumného přístupu jsou rovněž formy vědění odkazující na poznatky kvantové fyziky, teorie pole, kybernetiky, sémiotiky apod. (Loučková 2001: 318, také 2010: 47). Badatelé integrované paradigma používají intuitivně, o jeho používání pouze nevědí. Varianty ve smyslu ekvivalentních formulací

⁶ Paradigma bylo autorem zveřejněno minimálně v r. 1995 jeho habilitační přednáškou v Brně, tak v dalších publikacích.

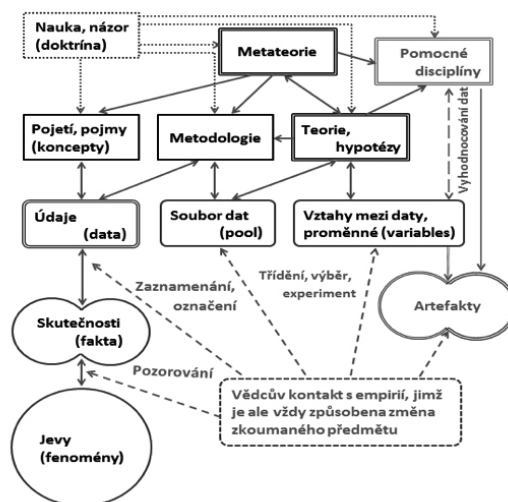
⁷ Integrované paradigma je empiricky přístupné každé osobě a důvod ho ve výzkumu nepoužívat může být spojen se skutečností, že ti, kteří ho použijí, nemohou odkázat na žádnou zahraniční autoritu, pouze na tuzemské autory (Frýba, 1995, Hájek, 2002, Hytych 2008, Loučková, 2010, Němcová, 1995 a 1996), nebo na vlastní zkušenost (ačkoliv autor paradigmatu M. Frýba žije ve Švýcarsku, kde dlouhodobě profesně působil).

paradigmatu si uvědomují ti badatelé, kteří terénní výzkumy přímo realizují, případně tomuto způsobu výzkumu dobře rozumějí.⁸

Výzkumný model integrovaného přístupu je uveden v Obrázku 2 a odpovídající elementy metodologického paradigmatu v Tabulce 2.

Tabulka 2 Elementy integrovaného metodologického paradigmatu

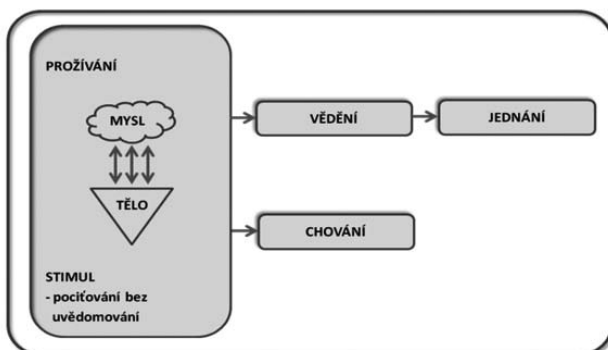
ELEMENTY	INTEGROVANÉ
Epistemologie	Konstruktivistická
Teorie	Systemický přístup, diagram integrovaného výzkumu
Koncepty, tvorba dat, kritéria kvality výzkumů	Proměnné, kódy – dle výzkumné fáze; interaktivní tvorba dat; možnosti dle jednostranných strategií, vyhledání problémových potencialit, sociální změna, vyřešení problému
Metody	Např. výzkum jednání, teorie sociálních reprezentací
Úkoly	Např. marginální skupiny v podniku, situace seniorů, vnímání terminálního onemocnění
Autority	Např. Lewin, Maturana, Bateson, Watzlavick, Frýba

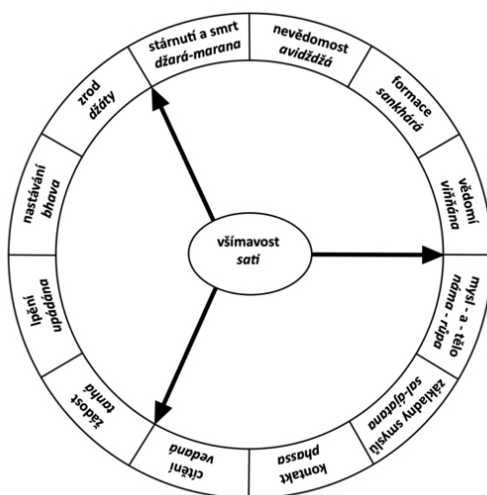
Obrázek 2 Výzkumný model integrovaného přístupu⁹

⁸ Např. Poruba (2012: 85) uvádí: „... zaznamenávat, pochopit a následně interpretovat...“ Výrok je ekvivalentní integrovanému výzkumnému paradigmatu, aniž by bylo explicitně formulováno.

⁹ Zdroj Frýba (1995: 28)

Obrázek 3 Integrované výzkumné paradigma

Obrázek 4 Stadia podmíněného vznikání¹⁰

Integrované paradigma má v psychologii paralelu v tradičně přijímaném modelu postoje, který předpokládá existenci afektivní, emotivní složky postoje spojenou se vztahy k předmětu postoje, kognitivní (poznávací) složky postoje vyjadřující intenzitu vědomostí o předmětu postoje a konativní složky vyjadřující tendenci

¹⁰ Zdroj Frýba (1995: 106)

k jednání ve smyslu existujícího postoje. Integrované výzkumné paradigma obsahuje tři vybraná stadia (z dvanácti stadií) procesu tzv. podmíněného vznikání prožívaných jevů (podrobněji např. Fryba, 1995: 105), které můžeme zaznamenat jednak svými smysly (zrakem, chutí, čichem, sluchem, hmatem) a jednak myslí, která procesy zaznamenávání koordinuje.

Proces podmíněného vznikání, přesněji jeho stadia mohou být zaznamenávána tzv. všímavostí. Schopnost zaznamenat prožívané jevy je závislá na pojmově bezprostředním vztahu toho, kdo zaznamenává, tedy badatele, k empirické skutečnosti jevů. Všímavost je jedním z klíčových faktorů jeho schopnosti nejen jevy zaznamenávat, ale i „sebe řídit“, což je pro výzkumníka jistě schopnost zásadní. Všímání si jevů je nejmenším společným jmenovatelem všímání si tzv. skutečnosti, kterou můžeme definovat jako zaznamenávání či sledování procesů tělesnosti, cítění, stavů mysli a jevů mysli, jehož standardní aktivitou je myšlení.¹¹ Integrované paradigma formálně zjednodušuje proces podmíněného vznikání zvýznamněním těch klíčových stadií, která mohou být zaznamenána každým výzkumníkem, který je zakotven v prožívané skutečnosti, nikoliv v poznání získávaném pouze prostřednictvím pojmů. Proces podmíněného vznikání je uveden v Obrázku 4.¹²

Z diagramu vybíráme stadia, která odpovídají integrovanému paradigmatu „prožívání – vědění o prožívaném – jednání“, a to stadia umístěná nad a pod šipkou vpravo: „vědomí“ reprezentující „vědění o prožívaném“ a „mysl a tělo“ reprezentující „prožívání“, dále stadia „zrod“ reprezentující „jednání“ umístěné na opačné straně Obrázku 4. Je zřejmé, že v procesu poznávání skutečnosti dochází k interakcím vždy (v prožívání jako interakci mysli a tělesnosti badatele), jde o úroveň uvědomění si probíhajících interakcí, což vyžaduje trénink, avšak stadia odpovídající integrovanému paradigmatu lze zaznamenat vždy. Důležité je, že vědomé používání integrovaného paradigmatu umožňuje rozlišování slova (teoretických pojmů, konceptů, představ badatele apod.) a skutečnosti (empirie, které těmto pojmům odpovídají, v izomorfním slova smyslu, významů komunikačních partnerů, dotazovaných osob). Integrovaný výzkumný přístup bere v úvahu okolnost, že badatel v interakci s empirií vždy způsobuje změnu zkoumaného předmětu, jevu či procesu a tato změna je reflektována. Data jsou vytvářena prostřednictvím integrovaného paradigmatu popisováním, interpretacemi a zobecňováním na základě pozorování, resp. interview. Pomocí

¹¹ Z osobní zkušenosti víme, že mysl může být používána jednak jako nástroj myšlení, což je obvyklá aktivita, ale i jako nástroj všímání si, toho, co můžeme zaznamenat na nejen výše zmíněných smyslech (přesněji smyslových kanálech), ale můžeme zaznamenávat i procesy myšlení jako specifickou aktivitu mysli.

¹² Podmíněné vznikání vychází z abhidhammy jako psychologického systému uvedeného v publikaci Fryba (1995). Jednotlivá stadia jsou formulována v českém jazyce a v jazyce páli.

takto vytvářených dat lze budovat teorie v interakci mezi jevy a pojmy, kde interakce je chápána jako dynamický systém. Jinými slovy operace prožívání, vědění a jednání badatele kvalitativně definují psychologická fakta, kterými jsou vytvořená data a tato data se mohou dále zpracovávat kvalitativními (ale i kvantitativními) metodami. Volba integrovaného výzkumného přístupu s převahou kvalitativních (nebo kvantitativních) postupů se děje na základě rozhodnutí o přijetí konkrétní epistemologické pozice podle výzkumného záměru.

Výuku integrovaného výzkumu lze realizovat za předpokladu, že jsou badatelům – učitelům velmi dobře známé obě jednostranné výzkumné strategie (kvalitativní, kvantitativní) a v rámci integrovaného výzkumu mohou jednu převažující také dovedně používat. Zvolená převažující výzkumná strategie bude obsahovat všechny okolnosti, které jsou v jednostranné strategii vyžadovány. Změna nastává prostřednictvím rozšíření vědomostí, dovedností a kompetencí, které jsou získány technikami (zejména psychologickými) umožňujícími rozlišení slovních konceptů a empirických jevů, které označujeme slovem skutečnost. Skutečnost se nedá vymyslet, skutečnosti si lze povšimnout a následně s ní adekvátně pracovat.

1.4 Typy výzkumů

Výzkumy je možno specifikovat podle řady různých třídících kritérií, např. Lamser (1966: 23), de Vaus (1994: 6), Loučková (1998: 325) apod.

V sociálně vědním výzkumu zdůrazňujeme rozlišení:

- podle urgentnosti řešení problému, odkazujeme na výzkum jednání (action research) a aplikovaný, resp. praktický výzkum (practitioner research);
- podle poznávacího cíle (k čemu má výzkum sloužit) můžeme výzkumy třídit na faktografické (deskriptivní, diagnostické, hodnotící) nebo koncepční (vyžadující specifikaci podle výzkumného designu, jde o explikativní výzkumy resp. výzkumy rozpracovávající nejrůznější teorie);
- podle převažující výzkumné strategie (metodologie) rozlišujeme výzkumy jednostranné (kvantitativní, kvalitativní) nebo integrované;
- podle výzkumného uspořádání (resp. způsobu tvorby dat) rozlišujeme
 - a) neexperimentální: případové studie (textové studie, monografie), průzkumy (šetření, survey), kdy zkoumáme na výzkumných jednotkách výběrového souboru pomocí populačních a dalších charakteristik

sociální jev, tj. předmět výzkumu v přirozeném prostředí tak, jak probíhá, neovlivňujeme ho, a

b) experimenty, ty jsou založené na zjištění stavu sledované sociální situace před a po události, jejíž vliv sledujeme, jinými slovy, jak se vliv změn nezávisle proměnných projeví u proměnné závislé;

- podle designu, který může být založen na survey, dotazníkovém interview, narativní studii, případové studii, samostatném systému případně experimentu;
- podle účelu pro informování, komparování nebo zlepšení služeb s ohledem na perspektivu projektů, manažerů, praktiků či jiných uživatelů.

Diskuse k typům výzkumů v sociální práci

Diskuse o problému, jaké jsou metodologické přístupy v sociální práci a co tvoří vhodné oblasti pro bádání, jsou polarizovány na jedné straně obhájcí přírodovědného přístupu (Sheldon 1983–1987 v Anglii, Reid 1994–1997 v USA), na druhé straně jiní autoři (Gray, 1995, Dominelli, 1996) argumentují, že takový přístup je v sociální práci (s ohledem na úroveň vztahu k sociálnímu a morálnímu řádu epistemologicky) neetický. Přírodovědný přístup je úzce spojen s biomedicínským diskurzem, který předpokládá „autonomii individuální formy a sociálního a kulturního kontextu“ (Lock, Gordon, 1988). Kritikové tohoto přístupu prohlašují, že nominalismus (stojící na opačné straně k realismu a redukcionismu) je vhodnější pozicí, z níž je možno sociální výzkum provádět. Uvnitř této probíhající diskuse se objevilo mnoho různých přístupů či soupeřících paradigmat.

Prvním je evidence základní praxe. Zde je poukazováno na nutnost, aby sociální pracovníci prováděli základní výzkumné činnosti prakticky jako součást svého profesionálního vzdělání, praxe a osobního rozvoje. Toto stanovisko je silně obhajováno vládními agenturami a institucemi, které tento přístup preferují proto, aby byly identifikovány vztahy spojené s modernizací sociálních služeb. Jedná se o vyhledání řetězců propojujících možné kauzální procesy s účinnými formami intervence. To by mělo zajistit a zlepšit nejen důvěru ve standardní sociální služby obecně, ale (díky profesionální praxi založené na evidenci toho, „co lze udělat pro klienty“) umožnit růst kvality služeb a zvýšení jejich celkové výkonnosti.

Druhým přístupem je již výše zmíněný výzkum jednání. V Anglii byl výzkum jednání rozvíjen v letech 1940–1950 Tavistockem v Institutu lidských vztahů

(Institute of Human Relations). Od 80. let dochází k opětovnému oživení jeho popularity.

Třetí přístup se týká ohodnocení studií (Shaw, Lishman, 1999), jenž se staví do pozice středu. Zde hodnota intervencí je zkoumána z pohledu jak nákladů vydaných na efektivnost řešení specifických problémů, tak z pohledu individuální účinnosti a sociální změny. Je studován jak management sociální práce a servis sociální pomoci, tak vztah mezi profesionálním výkonem, odpovědností za služby a spokojeností uživatelů služeb.

„Praktický“ výzkum je považován za jednu ze samotných dimenzí praxe. Vychází se ze skutečnosti, že základní cyklus pomoci (Taylor, Devine, 1993) v sociální práci vyžaduje porozumění procesům, metodologií a hlavním dovednostem, které jsou nezbytné i pro práci výzkumnou (Heasman, Adams, 1998).

LITERATURA

DISMAN, M. 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Univerzita Karlova.

DOMINELLI, L. 1996. Deprofessionalizing Social Work: Anti-Oppressive practice, Competencies and Postmodernism. *British Journal of Social Work* 26: 153–175.

FRÝBA, M. 1995. *Psychologie zvládnání života*. Brno: Masarykova univerzita.

GRAY, M. 1995. The Ethical implications of Current Theoretical Developments in Social Work. *British Journal of Social Work* 25: 55–7.

HÁJEK, K. 2002. *Tělesně zakotvené prožívání*. Praha: Karolinum.

HEASMAN, P., ADAMS, A. 1998. Reflecting well on social work practice: professional competence, reflecting and research. *Educational Action Research* 6, 2: 337–342.

HENDL, J. 2005. *Kvalitativní výzkum*. Praha: Portál.

HYTYCH, R. 2008. *Smrt a nesmrtelnost*. Praha: Triton.

LAMSER, V. 1966. *Základy sociologického výzkumu*. Praha: Svoboda.

LOCK, M., GORDON, D. R. 1988. *Biomedicine Examined*. Kluwer: Academic Publishers.

LOUČKOVÁ, I. 2010. *Integrovaný přístup v sociálně vědním výzkumu*. Praha: SLON.

LOUČKOVÁ, I. 2001. Směrem k integrovaným strategiím nejen ve výzkumu v sociální práci. *Sociologický časopis* 37, 3: 313–328.

LOUČKOVÁ, I. 1998. Aspekty výzkumu v sociální práci. S. 315–329 in *Sociálna práca – ľudská práva – vzdelávanie dospelých*. Zborník referátov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.

MORSE, J. M. 1992. *Quantitative health research*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

NĚMCOVÁ, M. 1995. *Individuální a sociální reprezentace v psychotopu*. Dílčí výzkumná zpráva grantového projektu GAČR č. 406/95/1329. Brno: Masarykova univerzita.

NĚMCOVÁ, M. 1996. *Sociální reprezentace psychiatrie, psychiatrické léčby a lidských práv pedopsychiatrických pacientů a jejich rodičů*. Přednáška pro 17. celostátní symposium Duševní zdraví dětí a mládeže v Brně, 22. a 23. listopadu 1996.

PORUBA, J. 2012. Bieda (nielen) post-socialistických humanitných vied alebo prečo vlastne robiť kvalitatívne výskumy? [Abstract]. S. 85 in *Zborník abstraktov a program konferencie*. Bratislava: Fakulta sociálnych a ekonomických vied UK. 23.–24. január 2012.

REID, W. L. 1994. The empirical practice movement. *Social Service Review* 68, 2: 165–167.

REID, W. L. 1997. Research on task-centered practice. *Social Service Review* 21, 3: 132–137.

SHAW, I., LISHMAN, J. (eds). 1999. *Evaluation and Social Work*. London: Sage.

SHELDON, B. 1983. The Use of Single Case Experimental Design in the Evaluating of Social Work. *British Journal of Social Work* 13: 477–500.

SHELDON, B. 1984. Evaluation with One Eye Closed: The Empiristic Agenda in Social Work Research – A Reply to Peter Raynor. *British Journal of Social Work* 14: 635–637.

SHELDON, B. 1986. Social Work Effectiveness Experiments: Review and Implications. *British Journal of Social Work* 16: 223–242.

SHELDON, B. 1987. Implementing Findings from Social Work Effectiveness Research. *British Journal of Social Work* 17: 573–586.

STRAUSS, A., CORBIN, J. 1990. *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory, Procedures and Techniques*. London: Sage.

TAYLOR, B., DEVINE, T. 1993. *Assesing Needs and Planing Care in Social Work*. Aldershot: Arena.

VAUS, D. A. de. 1994. *Surveys in Social Research*. London: UCL Press.

VYSLOUŽIL, R. 1988. *Vybrané kapitoly ze statistiky I*. Olomouc: Univerzita Palackého.

2 TRADICE VÝZKUMU V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Detlef Baum

2.1 Empirický sociální výzkum v historickém kontextu

Dějiny empirického sociálního výzkumu v zemích západní Evropy jsou úzce spjaty s dějinami aktuálních sociálních problémů a zároveň s dějinami státních a společenských pokusů o hledání jejich řešení, což těsně souvisí s dějinami sociální politiky v Německu, Anglii a ve Francii.

Abychom pochopili, jak se empirický sociální výzkum vyvíjel v kontextu sociální problematiky a co předcházelo profesionálnímu zájmu o otázku chudoby, nastíníme v krátkém přehledu dějiny empirického sociálního výzkumu v Německu, v Anglii a ve Francii. Zaměříme se na země, jejichž vývoj sociální politiky v průběhu industrializace má zásadní výpovědní hodnotu a je historicky spjat se vznikem moderní společnosti, tedy s přechodem od feudální agrárních poměrů k urbánnímu prostředí průmyslového kapitalismu.

V Německu se jako nástroj merkantilistické¹³ státní správy nejprve prosadila statistika. Realita státu přitom byla popisována kvalitativně; nešlo tedy o kvantitativní, ale o kvalitativní registraci občanů. Na kamerálních¹⁴ katedrách v Německu se postupně zaváděla nová tradice. Vedle etnografických pozorování se začaly objevovat i pokusy o evidenci sociálně ekonomické otázky rozvoje produktivních sil.

Gottfried Achenwall (1749), profesor z Göttingenu, přinesl do kameralismus, který byl teorií osvícenského absolutismu, sociálně politickou složku. Achenwall ovšem chápal svou statistiku pouze jako „popis zvláštností státu“, tedy popis

¹³ Merkantilismus je ekonomická, resp. hospodářsko-ekonomická doktrína, která převládala v Evropě v 17. a 18. století. Na základě kritického přehodnocení merkantilistické doktríny, která byla svým obsahem ryze ekonomická, se zrodila ekonomie jako věda. Jedná se o první tržně orientovanou soustavu názorů. Merkantilismus byla soustava založená na ztotožnění bohatství s jeho peněžní formou, kde byl kladen důraz na zahraniční obchod.

¹⁴ Kameralistika představuje specifický produkt středoevropského myšlení, který je blízký merkantilismu, se kterým sdílí ideu aktivní obchodní bilance i ideu silného státu. Oba přístupy jsou si blízké i tím, že kameralisté se rovněž soustřeďují spíše na problematiku praktických otázek a doporučení pro hospodářskou politiku a méně zřetelná je teoretická dimenze, a to i přesto, že nejvýznamnější kameralisté působili jako profesori kamerálních (politických) věd na univerzitách v Německu a Rakousku.

všeho, co dělá stát státem, od ústavy až po samotného občana jako příslušníka státního celku.

Achenwall nepřipisoval statistice analytickou funkci. Tento druh zkoumání a popisu sociálních skutečností měl svůj základ ve státním pojetí absolutismu a jeho ekonomickém merkantilistickém státě. Stát byl vnímán jako komplexní hospodářství, jehož hlavou byl kníže. Rozmnožování statků a obyvatelstva se pak mělo rovnat rozmnožování štěstí. Stát byl chápán jako strážce klidu a pořádku a klid a pořádek měly být ekvivalenty blahobytu (Baum, 1988).

Spolu s industrializací došlo v klasických zemích Evropy ke změnám, čímž se změnila nejen sociální struktura těchto společností. Se vznikem proletariátu se formovala kvalitativně nová třída, která se podstatně odlišovala od podobných seskupení v minulosti.

Anglie nastoupila na počátku industrializace, která zde měla oproti jiným zemím náskok, na cestu nové orientace sociálního výzkumu. Již v 17. století zde vznikl směr výzkumu, který využíval nejen popisně kvantifikovatelná data, ale také jejich zpracování matematickými metodami. Metoda „politické aritmetiky“, kterou vyvinul kolem roku 1660 William Petty, se pokoušela o interpretaci sociálních jevů a o přenos metod vyvinutých ve fyzice na sociální jevy (Hull, 1963).

Petty byl společně s přítelem, obchodníkem se sukem Johnem Grauntem, autorem metody pozorování („observations“). Graunt je autorem studie „Přirozená a politická pozorování založená na seznamech zemřelých“, ve které zkoumal seznamy narozených a zemřelých v Londýně. Jedním z klíčových výsledků bylo objevení struktury úmrtí v závislosti na věku (Hull, 1963).

V průběhu změny sociálních poměrů docházelo k rozpadu stavovského feudálního řádu, což mělo za následek uvolňování lidí z pevných vazeb a tradičních ukotvení. Vznik raně moderní občanské společnosti a rozvoj kapitalistických tržních zákonů a logiky zhodnocování vedl k vyzvednutí kvantitativních metod na národní úroveň. Cílem bylo získat poznatky o možném nastavení politiky.

Podobně se vyvíjela i „morální“ statistika Adolpha Queteleta z roku 1835, která stavěla na sociální fyzice („physique sociale“). Pojmy „morální“ a „sociální“ zde byly použity synonymně. Také tento autor se zabýval matematicko-přírodovědným pozorováním kvantity. Zároveň konstatoval, že existují určité zákonitosti, které strukturují život lidí a sociální poměry. Na základě francouzské statistiky trestných činů například vykázal souvislosti ve vývoji vražd co do počtu i technického provedení (Kern, 1982, Quetelet 1914, 1921).

Protipólem Queteletovy sociální fyziky byly názory Francouze Augusta Comta. Comte byl rovněž přesvědčen o možnosti zkoumat společnost po vzoru přírodních věd, ale oproti Queteletovi se snažil spíše o osvícenský a pokrokově orientovaný model. Domníval se, že sociologie musí zapojit metody, jako jsou pozorování, experiment a srovnávací studie. Comte se zabýval především vztahem teorie a empirie.

Zcela jiný přístup sledoval krajan a současník Comta a Queteleta, Francouz Frédéric Le Play (1855), který zaujímal skeptické stanovisko vůči statistickým postupům a vsadil na metodu přímého pozorování. Tak se zrodila monografie, metoda, která byla v Anglii již vyzkoušená a která se opírala o nejjzákladnější jednotku: o rodinu. V rodině viděl Le Play (1855) jádro veškeré sociální organizace a struktury společnosti. Vyvinul model, který již tenkrát nepojal komplexitu moderní společnosti. Rozlišoval přitom tři sociální systémy v Evropě: jednoduchou a šťastnou společnost (1), komplikovanou, ale stále ještě šťastnou společnost (2) a komplikovanou a souženou, trpící společnost (3). Tyto společenské formace měly postihnout specifické typy rodiny:

- jednoduchá a šťastná společnost, založená na patriarchální rodině, která vykazuje vysokou kontinuitu kolektivní životní souvislosti,
- komplikovaná, ale stále ještě šťastná společnost, založená na kmenové rodině, kde majetek dědí vždy prvorozený a ostatní děti se odpojují z takto pojeté životní souvislosti,
- komplikovaná, soužená a trpící společnost jako typ málo odolné základní rodiny, která nemůže zajistit kolektivní životní souvislost pomocí kontinuity přesahující generace.

Tyto typy rodin tvořily teoretický základ, s jehož pomocí Le Play (1855) zařazoval rodiny do svých rodinných monografií. Na bázi 300 rodinných monografií vyvinul analytické schéma s výběrem proměnných, podle kterých byly rodiny vyhledávány a zkoumány.

Le Play (1855) pro své rodiny určil korelaci těchto proměnných:

- rozpočet ročních příjmů,
 - rozpočet ročních výdajů,
- v korelaci
- s místním a sociálním ukotvením a propojením v sítích,
 - s existenčními prostředky,
 - se způsobem života a
 - s dějinami rodiny.

Jeho postup posílil povědomí o práci s metodami empirického sociálního výzkumu. Především v Německu pokračovali na vývoji metody Ernst Engel a Gottlieb Schnapper-Arndt (1908). Rozebírali přitom kritické otázky sociálně ekonomických poměrů rodin.

Na konci 19. století se Ferdinandu Tönniesovi v Německu podařilo propojit sociologii a statistiku. Tönnies většinou sám nepracoval empiricky a svými kritickými příspěvky se zasloužil zejména o vývoj statistických metod. Byl přesvědčen o tom, že pouze ve spojení kvantitativních a kvalitativních metod se může dále rozvíjet empirický sociální výzkum; vedle úřední statistiky vyzdvihoval především sociografii jako zvláštní empirickou vědu.

Hlavně v Anglii se vyvíjela metoda sociografie. První sociografický výzkum „The political anatomy of Ireland“ pochází z roku 1641. Sloužil jako prostředek k řešení speciálního sociálního problému, který vznikl osídlením Irska. Tato studie obsahovala data o druhu a rozsahu půdy, o stavu jejího obhospodařování, o měně, obchodu, lidech, oblečení a výživě. Za kuriózní lze označit výsledek, že irští rolníci vydávali dvě třetiny svého rozpočtu na jídlo za tabák.

Změna agrárního způsobu výroby, která v Anglii sahala až do 15. století a jejíž předběžné ukončení se projevilo v 18. století, znamenala oddělení zemědělského výrobce od pozemků. Tento vývoj vedl u velkého počtu rolníků k zániku jejich samostatného hospodaření. Změny koncentrované v pojmu sociální otázky výrazně rezonovaly v moderní kapitalistické společnosti v Anglii v první polovině 19. století. Moderní empirický sociální výzkum se vyvíjel jako „statistické hnutí“. Empirický statistický společenský výzkum byl úzce spjat se sociálními problémy souvisejícími s aktuální sociální otázkou.

Na tento vývoj reagovaly anglické sociální průzkumy, které v letech 1830 až 1850 položily základ sociálně reformním aktivitám. Na místní úrovni působily různé spolky a soukromé osoby, které se zaměřovaly na občanské sociální reformy a jejichž cílem bylo přispět ke zlepšení sociálního postavení dělníků. V popředí zájmu byla především bezpečnost práce, ochrana zdraví při práci a pracovní rizika nebo otázky vzdělávání.

Sociální průzkumy přinesly výrazný kvalitativní pokrok v metodologii. V rámci primárních šetření byly profesionálně shromažďovány a prověřovány údaje, ke kontrole proměnných byly uváděny indikátory, byly formulovány hypotézy, sestavovány a prověřovány souvislosti mezi různými proměnnými a utvářeny srovnávací skupiny.

Vrcholu v rozvoji sociografických metod dosáhly proslulé parlamentní ankety, které sloužily především k vyvolání diskusí o sociálně politickém zákonodárství.

David Davies (1787–1858) provedl šetření mezi zemědělci a použil při tom poprvé dotazník, což se později přiřadilo ke standardům. Metody jako interview, křížový výslech, rozhovory u kulatého stolu a skupinové diskuse se tak staly obvyklým metodickým repertoárem anketního výzkumu.

Ke kritickému pojednání o buržoazním sociálním výzkumu přispěli Fridrich Engels (1957) a Karel Marx (1969).

Engels použil anketní studie doplněné o vlastní názory, aby nastínil postavení pracujících v Anglii. Ostře přitom kritizoval postoje buržoazního sociálního výzkumu k moderní kapitalistické společnosti.

Ještě výrazněji kritizoval K. Marx (1969) buržoazní sociální výzkum jako podstatnou součást kapitalistické společnosti. Podnětem byla šetření uskutečněná ve Francii, která vstoupila do literatury jako „Enquete ouvriere“ a která měl za cíl komplexní vylíčení skutečných sociálních poměrů pracující třídy. V průzkumu vystupovali jako aktéři samotní dělníci, kteří dokumentovali své vlastní poměry. Marx věřil, že přímá účast zkoumaných osob na výzkumu ovlivní formování jejich vlastního povědomí. Dělníci neměli být objekty výzkumu, ale jeho subjekty. Zde se poprvé objevil přístup společenskokritického sociálního výzkumu.

S podstatným časovým odstupem, v době, kdy byla v Anglii dávno rozvinutá strategická průmyslová odvětví, se začala v Německu v poslední čtvrtině 19. století uskutečňovat přeměna kapitalistické průmyslové společnosti. Teprve kolem přelomu století se sociální otázka přesunula od masového pauperismu na venkově do dělnického prostředí.

V tomto období měly velký význam ankety Sdružení pro sociální politiku („Verein für Sozialpolitik“), protože se v nich odrážel vztah sociální politiky a sociální reformy. Ankety sloužily jako sociální legitimace státní sociální politiky, současně však věda získávala zkoumáním sociální otázky vědecké základy poznání.

Na pozadí rozvoje produktivních sil a životních poměrů se mladší historická škola zabývala otázkou lidskosti, respektive jak si člověk může ve stávajících pracovních procesech uchránit to, co činí člověka člověkem. Zajišťování bezpečnosti práce chránilo pracující před rizikem, že ztratí schopnost regenerovat vlastní síly. Přes nejrůznější rozdíly se členové mladší historické školy shodli ve dvou významných bodech: k sociální otázce je nutno přistupovat pomocí prostředků státní sociální politiky (1) a sociální výzkum musí dodat sociální politice nástroje poznání a odůvodnění jejich opatření (2).

Vztahy ekonomiky a společnosti, resp. ekonomiky a sociální politiky se v průběhu budování státní sociální politiky výrazně vyvíjely. Souvislosti průmyslového kapitalismu, třídní struktury a politiky se staly klíčovým předmětem výzkumu. V anketách se tento vztah zrcadlil uvnitř nejrůznějších témat. V období 1873 až 1903 vznikaly průzkumy zaměřené na průmyslové zákonodárství, učňovské školství, zemědělství, bytovou nouzi, podomáckou výrobu, zemědělské dělníky atd.

Průzkumy prováděné v období mezi lety 1909 a 1912 byly metodickým krokem směrem k sociografii. Novátorské průzkumy prováděl Max Weber, který se zajímal o výběr a adaptaci dělníků v různých odvětvích velkopřemyslu. Předmětem zkoumání byly nároky velkopřemyslu na intelektuální a fyzické kvality dělníků a vliv specifík moderní tovární organizace na samotnou osobnost dělníka. Takový výzkum byl v jistém smyslu revoluční, protože se zde poprvé objevila otázka vědy osvobozené od hodnot. Weberovi bylo vytýkáno, že problematiku sociální otázky svým přístupem depolitizuje a odebírá jí tím její politickou substanci.

2.2 Sociální problémy: spojení sociální práce a empirického sociálního výzkumu

Dějiny empirického sociálního výzkumu ukázaly, že spojovacím článkem mezi sociální politikou a sociální prací a empirickým sociálním výzkumem je pojem sociálního problému. Předmětem empirických zkoumání byly vždy sociální problémy určitých společenských skupin, které postihly signifikantní část společnosti, vyvolávaly potřebu změny a sociální politika na ně chtěla reagovat.

Ne všechny problémy, jimiž lidé trpí, však mají takový status, aby přinutily společnost ke změnám a politiku k reakcím. Kdy se nějaký problém ve společnosti stává sociálním problémem? Jedná se u sociálních problémů o problémy jedinců vzniklé na základě jejich biografií, resp. jejich osobností? Lze je tedy vyvodit z deficitů jednání a nedostatečných kompetencí individuů? Nebo se sociální problémy sice projevují jako deficity jednání a nedostatečné kompetence nebo poruchy osobnosti u individuů, ale přitom vyrůstají ze společenských poměrů, v nichž lidé jednají, formují své vědomí, tedy celkově žijí, a jejich individuální problémy jsou ovlivňovány, formovány a produkovány společností?

Sociální práce a sociální politika jsou konfrontovány především s takovými problémy, jimiž lidé trpí, avšak nedokážou je z nejrůznějších důvodů sami zpracovat a už vůbec ne řešit. Odpověď na takové problémy musí nalézt společnost, nikoliv jednotlivci.

Co jsou to tedy sociální problémy?

Obecně jsou sociální problémy vývojové trendy, tendence, situace v mezilidských vztazích a společenských poměrech, jež jsou pokládány za obtížné a jimž je věnována pozornost formou korektivních a vyrovnávacích opatření.

Co je typické pro sociální problémy?

- Problémy postihují signifikantní skupiny příslušníků společnosti v jejich životních situacích.
- Veřejné mínění hodnotí situaci jako zralou ke změnám.
- Politika se dostává pod legitimační tlak nebo do situace, kdy je nucena jednat. Sociální problémy se stávají předmětem určitých programů a strategií řešení problémů.

Sociální problémy se vztahují:

- k určitým individuálním a kolektivním formám jednání / potenciálům jednání,
- ke specifickým individuálním a kolektivním životním/problémovým situacím,
- ke specifickým individuálním a kolektivním motivačním situacím / formám vědomí.

Již ve 40. letech minulého století formulovali Fuller a Myers (1941: 320) jinou podrobnější definici:

„Sociální problém je stav, který je významným počtem osob definován jako odchylka od sdílené sociální normy. Každý sociální problém se skládá z objektivního stavu a ze subjektivní definice. Objektivní stav je verifikovatelná situace, která může být nestranným a vyškoleným pozorovatelem identifikována co do své existence a svého rozsahu. Subjektivní definice je poznatek určitých jednotlivců, že daný stav vykazuje ohrožení některých sdílených hodnot. Sociální problémy jsou stavy, které byly jako takové identifikovány. Pokud dotčené osoby určité stavy nedefinují jako sociální problémy, pak pro daný okruh osob problémem nejsou, i kdyby se to tak nezúčastněným nebo vědcům jevílo.“

Získali jsme tedy definici, která nám ulehčí další úvahy.

Definice sociálního problému je ve svém způsobu, obsahu a významu závislá zejména na těchto několika bodech:

- vědomí problému, tedy schopnost vnímat problém v celé jeho šíři a rozeznat, že se jedná o fundamentální poruchu společenského života, komunikace, rozvíjení šancí jednání atd.,

- zájem, respektive potřeba problém odstranit, ať už je tento zájem jakkoliv zdůvodněný,
- schopnost řešit problém, strategie, prostředky a metody řešení problémů,
- rozsah postižení a vůle, resp. schopnost postižené osoby vyslovit a prosadit své zájmy, usilovat o legitimizaci – v případě nouze i nekonvenčními metodami.

Sociální problémy se vyznačují mimo jiné:

- společenskými – sociálně strukturálními – příčinami a je lhostejné, zda se přitom jedná o společensko-strukturální podmínky, které problém vytvářejí, nebo zda se v definičním procesu problém přetváří v sociální problém,
- podstatným počtem postižených – přičemž stupeň a druh postižení zpočátku není předmětem diskuse,
- sociálně strukturálními restrikcemi a nedostatky při individuálním zpracování nebo odstraňování problémů.

Každý sociální problém má přirozeně svá specifika. Týrání a zneužívání dětí potřebuje jiné definice, zdůvodnění a strategie řešení a vyžaduje zavedení jiných opatření než například chudoba či zneužívání drog. Generalizace problémů je možná pouze do určité míry.

V zásadě lze pomocí teorie sociálních problémů popsat obecný charakter, konstituční podmínky a „kariéru“ sociálního problému. Ke konstitučním podmínkám patří také definice, která popisuje, co se pokládá za sociální problém, s nímž je potřeba pracovat.

Empirické zkoumání sociálních problémů souvisí velmi těsně s otázkou, kdo a na jakém pozadí sociální problémy vnímá. I tehdy, jestliže je objektivně prokazatelné, že určitý sociální problém existuje, to nemusí znamenat, že dotčené osoby nebo společnost takovou situaci skutečně vnímají jako problém. A naopak: skutečné problémy, jimiž lidé trpí, nemusí být vždy společností vnímány a politikou uchopeny a nestávají se sociálním problémem.

Na základě těchto poznatků o sociálních problémech a jejich společenské konstituci se sociální práce a sociální politika zabývají zpracováním a „řešením“ sociálních problémů. Dokonce i když poznáme, že společenské podmínky vedou k problémům, jimiž lidé trpí, až definice situace jako sociálního problému vyvolá reakci sociální práce a sociální politiky.

Sociální práce a sociální politika si přitom musí být vědomy, že se podílejí na definici sociálních problémů, a proto si musí vyjasnit veškeré souvislosti, na základě kterých označí danou situaci za problematickou.

Jedná se o zásadní otázku, protože intervence sociální práce a sociální politiky závisí na druhu a rozměru příslušné definice problému. Musí přitom vždy plnit dvojí funkci, což může vést k dilematům:

- Musí rozeznat, v jaké formě se sociální problém navenek projevuje u individua.
- Nemohou vyřešit společenský problém, ale jen individuum podpořit při zvládnání jeho života i přes existenci daného problému. Možná se přitom vyřeší některé problémy z jeho blízkého prostředí, sociálních vztahů a vazeb, jež jsou za tento problém spoluzodpovědné.

Sociální práce a sociální politika tedy sociální problémy nejen řeší, ale svým specifickým zpracováním také dává vzniknout novým sociálním problémům.

Sociální problémy vyplývají například ze sociálně politických otázek rozdělování statků a zboží, šancí a rezerv pro dosahování individuálních životních cílů. Principy a mechanismy rozdělování jsou předmětem sociálně politických rozhodnutí. Způsob, jakým sociální politika rozděluje statky a výkony, je ovšem také způsobem zajišťování moci v sociálním státě.

Sociální problémy vznikají především tam, kde:

- odvody sociálních statků pro všeobecné účely nebo pro určité skupiny osob probíhají bez souhlasu osob, kterých se to týká, v tomto případě většinou soukromých rozpočtů domácností. Výbušná situace nastane, jestliže je zatížení jednotlivých domácností tak výrazné, že jsou vytlačeny až na okraj společnosti a stávají se klienty sociální práce,
- jsou životní šance definovány jako garantované sociální statky a jsou zaručovány jako standardy pro určité skupiny nezávisle na jejich sociálně ekonomickém statutu, což vede k určitému druhu „nucené integrace“ nebo „nucené socializace“ (opatření bezpečnosti práce, tlak sociálního pojištění atd.).

Řešení sociálních problémů vždy probíhá ve smyslu stávajících pořádků. Integrace se povoluje jen při dodržování všeobecně platných norem a vzorů jednání.

Sociálně politické zpracování problémů samozřejmě ne vždy vyžaduje souhlas postižených. Státní politika se legitimuje demokratickými postupy. V tomto smyslu je i sociální politika oprávněna zlepšovat životní poměry, zasahovat tam, kde je to nutné, a navádět životní situace na úroveň, kde je zajištěna integrace.

Otázka, jakým právem zasahujeme do životních poměrů, jakým právem je vedena snaha situaci měnit nebo „zlepšovat“, je však stále aktuální.

2.3 Exkurz: K historicko-teoretickému rámci sociálních problémů

K tomu, abychom poznali reakce empirického sociálního výzkumu na sociální problémy, je důležité vysvětlit souvislosti mezi teoretickým výkladem sociálních problémů a jejich empirickým zkoumáním.

Rubington a Weinberg (1995) předložili systém teoretických položek, který je dodnes charakteristický pro teorii sociálních problémů. Při všech omezeních, která tato klasifikace zahrnuje (především v zařazení dosud neprojednaných sociologických teoretických přístupů), je tato systematika pro naše účely dostatečně smysluplná. Hlavní kritika je spíše metodologického charakteru.

Pomocí této systematiky nebylo např. možné správně klasifikovat přístup Roberta K. Mertona (1979), protože Merton používal sociální problémy jako nadřazený pojem, aby postihl jak deviantní chování, tak i dezorganizační problémy společnosti, přičemž pojem integrativně nepřiradil k nějakému přístupu. Také nelze dostatečně přesně vymežit přístup konfliktu hodnot a nálepkování.

a) Přístup sociální patologie

Sociální problémy jsou podle tohoto přístupu odchylky od normality společnosti. Společnost je vnímána jako organismus a stavy zdraví a nemoci jsou identifikovány na tomto základě. Problém má být v samotných individuích, i když pozdější přístupy sociální patologie se zabývají i sociální strukturou. Zástupci tohoto přístupu nemají kvůli ideologické zátěži dobrou pověst; je tedy potřeba jisté vymezení. Přístup sociální patologie se odvolává i na sociální strukturu, což znamená, že individuum i ve své „patologii“ patří do společnosti, a to se všemi příčinami a následky.

b) Přístup sociální dezorganizace

Tento přístup vidí problémy v příliš rychlé sociální přeměně, v příliš razantním procesu modernizace. Pokud jde o problémy urbanizace a vzniku velkoměst, vnímali zástupci tohoto přístupu četnost a hustotu sociálních problémů jako výsledek příliš razantního diferenciačního a individualizačního procesu. Tvrdili, že nová životní forma velkoměsta se svou dynamikou a komplexitou člověka dezorganizuje a narušuje.

Reprezentanti tohoto přístupu se obávali, že neustálé zeslabování orientace na určité sdílené hodnoty koresponduje s neschopností individuí orientovat se podle závazné řady očekávání, což vede k narušování organizace/pořádku a k následným deviacím v chování.

c) Přístup konfliktu hodnot

Různé společenské skupiny zastupují různé hodnoty a normy, resp. zájmy. Tyto hodnoty se dostávají do konfliktu, což může vést k vytváření podmínek, na které lze přinejmenším zčásti pohlížet jako na nežádoucí. V centru pozornosti není objasňování důvodů, proč se individua odchylojí od skupinových norem, ale skutečnost, že různé skupinové normy nebo zájmy se navzájem dostávají do konfliktů a z konfliktů vznikají sociální problémy.

Přístup deviantního chování

Přístup bývá spojován se jménem Roberta K. Mertona (1979). Podle strukturálně funkcionálního přístupu (Merton je vlastně funkcionalista) patří k nezbytným předpokladům sociálního jednání společenské normy. Individua se musí normami řídit, musí je znát a uznávat. Aby byly normy splnitelné, musí být jejich cíle dosažitelné. Jestliže individua nemohou naplňovat normy, protože nedosahují na cíle, vede to ke zhroucení kulturního systému, protože kulturní cíle již nejsou dosažitelné legitimními prostředky. Merton nazývá tento stav u individua deprivací, přičemž deprivace vede k různým formám přizpůsobení:

	postoj ke kulturním cílům	postoj k institucionalizovaným prostředkům
Konformita	+	+
Inovace	+	-
Ritualismus	-	+
Sociální únik	-	-
Rebelie	+/-	+/-

Tento přístup spojuje sociálně strukturální výklad deviantního chování s individuálním chováním. Je třeba kriticky poznamenat, že Merton přemýšlí o deviantním chování podobně jako Parsons: normy jsou stanoveny, jsou důležité pro zachování pořádku a jen deviantní chování přípustné v určitých mezích strukturu neohroží.

d) Nálepkování („Labelling“)

Tato metoda nemá za cíl vysvětlit odchýlné chování, ale společenskou reakci na domnělé nebo skutečné deviantní chování. Labelling analyzuje proces, na jehož základě jsou určité způsoby chování individuů definovány jako deviantní, a v souladu s touto definicí jsou příslušná individua identifikována jako devianti (=> stigmatizace).

V centru pozornosti je objasnění sekundární deviace, podle níž deviace vzniká teprve tehdy, až je definován deviant.

2.4 Tradice výzkumu Chicagské školy

S pojmem Chicagské školy jsou spojeny výzkumné a teoretické tradice, které velmi těsně souvisejí s dějinami sociální práce a její teorie. Na univerzitě v Chicagu vznikla celá řada výzkumných prací a studií, které formovaly sociologii v Chicagu a měly vliv na vlastní pojetí sociální práce a vztah mezi sociální prací, sociologií a sociální reformou.

V první fázi vývoje se objevily diskuse o metodologických otázkách kvantitativního a kvalitativního výzkumu ve studiích Thomase a Znanieckého z roku 1918 „Polský sedlák v Evropě a v Americe“ (Thomas, Znaniecki, 1928, 1958), v díle Burgesse a Parka z roku 1925 „The City. Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment“ (Park, Burgess, 1967), na výzkum pak měly inovativní vliv především četné kvalitativní monografie. Studie nebyly vedeny pouze kvalitativně, ale pokoušely se spojit kvantitativní a kvalitativní metody.

Na pozadí celé řady sociálně reformních hnutí ve Spojených státech, které zde stručně zmíníme, je třeba pochopit, jak se sociologie ve spolupráci se sociální prací a se zmíněnými sociálně reformními přístupy mohla stát „patronátní vědou“ sociální práce. Pozornost si proto zaslouží i předchůdci tohoto spojení, kteří zároveň představují pilíře, na nichž se mohla rozvíjet Chicagská škola.

Tito předchůdci objasňují počátky vzniku kodexu teoretického bádání i praktické (sociální) práce a sociální reformy, resp. sociální politiky.

Chicago bylo v 30. letech minulého století městem přistěhovalců. Své štěstí v tomto narůstajícím průmyslovém regionu hledali především polští, italsí a němečtí imigranti. V Chicagu tak začaly vznikat specifické čtvrti, které byly označovány příznačně jako polské, německé nebo italské. Sociální pracovníci v tomto období zjišťovali, že se lidé v jednotlivých čtvrtích přizpůsobovali

americké kultuře velmi rozdílným způsobem. Různá míra zločinnosti vypovídala o různých strategiích přizpůsobení, resp. kompetencích.

Sociální pracovníci si na základě pozorovaných jevů kladli otázku, jak je možné odstranit nesrovnalosti. Tak vznikl přístup typický pro Chicagskou školu: aby bylo možné odstranit nedostatky, je nutné odstranit sociálně prostorové a sociálně strukturální podmínky těchto nedostatků, přičemž je potřeba je nejprve prozkoumat. Cílem výzkumu tedy bylo také ovlivňovat praxi sociální práce.

Jednu z odpovědí na popsané problémy se pokusila zpracovat Jane Addams (1961) v rámci sociální práce se ženami. Ujala se typického městského problému a zřídila Hull House v Chicagu. Ve skutečnosti to byla odpověď na sociální problémy, které byly svého času pro toto město, známé jako centrum průmyslu a střetu nejrůznějších kultur, charakteristické.

Jane Addams nejprve navštívila Evropu. V Anglii se poznala s manželi Samuelem a Henriettou Barnettovými, kteří působili ve východním Londýně v jedné z dělnických čtvrtí. Starali se zde o chudé občany, kteří žili v podmínkách sociálního vyloučení a prostorové segregace a neměli šanci na integraci. Svému domu dali jméno „Toynbee Hall“ podle národního ekonomy Arnolda Toynbeeho, který si stanovil za cíl prakticky změnit životní podmínky chudých, kromě jiného také pomocí strukturálních změn v místě jejich bydliště. Barnettovi vycházeli z předpokladu, že životní poměry ve čtvrti a tím i samotná čtvrť se zlepší, jestliže její obyvatelé aktivně a uvědoměle převezmou dění do svých rukou a budou usilovat o změny.

Toynbee Hall je spojen s počátky hnutí settlementu, které na konci 19. století zareagovalo na aktuální sociální otázky, identifikovalo problém průmyslové urbanizace a pokoušelo se o jeho řešení. Jane Addams přenesla toto hnutí, které dodnes pokládáme za jednu z nejvýznamnějších tradic sociální práce, do Spojených států amerických.

Nastíněnému vývoji odpovídala i prominentní sociologická studie Pittsburg-Survey F. Kelleyho (Kelley, Stevens, 2007). V roce 1894 založila Jane Addams „Settlement-House“ s úzkými vazbami na univerzitu, respektive katedru sociologie.

Nejrozsáhlejší studie spojené s Hull House se nazývaly „Hull House Maps & Papers“. Byla v nich obsažena dokumentace původu a životních situací lidí v nejrůznějších okresech. Podobně pracoval i Charles Booth (1889, 1891) ve své londýnské studii „Life and Labour of the People in London“. Autor

zaznamenával sociodemografická data v mapách, z nichž bylo jasně patrné sociálně prostorové rozložení obyvatel.

Tradice Hull House se spojovala i s jinými hnutími, např. „Social Survey Movement“, pro které byl typický další rozvoj výzkumu pomocí kombinace kvantitativních a kvalitativních metod.

Univerzitní sociologie však nakonec získala převahu a Hull House Maps & Papers se posunuly na okraj vědeckých diskusí. Důvody, které k tomu vedly, jsou komplexní. V neposlední řadě to bylo oddělení sociologie jako vědy od reformního sociálního hnutí, které vedlo rovněž k rozdílnému vzdělávání sociologů a sociálních pracovníků. Také diskuse mezi univerzitní sociologií a Hull House již nebyly tak plodné jako dříve. Návrh Louise Wirtha, aby bylo město vnímáno jako sociální laboratoř, byl v zásadě odmítnut, protože podle názoru B. J. Addams daný návrh opovrhoval lidmi. Tradice Hull House tak získala cejch jakési „morální instituce“, což spíše bránilo vědeckému rozvoji.

V dřívějších pracích Chicagské školy je nicméně prokazatelný vztah k praktické sociální práci. Terénní studie zabývající se životní situací zvláště ohrožených skupin se zajímaly o problémové sociální situace v ohnisku sociální práce. Především to byla problematika vysídlenců (Thomas, Znaniecki, 1928), rasových nepokojů (Chicago Commission, 1922) a problémy migrujících a námezdních dělníků (Anderson, 1923). Vznikaly také studie o městských ghettech (Wirth, 1938) nebo o problémech s gangy mladistvých a mladých dospělých (Shaw, 1929) a mnohé další.

Tyto terénní studie měly praktické i teoretické pozadí a sloužily především na komunální úrovni jako zdůvodnění intervenčních strategií sociální politiky nebo sociální práce (srov. Schütze 1987: 528).

V našem kontextu je zajímavé, že výzkum první generace studií Chicagské školy se zčásti odvolával na vlastní šetření, používal však také externí data, která nashromáždila různá sociální a veřejně prospěšná zařízení.

Pro výzkum zaměřený na praxi je na rozdíl od základního výzkumu typický zájem o zpětné zapojení poznatků výzkumu do praxe. Je zde také vždy přítomná snaha překonat překážky mezi politikou a praxí na jedné straně a vědeckými poznatky na straně druhé.

K reprezentantům Chicagské školy patřil E. Park, který zdůrazňoval vědeckost sociologie a prosazoval její „odstup“ od praktické podstaty sociální práce, ale na druhé straně uznával důležitost výzkumu zaměřeného na praxi. Pro Chicagskou školu bylo charakteristické vzájemné propojení praxe, politiky a vědy v neustále diskutovaném vztahu napětí.

Pro Chicagskou školu byl typický i výzkum zaměřený na životní svět a sociální prostor. Rodina a komunita jsou etnograficky a sociálně ekologicky formované sociální souvislosti, v nichž mají dialektika prostoru a jednání velký význam a zasazení sociálních vztahů a jednání do sociálně ekologických kontextů je pochopitelné a zřetelné. Rodina, obec či město jsou prožívány v sociálních souvislostech. Prostor ve vztahu k jednání a k sociálním vztahům získává význam teprve tím, že jej aktéři, kteří zde jednají, jako takový vnímají.

Důležité je také pochopit kontext chování a vztahů, dialektiku životních poměrů ovlivněných společností a možností a omezení, které nabízejí pro jednání, formování vědomí a výstavbu vztahů, atd. Tyto životní poměry tvoří zčásti přístupy k trhům, právům a institucím, které jsou nutné pro individuální nastavení a zajištění statutu. Čtvrť, ulice, město a městská část tyto přístupy podporují nebo jim brání, protože jejich struktura a jejich uspořádání mají klíčový vliv na vnímání a chování lidí a určují jejich možnosti, ale také meze.

2.5 Tradice teorie a výzkumu v sociální práci

2.5.1 Všeobecná poznámka na úvod

Souvislost mezi historickým vývojem sociální práce, jejími teoriemi a výzkumnými metodami na jedné straně a dějinami sociální problematiky, která se především v 19. století s rozvojem průmyslového proletariátu přeměnila v dělnickou otázku, na straně druhé, lze kdykoliv doložit. Pro průmyslová města bylo charakteristické, že práce a život se významně propojovaly. Ohniskem života byla práce a její společenská organizace, což se projevilo také v sociálně prostorovém uspořádání měst. Továrna byla ze sociálně prostorového hlediska centrem města; podle ní se řídilo bydlení. Dělnické čtvrti se stavěly v bezprostřední blízkosti továren. To neplatilo jen pro tovární sídliště, ale také pro výstavbu sociálního bydlení ve 30. letech minulého století, v jejímž průběhu vznikaly dělnické čtvrti v průmyslových metropolích. Sociální problémy s tím spojené se stávaly předmětem sociální práce i sociálního výzkumu, který byl součástí sociální práce.

2.5.2 Vývoj německé sociální práce jako paradigma pro vývoj výzkumných strategií

Jestliže zde hovoříme o německém vývoji teoretické a výzkumné tradice a jeho zvláštěnostech, pak je to také z důvodu, že právě v Německu je souvislost průmyslových dějin a dějin sociální práce velmi zřetelná. Právě v německém vývoji sociální práce a sociální pedagogiky lze vysledovat tendence, které jasně

dávají najevo, že klíčovými body kvalitativního výzkumu „sociálních skutečností“ bylo pracovní prostředí a rodinné poměry a struktury, které se utvářely v průběhu průmyslově kapitalistického vývoje a které patřily k problémovým oblastem reprodukce života. Tyto struktury byly také úzce spojeny s výrobními poměry průmyslového proletariátu.

Německo mělo ještě další specifický rys, kterým byla sociální péče probíhající v prostoru mezi státem a trhem, respektive mezi státem a (ekonomickou) společností. Pro dějiny sociální práce a vývoje výzkumných strategií v 19. století hrály klíčovou roli charitativní organizace. Vznikaly na pozadí religiózní a občanské zodpovědnosti za formování sociální, za jejichž součást se pokládaly. Tyto přístupy v tradici sociální péče, především péče o chudé, se ještě nemohly opírat o právo. Byly založeny na dobrovolné činnosti žen z vyšších vrstev moderní společnosti. Dobrovolná sociální péče vytvářela také přístupy profesionalizace sociální práce, rozvíjela je a podporovala je.

Na rozdíl od již citovaných výzkumných strategií Chicagské školy byly výzkumné přístupy v německé sociální práci více méně zapomenuty. Sociologie, která se vždy pokládala za patronátní vědu sociální práce, se spíše soustřeďovala na vlastní výzkumné strategie a metody, než aby brala na vědomí tradice výzkumu tehdejší sociální práce nebo se zaměřila na jejich vývoj. Výjimkou jsou přístupy komunitní sociální práce či sociální práce v městských čtvrtích zaměřené na sociální prostor, které navazovaly na hnutí Settlement, Hull House Jane Addams a na tradice výzkumu sociální práce.

Walburga Hoff upozorňuje ve svém příspěvku „Tradice sociální práce“ na tři výzkumné tradice, které hrály významnou roli především v 19. a na počátku 20. století:

- sociální reportáže a rané etnografické studie,
- dotazníkové průzkumy a kvalitativní přístupy Sdružení pro sociální politiku („Verein für Socialpolitik“),
- případové studie a rodinné monografie v kontextu institucionální sociální práce

(Hoff, 2010).

Těmto třem tradicím se budeme věnovat v následujícím textu.

2.5.2.1 Sociální reportáže a rané etnografické studie

Přelomové sociální proměny, které spolu s industrializací a vznikem průmyslových měst na počátku 19. století změnily sociální otázku z otázky masové chudoby na venkově na dělnickou otázku proletariátu, aktivizovaly sociálně politicky ambiciózní občany. Své místo zaujímal sociální péče ovlivněná křesťanstvím, která v průběhu stupňujícího se zbídačování dělnické třídy hledala cesty, jak čelit chudobě. Hamburský farář Johann Heinrich Wichern již v roce 1832 ve zprávě „Skrytý a skutečný život lidu v Hamburku“ („Hamburg geheimes und wahres Volksleben“) detailně popsal rodinný život jednotlivých chudých rodin, jejich sociálně ekonomické postavení a situaci v hamburské chudinské čtvrti. Křesťansky orientovaná sociální péče, jíž se Wichern dovolával, se ale nijak zvlášť nezabývala ekonomickým stavem nouze proletářských existencí. Spíše pro ni byl hrozbou úpadek mravů a sociální vykořeněnost popsaných rodin (Wichern, 1958).

Zmíněné popisy sloužily pro potřeby dokumentace a vedly ve Wichernově případě k zavedení „záchranných ústavů“ pro zanedbané děti a mládež, instituce „Rauhes Haus“.

Nezveřejněné „knihy chudých“ Bettiny von Armin vznikly zjevně z jiného podnětu. Raně romantická spisovatelka byla příznivkyní demokratického hnutí předbřežnového období¹⁵ a představovala si, že svými záznamy přesvědčí zákonodárce k zavedení sociálního zákonodárství.

Autorka prováděla vlastní výzkumy o chudobě v Německu. Vedla si seznamy, do nichž zaznamenávala nouzové situace chudého obyvatelstva. Vypracovala katalog signifikantních indikátorů výzkumu a hodnocení situace chudých osob a rodin. Pranyřovala také velké zatížení dělníků odvozy, které dokumentovala srovnáním mezd a odvodů státu.

„Kniha chudých“ Bettiny v. Armin je zřejmě počátek cesty od „terénního sociálního zpravodajství“ (Treptow) ke komentujícímu sociálnímu výzkumu. Bettine v. Armin vyjádřila v podrobném doslovu k „Příčinám a znakům nárůstu chudoby“ své stanovisko k sociální otázce tehdejší doby a doložila je daty.

Moderní občanská společnost byla znejistěna nově vzniklým průmyslovým proletariátem, což mohlo být důvodem velkého zájmu o sociální reformy a o dokumentaci chudoby. Tento proces, který souvisel se změnou životního stylu ve městech, nelze podceňovat. Město získávalo průmyslový charakter, urbánní podstata se vytrácela, urbanita jako životní styl ztrácela své strukturální

¹⁵ Označení pro období evropských dějin 1. poloviny 19. století, které vyvrcholilo v roce 1848 Rokem revoluce.

podmínky. Průmysl byl vázán na místní faktory, které mohlo nabídnout jen město; komplexně se měnil městský život, řemeslný výrobní způsob přecházel v průmyslový způsob života. Proletář, jehož způsob života ničil urbánní prostředí, na němž se zakládala podstata městského života vyšších vrstev, byl městské buržoazii cizí.

Vyšší vrstvy městského obyvatelstva, které se angažovaly na poli sociálních reforem, měly za cíl tyto bariéry odstranit, seznámit se s životem dělníků. Občanský sociální výzkum sázel na poznání výrobních a reprodukčních podmínek proletariátu, které byly známé již z typických dělnických kolonií ve východním Londýně. Zkoumající navštěvovali chudé čtvrti, aby na vlastní oči získali představu o mizerii dělnické třídy. Prováděli něco jako „skryté výzkumy“. Anglická sociální reformátorka Beatrice Webb šla například pracovat jako šička do továrny, aby poznala život dělnic. Takový druh výzkumu můžeme nazvat zúčastněným pozorováním, přičemž objekty výzkumu o tom, že jsou někým pozorovány, nevěděly.

Zájem o sociální postavení proletariátu jako něčeho nového, co nemohlo být vyvozováno z historické tradice „lůzy“ z raně industriálního období ani ze sociální polohy chudoby známé z dřívější charitativní péče o chudé, dal vzniknout metodám výzkumu, které připomínají antropologická zkoumání cizích kultur.

Farář Paul Göhre zveřejnil v roce 1891 knihu, v níž popsal „čistou pravdu“ o smýšlení pracujících tříd, o jejich materiálních přáních a jejich duchovním, mravním a náboženském charakteru. Strávil proto tři měsíce v továrně a ze svého pohledu pastora formuloval vlastní hodnotové postoje, na jejichž základě již bylo v podstatě možné objektivizovatelná data vyhodnotit z hlediska sociální vědy (Göhre, 1891/1906).

Podobně můžeme hodnotit výzkumy Minny Wettstein-Adelt (1893). Tato národní ekonomka strávila tři a půl měsíce v továrně a zkoumala tam životní svět továrních dělnic, jejich vztah k práci, postoj ke sňatku, sexuální život atd.

Göhremu ani Wettstein-Adelt se nepodařilo ve smyslu etnografických studií zaujmout perspektivu zkoumaných osob, ale spíše vnášeli do studií vlastní hodnotové postoje, které pak použili jako měřítko pro hodnocení zkoumaných osob.

Další studie zřetelně vypovídají o zájmu občanského ženského hnutí o postavení dělnic. Upozorňují na omezené možnosti jejich rozvoje a zúžený prostor k jednání a vyzývají k jejich podpoře.

Je patrné, že zde byla vůle chápat empirické dokumenty tehdejších výzkumů jako odpověď na sociální otázku; jisté je také to, že metoda etnografické evidence osob a rodin jasně ukázala skutečné postavení proletariátu. Mikrosociologická analýza životního světa dělníků byla počátkem kvalitativního zachycení jejich společenské situace.

Zaznamenávání životního světa proletariátu zůstávalo v podstatě omezeno na etnografické případové studie jednotlivých osob a rodin. Na základě získaných zkušeností však probíhal další vývoj této metody. Posun směrem k sociografii a zároveň vrchol v dané oblasti představuje studie Marie Jahody, Paula Lazarsfelda a Hanse Zeisela „Nezaměstnaní z Marienthalu“ (Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel, 1922/1961). Studie představovala první velký terénní výzkum nezaměstnanosti, při kterém byly použity kvantitativní i kvalitativní metody s cílem komplexně zachytit způsoby prožívání ztráty práce dělníků v obci Marienthal u Vídně. V češtině práce vyšla v roce 2013 s názvem *Marienthal. Sociografie komunity nezaměstnaných* (Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel, 2013).

2.5.2.2 Dotazníkové šetření a kvalitativní výzkum Sdružení pro sociální politiku („Verein für Sozialpolitik“)

Sdružení pro sociální politiku, které bylo založeno v roce 1872, působilo jako vědecké fórum a jako zakladatel tradice anketního výzkumu v Německu. Sdružení se prohlašovalo za „protipól liberalistické ekonomické politiky“ (Gorges, 1986a, 1986b). Otázka postavení dělníků, která s rozvojem vrcholné industrializace stále získávala na naléhavosti, vyvolávala reakce sociální politiky k odvrácení hrozící dělnické revoluce. Cílem Sdružení bylo odkrývat nedostatky a prostřednictvím výzkumné činnosti na základě anket ovlivňovat sociální zákonodárství.

Znalosti sociálních a ekonomických skutečností se staly jádrem hnutí za sociální reformu. Sociální reforma a výzkum byly v podstatě vnímány jako dvě strany jedné mince, hlavní cíl spočíval v prosazení sociální reformy pomocí výsledků výzkumu.

Zájem se ovšem soustředil spíše na podnikatele a experty, o názory a líčení dělnictva tak velký zájem nebyl.

Spolu s anketním výzkumem se vyvíjely i metody kvantitativního výzkumu. Dotazníku jako novému nástroji nebyl nejprve přisuzován žádný přelomový význam. Teprve v souvislosti s dělnickou otázkou vznikl nový směr dotazníkové metody, založený na etnografických přístupech ke světu pracujících vrstev a zkoumání faktů. Bylo navázáno spojení sociálního výzkumu a sociální práce, kvalitativních a kvantitativních metod sociálního výzkumu.

Jednou z prvních studií tohoto typu je výzkum „Postavení dělnic v berlínském papírenském průmyslu“, který provedla Elisabeth Gnauck-Kühne (1896). Předmětem dotazování byly rodinné a bytové poměry, mzdy, pracovní doba, sanitární poměry atd. Tento výzkum se opíral o dřívější etnografické studie.

Také Marie Bernays (1906) a Rosa Kempf (1911) doplnily svá statistická šetření etnografickými studiemi. Jejich pojetí výzkumu bylo však jiné. Etnografické studie již nesloužily jen jako doplnění k jiným šetřením. Byly chápány výlučně jako nutná součást výzkumu, protože otázkou nebylo jen zkoumání rámcových společenských podmínek existence dělníků, ale i pohled dělníků na jejich vlastní postavení, tedy způsob, jak tyto podmínky zpracovávají. Jednalo se o subjektivní pohled a interpretaci objektivních podmínek na základě daných okolností a vlastního vědomí dělníků. Za toto nové pojetí výzkumu vdčíme mladším členům Sdružení sociální politiky, k nimž patřili Max Weber, jeho bratr Alfred Weber, Lujo Brentano a Heinrich Herkner.

Max Weber (1924) vyvinul polostandardizovaný dotazník pro výzkumy Marie Bernays v gladbašské tkalcovně. Autorku zajímalo, jaké nároky klade továrna na fyzické a psychické schopnosti dělnic. Tyto údaje kladla do souvislostí s vlivy rodinného původu a s dalšími životními poměry dělnic.

Dotazník s otevřenými otázkami používala ve svém výzkumu Rosa Kempf. Poprvé se zde objevilo interpretační paradigma. V tomto výzkumu je datový materiál vždy podložen popisem případů. Autorka zkoumala sociální interpretační vzorce pracovního prostředí tím, že líčila vybrané části ze života dělnic.

Také studie Marie Baum z roku 1906, nazvaná „Tři třídy námezdných dělnic v průmyslu a obchodu ve městě Karlsruhe“, je založená na kvalitativních metodách, které vznikly v nezávislé sociální práci. Sociální pracovníci zde dále rozvinuli metodu ankety. Základními prvky této studie byl dotazník, zúčastněné pozorování a osobní „odborný rozhovor“ zaměstnavatelů a dělnic.

Spojení sociálního výzkumu a sociální práce, které se podařilo ve Sdružení pro sociální politiku, ztratilo na intenzitě, když se v roce 1906 odštěpila Společnost pro sociologii, která fungovala na základě vědy nezaložené na hodnotových soudech.

Teprve toto spojení ale umožnilo a doladilo vývoj některých důležitých metod empirického sociálního výzkumu. Jeho hnací silou byla myšlenka sociální reformy, výzkum a sociální reforma měly hodně společného. Sociální pracovníci té doby uchopili kvantitativní metody institucionalizovaného sociálního výzkumu, spojili je s kvalitativními metodami a dali tak vzniknout inovativním přístupům výzkumu. Bylo pro ně charakteristické spojení výzkumu a praxe,

resp. teorie a praxe, což bylo také důležité pro doložení vědecky odůvodnitelné praxe. Oddělením vědy a praxe opustila sociologie tradici komunitních studií Chicagské školy, z níž sociální práce čerpala své sebepojetí.

2.5.2.3 Přístupy institucionalizované sociální práce – rodinné studie a rodinné monografie

S postupující profesionalizací sociální práce se konsolidovala také profesní kvalifikace a institucionalizovaly se odborné postupy a profesní vzory sociální práce. V průběhu tohoto procesu postupně krystalizovaly svébytné přístupy a metody empirického výzkumu v sociální práci. Jako příklad procesu lze uvést vznik Německé akademie pro sociální a pedagogickou práci žen v Berlíně, na jejíž činnosti se významně podílela Alice Salomon. Se jménem akademie je spojeno založení tradice hermeneuticky zaměřeného sociálního výzkumu.

K sociálně vědecké studii o proměnách rodiny dala podnět Gertrud Bäumer (1910). V rámci výzkumného projektu „Stav a otřesy současné rodiny“ bylo cílem zjistit, nakolik moderní a ekonomické poměry ohrožují rodinu a působí na její rozklad a zda stát vůbec může s rodinou ještě počítat. Zkoumaly se také objektivní znalosti o současné rodině. Nejprve probíhala šetření a vyhodnocení statistického datového materiálu a následoval vznik rodinných monografií.

Rodina jako předmět výzkumu byla centrálním tématem akademie, která kvalifikovala ženy pro sociální profesie. Náplň rodiny bývá spíše spojována s ženskými kompetencemi; akademie se také zabývala ženským přístupem ke kvalitativnímu sociálnímu výzkumu a výzkumu rodiny. Mateřství je chápáno jako povolání (Sachße, 1986). Francouzský sociolog Frederic Le Play (1855) uvádí v návaznosti na rodinné monografie tyto kategorie rodin: rodiny s pevnými vazbami, nestabilní a zanikající rodiny. Z kategorií pak vyplynula typizace rodin. Le Play (1855) viděl jako ideální patriarchální typ rodiny, přičemž vazby rodin v městských průmyslových aglomeracích se podle něj spíše rozvolňovaly. Popisoval původní prostředí, ekonomické poměry, religiózní postoje, využívání volného času a vztah generací. Na shromažďování dat se podíleli pracovníci charitativní péče, učitelky a úředníci; nástrojem šetření byly dotazníky s návodem a zúčastněné pozorování. Tento výzkum je třeba posuzovat kriticky. Byla zde sice předložena studie zahrnující všechna společenská prostředí, ovšem jednotlivé případové studie nebyly vyhodnoceny a interpretačně typizovány, takže vše zůstává na úrovni výčtu jednotlivých forem rodinného života.

Kromě toho zde chybí teoretická opora, která by umožnila interpretaci dat. Jako měřítko hodnocení byly užity občanské hodnotové postoje vzdělaných vrstev.

O metodu analýzy textu se pokouší studie „Mladistvý ve velkoměstské rodině“ z roku 1930, jejímž autorem je Krolzig. Krolzig (1930) zadal studentům jedné berlínské odborné školy, aby vypracovali text na téma „Co pro mne znamená moje rodina?“ a deskriptivně tyto příspěvky vyhodnotil. V hledáčku výzkumu ovšem ještě nebyla rekonstrukce biografických souvislostí.

Pomocí podobných metod a nástrojů byly prováděny studie Marie Baum (1906) a Alix Westerkamp. Autorky sestavily obrazy rodin s narativním zachycením sociálního prostředí a každodenních procesů.

Další studie dokládají již ustálenou metodickou různorodost. Používaly se kvalitativní a kvantitativní metody (přičemž kvalitativní metody byly diferencovanější a rozmanitější), analýza textu, hermeneutické metody interpretace textu, narativní líčení a kombinace dotazníků s otevřenými a uzavřenými otázkami. Případové studie často doplňuje statistický materiál a jeho interpretace.

Vývoj v Německu značně ovlivnil další vývoj sociální práce. Konstitutivní součástí sociální práce je její vyrovnání se s poměrem teorie a praxe a se stavem a vývojem výzkumu. Význam empirického výzkumu pro vývoj teorií se projevil při zřízení vlastního výzkumného oddělení v kontextu vzdělávání v sociálních profesích.

Výzkum se institucionalizoval v rámci sociální práce; stal se konstitutivní součástí získávání poznatků a ovlivnil poměr teorie a praxe. Upozornil na změny v praxi a skrze praxi a stal se součástí její interpretace.

Nasměrování praxe na individuální případ, na práci s klienty a s rodinami, mělo za následek ústup kvantitativních metod do pozadí. Praxi sociální práce určovaly spíše rodinné monografie a případové studie, rozsáhlejší empirické studie celých prostředí nebo životních situací se objevovaly méně často. I tam, kde byly snahy pomocí komunitní sociální práce evidovat sociálně prostorové podmínky čtvrti, se používaly kvantitativní metody. Vždy ale byly obsahově vyhodnocovány ve vztahu ke specifickým problémům, prostředím a životním situacím. Rudimentární vyhodnocení statistických dat nebo vyhodnocení dotazníků ve velkém stylu zřejmě ještě naráželo i na málo rozvinutou teoretickou základnu sociální práce.

Historická sociální práce má však podstatný podíl na vývoji výzkumných metod, které dnes v sociální práci pokládáme za samozřejmé. Tvoří pozadí, na jehož základě může i sociální práce tvrdit, že má vlastní výzkumnou tradici odlišující se od výzkumných metod sociologie, psychologie a jiných humanitních a sociálních věd.

Historická sociální práce založila etnografickými studii a rodinnými monografiemi tradici výzkumu, který se dnes stal nezbytností v analýze sociálních prostředí a životních situací, jež je nutno znát při práci s klienty pocházejícími z určitých prostředí a napojenými na určité životní situace. Abychom pochopili sociální prostředí, sociálně prostorové kontexty a životní situace, potřebujeme k tomu kvalitativní přístupy.

2.6 Závěrem

Zabývali jsme se dějinami empirického sociálního výzkumu v míře, která je relevantní pro vývoj sociální práce a sociální politiky a se zohledněním vlivu na teorii a praxi výzkumu sociální práce. Moderní občanská společnost 19. století v Německu, Francii a v Anglii se zabývala přeměnou masové chudoby na venkově, která byla v koncentrované podobě typickým jevem 18. století, na „dělnickou otázku“. Občanské postoje se změnil v postoje společenské. Na počátku stál v centru pozornosti stát se svými „zvláštnostmi“ (Achenwall), později se analýza zaměřovala na společenský vývoj a následky industrializace. Jak sociální politika, tak i sociální práce se mohly vyvíjet jen na základě analyzovaných empirických nálezů moderní občanské společnosti, která se dostala až na hranice svého integračního potenciálu. Sociální problémy, které jdou ruku v ruce s rozvojem moderní kapitalistické společnosti, nebylo možno zpracovávat a řešit původními strategiemi boje proti chudobě a pomocí místních integračních potenciálů venkovské feudální společnosti.

Sociální reformy byly nutné, protože sociální situace byla čím dál tím výbušnější. Sociální politika a sociální práce zde měly své opodstatnění. Bylo zřejmé, že aby mohly být vyvinuty strategie řešení sociálních problémů, je nutno tyto problémy analyzovat pomocí empirického výzkumu.

Tradiční linie empirického sociálního výzkumu a empirické sociologie vždy pracovaly s kritickou analýzou sociálně politických strategií a jejich účinků. Svou roli hrála také kritická analýza společnosti a jejích průmyslově kapitalistických struktur, předmětem zájmu byly kapitál a práce, tedy výrobní způsob a reprodukční podmínky, vztahy moci a panování, sociální konflikty a jejich úprava, problematika tříd, kterou vyprodukovala společnost. Tyto tradiční směry jsou pokládány za kořeny kritické diskuse o metodách a technikách empirického sociálního výzkumu v rámci sociální práce.

LITERATURA

ACHENWALL, G. 1749. *Abriß der neuesten Staatswissenschaft der vornehmsten Europäischen Reiche und Republicken, zum Gebrauch in seinen Academischen Vorlesungen*. Göttingen.

ADDAMS, J. 1961. *Twenty Years at Hull House*. New York: Scarborough.

ANDERSON, N. 1923. *The Hobo. The Sociology of the Homeless Man*. A Study prepared for the Chicago Council of Social Agencies under Direction of the Committee on Homeless Men. Chicago.

BAUM, D. 1988. *Bürokratie und Sozialpolitik. Zur Geschichte staatlicher Sozialpolitik im Spiegel der älteren deutschen Staatsverwaltungslehre*. Ein Beitrag zur historisch-soziologischen Begründung der Bürokratisierung der Sozialpolitik. Berlin.

BAUM, M. 1906. *Drei Klassen von Lohnarbeiterinnen in Industrie und Handel der Stadt Karlsruhe*. Karlsruhe.

BÄUMER, G. 1910. *Die soziale Idee in den Weltanschauungen des 19. Jahrhunderts. Die Grundzüge der modernen Sozialphilosophie*. Salzer. Heilbronn.

BERNAYS, M. 1906. Auslese und Anpassung der Arbeiterschaft der geschlossenen Großindustrie. Dargestellt an den Verhältnissen der „Gladbacher Spinnerei und Weberei“ A. G. zu Mönchen-Gladbach im Rheinland. Leipzig.

BOOTH, C. (Hrg.). 1891. *Labour and Life of the People*. Vol. I: East London, London/Edinburgh 1889, Vol. II London continued. London/Edinburgh.

CHICAGO COMMISSION OF RACE RELATIONS. 1922. *The Negro on Chicago*. A Study of Race Relations and a Race Riot. Chicago.

ENGELS, F. 1957. *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*. MEW 2 Berlin.

FULLER, R., MYERS, R. R. 1941. The Natural History of a Social Problem. *American Sociological Review*, 6: 320–328.

GNAUCK-KÜHNE, E. 1896. *Die Lage der Arbeiterinnen in der Berliner Papierwaren-Industrie*. Eine sociale Studie. Leipzig.

GÖHRE, P. 1891/1906. *Drei Monate Fabrikarbeiter und Handwerksbursche*. Eine praktische Studie. Leipzig.

GORGES, I. 1986a. *Sozialforschung in der Weimarer Republik 1918 bis 1933. Gesellschaftliche Einflüsse auf Themen- und Methodenwahl des Vereins*

für Socialpolitik, der Deutschen Gesellschaft für Soziologie und des Kölner Forschungsinstituts für Sozialwissenschaften. Frankfurt.

GORGES, I. 1986b. *Sozialforschung in Deutschland 1872–1914. Gesellschaftliche Einflüsse auf Themen- und Methodenwahl des Vereins für Sozialpolitik*. Frankfurt.

HOFF, W. 2010. Traditionen der Sozialarbeit. Pp. 75–87 in BOCK, K., MIETHE, I. (Hg.). *Handbuch Qualitative Methoden in der Sozialen Arbeit*. Opladen & Farmington Hills.

HULL, C. H. (Hrg.). 1963. *The Economic Writings of Sir William Petty*. Vol. II.

JAHODA, M., LAZARFELD, P. F., ZEISEL, H. 1922/1961, *Die Arbeitslosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langandauernder Arbeitslosigkeit*. Frankfurt.

JAHODA, M., LAZARFELD, P. F., ZEISEL, H. *Marienthal. Sociografie komunity nezaměstnaných*. Brno: Masarykova univerzita, 2013. Překlad VAIS, T.

KELLEY, F., STEVENS, A. 2007. Wage-Earning Children. Pp. 73–89 in RESIDENTS OF HULL HOUSE (Hrg.). *Hull House Maps and Papers. A presentation of nationalities and wages in a congested district of Chicago, together with comments and essays on problems growing out of the social conditions*. Chicago.

KEMPF, R. 1911. *Das Leben der jungen Fabrikmädchen in München. Die soziale und wirtschaftliche Lage ihrer Familie, ihr Berufsleben und ihre praktischen Verhältnisse*. Leipzig.

KERN, H. 1982. *Empirische Sozialforschung. Ursprünge, Ansätze, Entwicklungslinien*. München.

KROLZIG, G. 1930. *Der Jugendliche in der Großstadtfamilie*. Berlin.

LE PLAY, F. 1855. *Les ouvriers européens – Etudes sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe*. Paris.

MARX, K. 1969. *Das Kapital Band 1*. MEW 23. Berlin.

MERTON, R. K. (Hrg.). 1979. *Qualitative und Quantitative Social Research*. New York.

PARK, R. E., BURGESS, E. W. 1967. *The City. Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Chicago.

QUETELET, A. 1914. *Soziale Physik – Abhandlung über die Entwicklung der Fähigkeiten des Menschen (1835)*. Band 1. Jena.

- QUETELET, A. 1921. *Soziale Physik – Abhandlung über die Entwicklung der Fähigkeiten des Menschen (1835)*. Band 2. Jena.
- RUBINGTON, E., WEINBERG, M. S. 1995. *The Study of Social Problems*. 5. vyd. New York.
- SACHSE, C. 1986. *Mütterlichkeit als Beruf. Sozialarbeit, Sozialreform und Frauenbewegung 1871–1929*. Frankfurt.
- SCHNAPPER-ARNDT, G. 1908. *Sozialstatistik*. Leipzig.
- SCHÜTZE, F. 1987 *Symbolischer Interaktionismus*. Pp. 520–553 in AMMON, u. et al. (Eds.). *Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Berlin. New York.
- SHAW, C. L. 1929. *Delinquency Areas*. Chicago.
- THOMAS W. I., ZNANIECKI, F. 1958 *The Polish peasant in Europe and America*. 2 Bände. New York. (1. vydání v roce 1928.)
- WEBER, M. 1924. *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Tübingen.
- WETTSTEIN-ADEL, M. 1893. *3 ½ Monate Fabrik-Arbeiterin*. Berlin.
- WICHERN, J. H. 1958. *Hamburgs wahres und geheimes Volksleben (1832/33)*. Hrg. von Meinhold Peter. Pp. 32–46. Berlin.
- WIRTH, L. 1938 Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology* 44: 1–24.

3 VÝZKUM JAKO PROCES – OD TEORIE PŘES VÝZKUMNOU OTÁZKU K EMPIRICKÝM POZNATKŮM¹⁶

Ivana Loučková, Detlef Baum¹⁷

3.1 Co chceme zjišťovat? Cíl a problém formulace předmětu/objektu výzkumu

Každá výzkumná práce začíná otázkou, co se bude zkoumat. Jako východisko můžeme použít odpovědi na jednoduché otázky, jimiž můžeme výzkum zahájit prakticky¹⁸.

Odpovědí na otázku „Co? Co se má řešit?“ by měla být jasná formulace výzkumné úlohy. Výzkum či výzkumný záměr musí být formulován tak, aby byl adekvátní předmětu a objektu výzkumu. Jinak bude prováděn výzkum osob se zdravotním postižením, jinak potřeby sociálních služeb, jinak etnické subkultury, jinak potřeby uživatelů sociálních služeb.

Výzkumný záměr je upřesňován výzkumnou otázkou, která je odvozována jednak ze společenských problémů, jednak samotného systému vědy. Jestliže se v médiích hovoří o zdražování, tak i ti lidé, kteří mají dostatečný finanční příjem, jej začnou chápat jako problém. Jestliže vedoucí pracovník začne hovořit o svém podřízeném negativně, začnou i ostatní spolupracovníci onoho „označeného“ chápat negativně, ačkoliv iniciování negativního postoje se mohlo zakládat na pouhých smyšlenkách.

Již formulace výzkumného tématu by měla zohledňovat předpokládané použití kvantitativního, kvalitativního nebo integrovaného metodologického přístupu.

Badatel může postupovat následujícím způsobem. Volí výzkumné téma podle předmětu svého zájmu. Avšak cíle a zájmy, které ho motivují k realizaci výzkumu, mají centrální důležitost v tom smyslu, že jsou koherentní se získanými výsledky

¹⁶ Struktura, tedy témata jednotlivých částí této kapitoly, byla formulována D. Baumem jako garantem dokumentu a byla pro publikaci závazná. V názvu kapitoly je použit termín „proces“. S ohledem na komplikovanost situace, kdy proces a struktura nejsou kompatibilní, se některé části po obsahové stránce díky požadovaným tématům překrývají a jsou nestejně dlouhé.

¹⁷ Spoluautor podkapitoly 3.3 Tvoření hypotézy

¹⁸ Specifikaci odpovědi na výše položené otázky podává v rámci kvalitativního přístupu i Hendl (1997).

a závěrečnými zjištěními, proto by měly být podrobeny reflektování. Badatel by proto měl mít dobrou znalost o předmětu zkoumání. Dobrá znalost znamená, že jde o studium literatury jak tuzemské, tak i zahraniční, včetně časopisecké apod. Měl by se k prostudované literatuře postavit kriticky. Měl by rozhodnout, zda prostudovaná literatura poskytuje dobrý teoretický základ pro formulaci hypotéz, které nejsou triviální, a měla by být vyřešena otázka, zda formulované hypotézy jsou schopny ověření, včetně možnosti získat (statistické/nestatistické) výzkumné soubory, a to jak pro objekt výzkumu tvořený výzkumnými jednotkami, respondenty, tak pro soubor tazatelů. Cílem tvorby výzkumných souborů je možnost provést jejich komparace ve specifických výzkumných situacích, které mohou být jednak předjímané, jednak analyzované ex post. Pokud na výše položené otázky existuje kladná odpověď, lze postupovat použitím kvantitativní strategie, pro niž je závazný specifický postup. (Ten je však pro případ integrovaného přístupu doplněn o reflektování všech specifikací vázaných na předmět výzkumu.)

V případě, že teorie nevysvětluje zkoumanou skutečnost z pohledu badatele uspokojivě, případně jde mu o vyhledání různých aspektů zkoumané situace z pohledu subjektu výzkumu, tedy výzkumných osob, rozhoduje se pro použití kvalitativní výzkumné strategie. Původní teoretické vědomosti budou v závěru výzkumu použity pro konfrontaci s teorií novou, vytvořenou indukci. Měl by proto znát postupy/techniky, jak lze teoretické znalosti „odložit“.

Jestliže jsou výzkumné cíle vázané na specifické okolnosti, např. jedná se o sociální změnu, kterou může být vyřešení problematické situace v nějaké instituci, sociálním prostoru apod. (v domově pro seniory, na pracovišti apod.), lze použít výzkum jednání. Jestliže je zkoumaná problematika chápána jako součást koncepčního výzkumu orientovaného k řešení celé třídy problémů, je výhodnější použít integrovanou strategii.

3.1.1 Kvantitativní a integrovaný výzkumný přístup s převahou kvantitativních postupů

Jestliže použijeme kvantitativní výzkumný přístup, předmět výzkumu by měl být konkretizován teoretickým modelem zkoumané skutečnosti, který má podobu soustavy výzkumných hypotéz. Výzkumnou úlohu je nutno rozpracovat do logického sledu pracovních kroků.

Konkrétně se jedná o

- jasnou formulaci cíle (hlavního, resp. dílčích cílů) a jemu podřízeného úkolu (hlavnímu, resp. dílčím úkolům), čemuž odpovídá jasná formulace výzkumné otázky, resp. výzkumných otázek,

- zařazení úkolu do úrovně řešení (základní, kdy jsou řešeny problémy vědy, nebo aplikovaného výzkumu, kdy jsou řešeny problémy praxe),
- prostudování dostupné literatury a všech materiálů k danému tématu,
- formulaci různých typů hypotéz, vytvářejících teoretický model předmětu zkoumání.

Jestliže bude použit integrovaný výzkumný přístup s převahou kvantitativních postupů, bude výzkumná otázka formulovaná obdobným způsobem.

3.1.2 Kvalitativní a integrovaný výzkumný přístup s převahou kvalitativních postupů

Pro kvalitativní výzkumný přístup a integrovaný výzkumný přístup s převahou kvalitativních postupů by měly být použity pre-teoretické otázky typu jak je svět vnímán a interpretován subjekty výzkumu. Subjektivnost a význam zkoumaného tématu není spojen s osobou badatele, který není součástí výzkumného prostředí, ale osob pocházejících ze zkoumaného prostředí. Například vyrovnávání se s hmotnou nouzí z pohledu potřebných, sledování nemoci očima různých pacientů (dlouhodobě nemocných, vozíčkářů, nevidomých), prozkoumání systému soudnictví a věznic z pohledu těch, kteří pomáhají proti utlačování systémem institucí (advokátů, sociálních pracovníků, lékařů), nebo z pohledu těch, kteří jsou „oběťmi“ systému (vězňů, obžalovaných), apod. V kvalitativní výzkumné strategii je nutné dát pozor na manipulaci dotázaného, která může být zcela neuvědomovaná.

Příkladem může být situace, kdy specifickým záměrem badatele je vyhledat určité strategie jednání konkrétní populace. Hodlá položit otázku: „Co děláte pro to, abyste byl...?“ Touto otázkou badatel nevědomě vede dotazovaného k tomu, že by bylo žádoucí vyvíjet určitou činnost. Dotazovanému to „signalizuje“ slovíčko „děláte“. Výslednou odpověď může být respondentovo předjímání toho, co se domnívá, že badatel považuje za správné. Nikoliv skutečné jednání dotazovaného. Pro činnost v kvalitativním výzkumu je třeba mnoha dovedností, které jsou kumulovány zkušenostmi.

Jestliže bude použit integrovaný výzkumný přístup s převahou kvalitativních postupů, bude výzkumná otázka formulována obdobným způsobem.

Dotazem na účel práce „Proč?“ již v této části upřesňujeme prezentaci budoucích výsledků. Tedy nejen formu (druh) výstupů (výsledků), ale i jazyk, který bude pro psaní závěrečného textu použit. Jiný způsob prezentace je vyžadován ve vědním diskurzu vědy, jiný pro ředitele podniku, jiný na úřadech.

Odpovědí na otázku „Kdo?“ získáváme představu o tom,

- kolik potřebujeme řešitelů, tj. zda půjde o jediného řešitele, anebo o užší či širší skupinu (tým) spolupracovníků,

- zda a jaké specialisty k řešení potřebujeme,
- zda musíme spolupracovat s jinými pracovišti, v případě potřeby specifikovat druh spolupráce (konzultace, oponentury, kritické diskuse apod.),
- zda potřebujeme další, např. technické pracovníky na jednotlivé úkoly,
- zda vypracujeme plán pro využití jednotlivých pracovníků pro konkrétní úkoly.

Otázku „Kde?“ můžeme řešit z hlediska určení oblasti

- v jaké lokalitě má být dotyčný úkol řešen,
- jakým způsobem má být řešena zobecnitelnost či přenositelnost výsledných zjištění.

Odpověď na otázku „Jak?“ obsahuje metodologickou i technickou stránku výzkumu, tedy prostředky k jeho realizaci. Z odpovědi musí vyplynout, jaké metody a techniky budeme používat. K tomuto cíli je potřebné:

- upřesnit základní teoretická východiska vztažená k cíli práce a odpovídající hypotézy pro kvantitativní výzkumný přístup,
- na základě posouzení cíle práce navrhnout vhodný postup a prověřit ho z hlediska metodologie,
- navrhnout použití jednotlivých metod a posoudit je z hlediska jednotlivých dílčích úkolů a k témuž účelu volit i příslušné techniky,
- stanovit logický postup prací,
- stanovit způsob zpracování informací,
- konkretizovat výstupy i dílčích úkolů, tj. zda půjde o závěrečnou zprávu, výzkumnou zprávu, projekt, specifickou studii apod.,
- pro případ kvalitativního výzkumného přístupu použít vhodné metody (např. zakotvenou teorii, etnografii, biografii apod.), které formulují pravidla, jakým způsobem je třeba úlohu řešit, včetně způsobu prezentace výsledných zjištění.

Otázka „Kdy?“ má opět dva aspekty. Je nutné určit:

- k jakému časovému termínu máme daný úkol řešit,
- harmonogram prací, který se odvíjí od konkretizace jednotlivých úkolů, které byly upřesněny odpovědí na otázku: Co?

Jinými slovy jde o rozpracování časových odhadů nutných pro splnění nejen hlavního, ale i jednotlivých dílčích úkolů. Jiné časové odhady budou náležitě empirickému šetření, jiné sekundární analýze dat.

Otázka „Za kolik?“ je jedna z nejdůležitějších, neboť bez finančního zabezpečení by výzkum proveden být nemohl. Často je rozsah finančních prostředků

na požadovanou činnost znám předem. Od celkové finanční částky se proto odvíjí i hloubka či povrchnost analýz dat, které budou muset být provedeny.

Základními položkami výzkumu jsou náklady např.:

- odměny všem pracovníkům participujícím na výzkumu,
- náklady vztahené k použitým metodám a technikám,
- náklady na zpracování získaných údajů (počítačové zpracování),
- režijní náklady.

Výzkumná práce je velmi drahá. Pokud by omezené finanční prostředky nestačily, musíme se vrátit na začátek k otázce Co? a rozvažovat nad odpověďmi na všechny otázky znovu.

3.1.3 Výzkumný projekt

Výzkumný projekt je písemně navržený výzkumný plán. Jinak řečeno, projektem rozumíme písemně rozpracovaný plán k řešení úkolů směřujících ke splnění stanoveného cíle. Obsahuje kromě jasně formulovaného cíle a zdůvodnění obsahu výzkumu jak návrh jeho strategické (metodologické) stránky, tak i organizačního, personálního i finančního zajištění včetně harmonogramu prací. Bývá zpravidla formulován buď před zahájením výzkumu, anebo je výsledkem různých přípravných výzkumných prací, případně konkrétní pilotní studie předvýzkumu. V případě, že je výzkumný úkol zadán zadavatelem, pak ten zpravidla specifikuje zařazení jednotlivých kroků výzkumné činnosti do projektu tak, aby sloužily pro ohodnocení odborné úrovně i praktické využitelnosti předpokládaných výsledků výzkumu. Určí zpravidla i hloubku jednotlivých částí projektu, od teoretických východisek až po návrhy různých forem výzkumných zpráv (např. stručné výsledky, podrobné zprávy apod.). Proto je nutno se předem seznámit s požadavky zadavatele a respektovat je.

3.2 Role teorie v sociální práci

Teorie je prostředkem obecného, abstraktního vysvětlení stavu a změn stavu pozorovaných jevů, komplexu jevů, procesů a událostí. Wan (1998: 32) vymezuje teorii jako abstraktní zobecnění předkládající systematický výklad o vztazích mezi jevy; teorie rovněž navzájem spojují pozorování a fakta do uspořádaného systému.

Vědecká teorie pracuje s logickým aspektem vědy. Používá abstraktní pojmy, konstrukty, ideje, proměnné. Empirie, empirické poznatky shrnují zjištění získaná vědeckým přístupem, tj. na základě vědeckého zkoumání, které je možno charakterizovat metodičností, (systematičností), kontrolovatelností,

ověřitelností, přesností a opakovatelností. Vazbu mezi teorií a empirií zprostředkovává metodologie, kterou chápeme jako komplex rolí, procedur a instrumentů používaný pro ověřování teoretických objasnění a faktů, jimiž jsou empiricky i teoreticky prokázána zjištění generovaná vědeckým úsilím. Výzkumné metody pracují s empirií a jejím aspektem zprostředkovaným pozorováním, tedy s jevy, komplexy jevů, s procesy a událostmi, které můžeme rozpoznávat, identifikovat. Kuhn (1981) prokázal, že vědecké paradigma je závislé na praxi, které konkrétní vědní diskurz přijímá. Na jeho diskusi a teoretizování vztahujícím se k řečovým konstruktům norem a hodnot v procesech začleňování pozorovaných skutečností do teorie. Ačkoliv tento komplex diskusí je aplikován na veškeré vědění a poznávání, hraje v sociálních vědách mnohem centrálnější roli než ve vědách přírodních.

Způsob, jakým je teorie používána, je závislý na metodologickém paradigmatu, které je ve výzkumu přijímáno. Teorie je vůdcem jakéhokoliv výzkumu a žádný výzkum nemůže být řízen, aniž bychom znali alespoň předběžnou teorii či model odpovídající dané úloze.

3.2.1 Teorie jako vstupní, nebo výstupní systém?

U kvantitativního výzkumu je teorie vždy vstupujícím systémem shrnujícím současný stav vědění o dané výzkumné problematice, z něhož jsou vyvozovány teoretické výroky přebírající funkci hypotéz jako předpokladů, které budou výzkumem ověřovány.

U kvalitativního výzkumu jsou teoretické znalosti před vstupem badatele do zkoumaného prostředí pro dobu realizace výzkumu odkládány, znalost vstupní teorie umožňuje porovnání výsledků získaných výzkumem s původním vědění o zkoumané problematice. Tímto způsobem je zajištěna smysluplnost výsledných zjištění. Badatel tak nevyhledává něco, co je již známo. Závěrečné texty jsou potom zřetelným obohacením původních teoretických znalostí. V kvalitativním výzkumu je důležité pochopení epistemologického základu používaného pro vybranou metodu zkoumání. Např. pro etnografii jako jednu z metod kvalitativního výzkumu je typickým epistemologickým základem fenomenologicky orientované paradigma. Paradigma zahrnuje všechna multikulturální hlediska, neboť akceptuje mnohost těch aspektů, které označujeme jako skutečnosti. Ačkoliv lidé jednají podle svých individuálních dispozic, individuální dispozice mají zcela reálné důsledky, které již individuálními nejsou. Individuální dispozice se promítají do jejich jednání a důsledky jednání jednotlivých lidí jsou proto zjištělné. Výsledkem kvalitativního výzkumu mohou být deskripce, artikulace nových hypotéz či nové teorie, přičemž

formulace nové teorie je výsledkem nejdůležitějším. Nově vytvořená teorie by měla být komplexní a měla by používat různé úrovně abstrakce. To může být zajišťováno vytvářením schémat a struktur, které poskytují propojení abstraktních schémat používajících data s „nižší“ a „vyšší“ úrovní.

Příkladem může být vyhledání tzv. domén v etnografickém výzkumu jako abstraktních schémat s „nižší“ úrovní obecnosti a kognitivní mapa jednání jako abstraktní schéma s „vyšší“ úrovní obecnosti.

I v kvalitativním výzkumu lze používat matematické metody a některé postupy klasické kvantitativní práce s daty, avšak jedná se o dílčí kroky v rámci tohoto přístupu.

3.3 Tvoření hypotéz¹⁹

Empirický sociální výzkum je výzkum, který se pokouší vysvětlit sociální skutečnost společnosti, její struktury, vztahy, procesy a její sociální problémy. Činí tak na základě teorií, tedy systémů logicky bezesporných výpovědí o sociálních fenoménech. Jako empirické teorie musí být výpovědi o sociální skutečnosti s touto skutečností konfrontovatelné, to znamená empiricky prověřitelné.

Badatelé musejí mít na počátku výzkumného procesu představu o tom, v jakých teoretických souvislostech má být skutečnost zkoumána. Nejedná se tedy pouze o ideu, ale o výpověď, která vyhovuje určitým logickým požadavkům. Pouze na základě takových výpovědí nebo hypotéz může pak existovat teoretické a systematické zkoumání sociálních fenoménů. V tomto smyslu jsou hypotézy pokusy o vysvětlení dosud nevysvětlené skutečnosti.

Teorie je možno chápat jako řadu logicky vzájemně propojených výpovědí o empiricky prověřitelných souvislostech (hypotézy). Teorie nemůže být verifikována nebo falzifikována, verifikovány nebo falzifikovány mohou být hypotézy, které ji podpírají.

Empirický sociální výzkum je výzkum, který zprostředkovává vztah mezi skutečností a teorií. Vztah teorie a skutečnosti lze formulovat také jako vztah konkrétního skutečného zvláštního k teoreticky formulovanému obecnému.

Induktivní postup pak znamená, že se závěry ze zvláštního převedou na obecné nebo že se z pozorování určitého fenoménu vyvodí pravidelnost tohoto fenoménu: Známe chudé lidi a jejich socioekonomickou situaci, z níž jsou odvoditelné určité důsledky v jednání. Zevšeobecnění by pak znamenalo: Jestliže jsou lidé chudí, objevují se u nich zpravidla určité důsledky jednání nebo chování.

¹⁹ Autor D. Baum

Kritický racionalismus (Popper) uvádí, že neexistují obecná pravidla indukce, protože například mezi chudými se vždy nachází i někdo, u něhož se vyskytují jiné důsledky jednání.

Jestliže například v sociální skutečnosti vysvětlíme chování všech učitelů tím, že známe několik učitelů, kteří se chovají určitým způsobem, pak se jedná o přístup teorie všedního dne a v interpretaci všedního dne této skutečnosti se zpravidla nemýlíme. Avšak něco takového není interpretace skutečnosti na základě vědeckého přístupu; neprověřili jsme totiž všechny učitele, a odlišnost některého z nich je tedy možná.

Pokud bychom chtěli na základě datového záznamu o chudých v určité části města vysvětlit chudobu ve městě, pak teoreticky není nesprávné, jestliže tyto poznatky přeneseme na všechny chudé v podobně strukturovaných částech města. Z toho by se pak dala odvodit také hypotetická výpověď o souvislosti mezi strukturou města a specifickým charakterem chudoby a jejími následky.

Nebo jestliže ve městě platí tržní zákony pro trh s byty a jestliže chování individuí vedoucí k jejich rozhodování probíhá podle ekonomických zásad vztahu ekonomických prostředků a možností bydlení a jestliže jsou ve městě privilegované, tedy drahé možnosti bydlení a méně atraktivní, tedy levnější oblasti bydlení, pak se obyvatelstvo města rozděluje podle měřítek sociálně ekonomických zdrojů jednotlivců, což vede k sociálně prostorové koncentraci chudých, ale také bohatých obyvatel v určitých částech města. Takovýto vztah jestliže—pak může být nosnou výpovědí nebo výpovědí, která může mít zásadní význam pro poskytnutí vysvětlení o rozdělení obyvatelstva v určitém sociálním prostoru. Tím tato výpověď přispívá k teorii města v (post-)industrializovaných, kapitalisticky uspořádaných společnostech.

Deduktivní postup by oproti tomu znamenal usuzování z obecného na zvláštní. Tento postup je pro výzkum v sociálních vědách obvyklejší. Z teoretických úvah o tom, jak je tato společnost vystavěna a jak funguje, usuzujeme na zvláštní sociální fenomény, společenské procesy a projevy.

Z teoreticky zdůvodnitelných logik nebo zákonů integrace a vyloučení aplikovaných pro město v průmyslově kapitalisticky pojaté společnosti vyvozujeme fenomén, že tam, kde se v určitých částech města soustředí chudí, může být vytvořena hypotetická souvislost mezi chudobou a sociálně prostorovou segregací. Ve společnosti, která je pojatá jako průmyslově kapitalistická, platí zákony tržní ekonomiky, v jejichž důsledku si člověk může dovolit bydlení jen tam, kde je schopen ho zaplatit.

3.3.1 Hypotézy

Hypotézy jsou výpovědi o souvislostech mezi nejméně dvěma proměnnými, z nichž minimálně jedna je nezávislá proměnná a druhá je závislá proměnná; hypotézy nejsou výzkumné otázky.

Příklad 1: V naší společnosti žijí chudí lidé, kteří jsou pro svou chudobu ohroženi vyloučením nebo jsou vyloučeni.

Tato výpověď obsahuje nejméně dva sémanticky odlišné pojmy, které jsou logicky navzájem spojené vztahem „jestliže–pak“: chudoba a sociální exkluze.

Příklad 2: Lidé jsou chudí tehdy, jestliže nemohou samostatně reprodukovat vlastní život a jsou odkázáni na pomoc. Potřebnost pomoci znamená možnost být diskreditován a vede k sociálnímu vyloučení.

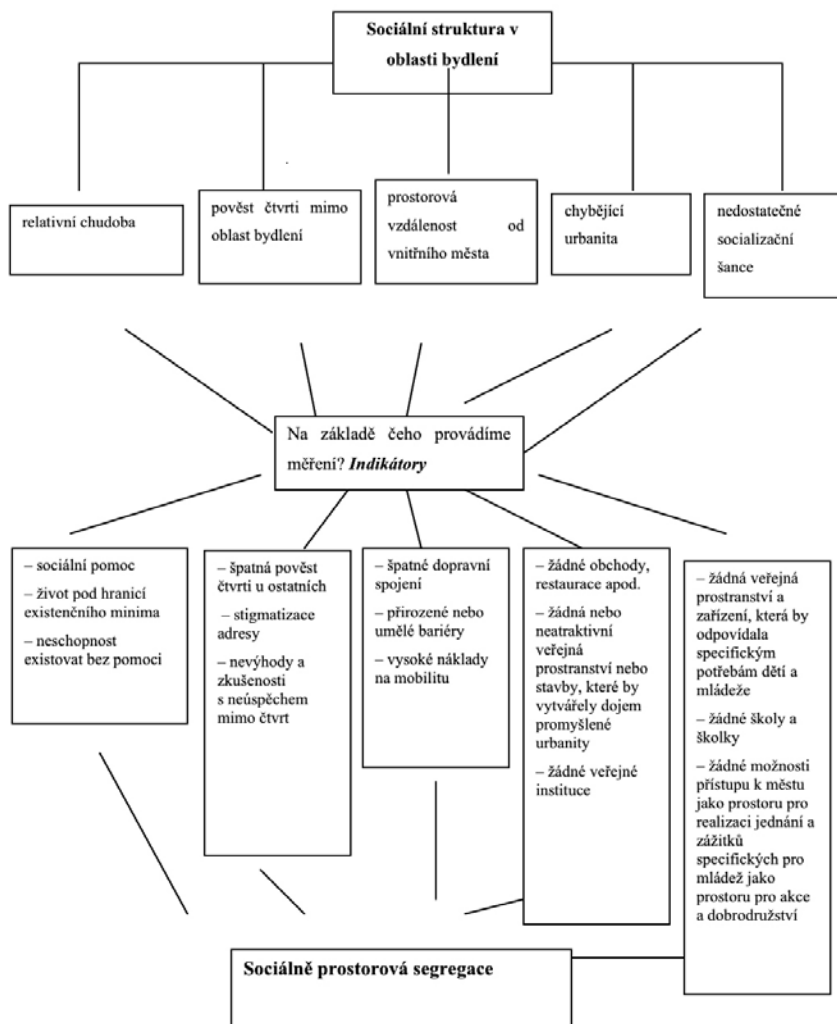
Takové výpovědi nesmějí být tautologické a nesmějí obsahovat rozpory.

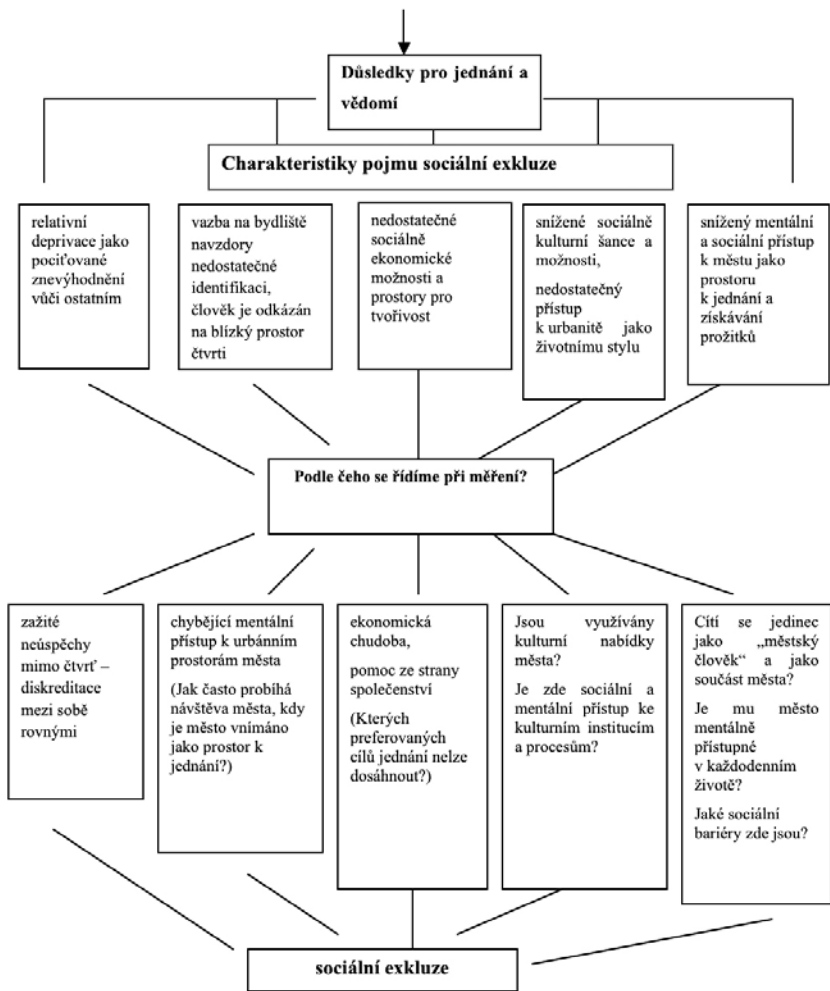
Příklad chudoby je velmi komplexní příklad, protože je bohatý na předpoklady. Velké množství předpokladů má své důvody, protože pojem chudoby zde není objasněn a protože definice chudoby je spíše politická než vědecká definice. Jednoduše vycházíme z předpokladu, že za chudého je pokládán člověk, který není s to zajistit si svou existenci bez cizí pomoci.

Potřebujeme tedy proces převádění, který jasně a precizně podchytí definované pojmy v jejich konkrétních charakteristikách nebo dimenzích (úrovních), které zase povedou k indikátorům měřitelným nebo prověřitelným v realitě. Tento postup nazýváme v empirickém výzkumu operacionalizací. Jako operacionalizaci pojmu tedy chápeme proces, v němž se rozhoduje, zda a jakou měrou odpovídá sociální věcný obsah označený daným pojmem realitě.

Na příkladu souvislosti sociálně prostorové segregace a sociální exkluze můžeme dospět k následujícímu pojetí.

Naše hypotéza zní: Čím silnější je sociálně prostorová segregace, tím více jsou tamější obyvatelé ohroženi sociální exkluzí.

Obrázek 5 Charakteristické rysy nebo dimenze sociální struktury

Seznam indikátorů, podle nichž můžeme měřit aktuální charakteristiky sociálně prostorové segregace a sociální exkluze, není kompletní, mohou být přiřazeny i jiné indikátory, které připouštějí empirické prověření.

Pro utváření hypotéz mohou být ve vztahu korelace jako proměnné spíše různé charakteristiky obou pojmů sociálně prostorová segregace a sociální exkluze, utvářejí se tak kauzální souvislosti.

Příklady:

Čím vyšší je možná míra diskreditace na základě pověsti čtvrti, tím silněji jsou obyvatelé takové čtvrti odkázáni na blízký prostor oblasti svého bydlení a tím méně opouštějí čtvrt.

Jestliže se obyvatelé čtvrti na základě chybějící urbanity čtvrti nenaučí, co to znamená pohybovat se v urbánních veřejných prostorách a kontextech, pak nebudou ze strachu před neúspěchy a stigmatizací opouštět své bydliště.

Relativní chudoba omezuje prostor jednání, které individuuum potřebuje k tomu, aby dosáhlo cílů jednání, které zajistí jeho integraci a podpoří jeho identitu. Obyvatelé znevýhodněných čtvrtí jsou proto ohroženi sociální exkluzí spíše než obyvatelé privilegovaných oblastí bydlení.

Chybějící socializační šance a nevhovující podmínky pro dospívání brání přístupu dětí a mládeže ke vzdělávacím a veřejným výchovným institucím, k veřejným prostorům, právkům a trhům. Takové děti a mládež se proto budou pohybovat spíše na okraji trhů, na okraji institucí a veřejných prostranství, kde jsou také vždy ohroženi ve své integraci.

3.3.2 Hypotézy jako teoretické výroky²⁰

Dříve než vymezíme pojem hypotéza, připomeneme pojem „výrok“. Výroky zaujímají klíčové postavení ve vědě a lze je přirovnat k oznamovací větě přirozeného jazyka. Jsou to jazykové výrazy, jimiž něco tvrdíme, vyslovujeme jimi naše poznatky a soudy. Liší se od jiných jazykových výrazů především tím, že má smysl se ptát po jejich pravdivosti, což není např. případ pojmu.

Příklad: Výraz „Olomouc je kulturním centrem Moravy“ je výrokem.

Výraz „sociální citění“ výrokem není.

Výroky lze klasifikovat z různých hledisek. Jedno z nich je míra obecnosti. Výroky, v nichž se vyskytují obecné pojmy, tj. týkající se celých kategorií (tříd) předmětů nebo jevů a vztahů mezi nimi, se nazývají výroky teoretické. *Hypotéza* je neověřený, ale verifikovatelný teoretický výrok o vztahu mezi jevy nebo jejich určitými stránkami. Je předjímanou komplexní představou badatele o skutečnosti, k níž je vztažena. Hypotézy zpravidla formulujeme v rámci určité teorie na základě znalostí daného stupně bádání v dané vědní oblasti, v níž pokračujeme ve výzkumné práci. Jsou proto nedílnou součástí každého

²⁰ Autor I. Loučková

vědního oboru. Má neověřenou platnost a tímto se hypotéza odlišuje od teorie, která je pro danou výzkumnou úlohu přijímaná. Je však odvozena z kontextu teorie, čímž se liší od domněnek a úvah „zdravého rozumu“. Proto účelem hypotézy je hlubší, všestranné a příčinné poznávání podstaty zkoumaného jevu. Hypotézy musejí splňovat požadavek vnitřní logické konzistence v rámci teorie, z níž vychází a v níž je vnořena. Proto shrnuje současné poznání, propojuje teoretickou a empirickou složku výzkumu a je nástrojem umožňujícím použití výzkumných metod.

Po hypotézách je požadováno, aby byly vnitřně konzistentní, relevantní jak vzhledem k empirickým faktům (datům), tak i úloze, kterou řeší. Aby braly v úvahu existující relevantní vědění a aby byly empiricky ověřitelné. Není-li empirická verifikace možná, což nastává v případě metafyzických hypotéz, nemůže být hypotetické tvrzení chápáno jako vědecké. Hypotézy mohou být (a) zamítnuty jako neplatné, (b) postupem času modifikovány, (c) přijaty jako nedílná součást teorie, d) vyloučeny jako nepodstatné.

Konstrukce hypotéz a jejich verifikace se děje dvěma hlavními logickými cestami: dedukcí a indukcí. Deduktivní metoda postupuje od obecného k dílčímu neboli od univerzální premisy k individuálnímu či specifitějšímu závěru. Induktivní metoda usuzuje obráceně – od dílčího k obecnému, od individuálního k univerzálnímu. Studuje soubor empirických dat, z nichž vyvozuje obecný závěr. Ať se postupuje induktivně, nebo deduktivně, je badatel povinen podrobovat své závěry empirické verifikaci.

3.3.2.1 Druhy hypotéz v sociálních vědách

V sociálním výzkumu rozeznáváme hypotézy oboru (např. sociální práce) a statistické. Jednou z častých chyb je nerozlišení obou druhů hypotéz.

Hypotézy oboru můžeme tradičně dělit na východiskové a pracovní. Východiskové hypotézy zahrnují rozbor problému, jeho vznik a souvislosti. Mají zpravidla obecnou formulaci, je proto obtížné ověřovat je přímo. Slouží jako nástroj efektivní orientace ve výzkumu.

Příklad:

Hypotéza H1: Výskyt kriminality mládeže bude vyšší v rodinách s nevhodným socializačně výchovným prostředím.

Hypotéza H2 : Obyvatelé sociálně vyloučené lokality mají celou řadu výhrad k úrovni života v místě bydliště.

Pracovní hypotézy specifikují hypotézy východiskové. Jejich obsah je mnohem konkrétnější a je možno je ověřovat.

Příklad:

H1a: Výskyt kriminality mládeže bude vyšší v rodinách, v nichž alespoň jeden z rodičů byl již soudně trestán.

H1b: Výskyt kriminality mládeže bude vyšší v rodinách, v nichž alespoň jeden z rodičů požívá pravidelně alkoholické nápoje, atd.

H2a: Obyvatelé sociálně vyloučené lokality mají v místě bydliště výhrady k úrovni služeb: – opraven, – čistíren, – prádelen, atd.

H2b: Obyvatelé sociálně vyloučené lokality mají výhrady k možnostem kulturního využití v místě bydliště, atd.

Příklad:

Hypotéza oboru formulovaná v předešlém příkladu: „Čím vyšší je možná míra diskreditace na základě pověsti čtvrti, tím silněji jsou obyvatelé takové čtvrti odkázáni na blízký prostor oblasti svého bydlení a tím méně opouštějí čtvrt.“ je spíše formulovaná jako teoretický předpoklad. Její přeformulování do měřitelné podoby jako hypotézy východiskové a následně série pracovních hypotéz by měly brát podle konkretizace úlohy badatelem v úvahu koncepty např.: míra diskreditace; pověst čtvrti; prostor oblasti bydlení; mobilita obyvatel.

Formulace některých z východiskových hypotéz může být následující:

Hypotéza H1: Míra diskreditace obyvatel bude vyšší v těch lokalitách, které mají špatnou pověst.

Hypotéza H2: Mobilita obyvatel je tím nižší, čím vyšší je míra diskreditace obyvatel.

Na základě formulovaných hypotéz je třeba konkretizovat termín „špatná pověst“ a „diskreditace“. Špatná pověst může být např. upřesněna jako souhrn indikátorů: častý výskyt sociálně nežádoucích aktivit (požívání alkoholu, distribuce návykových látek, četnost krádeží, absence sociokulturního prostředí, apod.). Termín diskreditace může být upřesněn např. jako intenzita důvěryhodnosti v dané lokalitě a pro míru diskreditace lze použít např. ordinální měření. Výzkumně je třeba zajistit lokality, u nichž bude zjišťována „míra diskreditace“.

Hypotéza H1a: Výskyt sociálně nežádoucích aktivit (požívání alkoholu, distribuce návykových látek, četnost krádeží, absence sociokulturního prostředí, apod.) bude vyšší v lokalitách se špatnou pověstí.

Hypotéza H1b: Míra diskreditace je vyšší v lokalitách A, B, C... (seznam lokalit) než v lokalitách X, Y, Z...

Statistická hypotéza je myšlenkově konstruovaný formální model chování tzv. náhodných veličin. Model pro ověření hypotézy je formulován v jazyce matematiky. Proměnné, náhodné veličiny, jsou abstraktními symboly bez konkrétního obsahu. Při statistickém ověřování neboli testování hypotéz používáme přesná a jednoznačná pravidla pro rozhodování o dvojici hypotéz. O tzv. hypotéze nulové, kterou značíme symbolicky H_0 , a hypotéze alternativní, značíme H_A . Smyslem testování je ověřit platnost nulové hypotézy. Statistická

hypotéza je hypotézou o typu nám neznámého rozdělení (jednorozměrného či vícerozměrného) nebo o dalších parametrech nám známého rozdělení (jednorozměrného či vícerozměrného). Statistickou hypotézou H_0 je např. hypotéza, že zkoumaný základní soubor má např. normální rozdělení četností. K ověření této hypotézy použijeme soubor výběrový, na němž zjišťujeme rozložení sledovaného znaku pro případ rozložení jednorozměrného, resp. rozložení dvou či více znaků pro případ rozložení dvou- či vícerozměrného. Alternativou H_A může být, že zkoumaný základní soubor normální rozdělení četností nemá.

K ověření nulové hypotézy se používá speciálně volená náhodná veličina, pro niž je známo přesné anebo přibližné rozdělení (např. ze statistických tabulek anebo výpočtem získaným použitím vhodného statistického programu). Tato veličina se nazývá testovým kritériem, používá se pro ni též pojem statistika. Pro testové kritérium se volí předem tzv. kritická oblast, tj. takový soubor hodnot kritéria, pro něž nulovou hypotézu odmítáme. Hraniční body K_{kr} , oddělující kritickou oblast od oblasti, v níž hypotézu nezamítáme, se nazývají kritické hodnoty (body). Rozlišujeme kritickou oblast dvoustrannou, pravostrannou a levostrannou. Odmítnutí nebo neodmítnutí hypotézy provádíme s určitou pravděpodobností (chybou) na základě dosažení konkrétních údajů do zvoleného kritéria. Zvolená pravděpodobnost se nazývá hladina významnosti a zpravidla ji značíme symbolem α . Pro konkrétní přijetí nebo odmítnutí nulové hypotézy volíme zpravidla hladinu významnosti 0,05 nebo 0,01. Z tabulek rozdělení kritéria K pro danou hladinu významnosti najdeme kritický bod K_{kr} . Jestliže vypočítaná hodnota K je větší než K_{kr} , nulovou hypotézu odmítáme. V opačném případě nemáme důvod hypotézu odmítnout.

Používáme-li počítačové systémy, dosažená hladina významnosti α je pro zvolené testové kritérium vypočítávána a vypisována nejčastěji názvem „signifikance“. Zpravidla volíme předem jako hladinu významnosti opět číslo 0,05 nebo 0,01. Jinými slovy volíme chybu 5% nebo 1% a s tímto číslem porovnáváme číslo vypočtené (signifikance). Jestliže počítačem vypočítaná hladina významnosti, tj. číslo signifikance, je menší než zvolené α , nulovou hypotézu zamítáme. Stručně říkáme, že se jedná o statistickou významnost. V opačném případě nemáme důvod hypotézu zamítnout.

Jestliže odmítáme nulovou hypotézu, je-li ve skutečnosti pravdivá, dopouštíme se chyby tzv. prvního druhu. Můžeme však také hypotézu neodmítnout, jestliže ve skutečnosti neplatí, pak se dopouštíme tzv. chyby druhého druhu.

Statistická hypotéza je výrokem o projevech pravděpodobnostního chování náhodných proměnných. Současná statistická teorie dokáže spolehlivě testovat

zkoumané vlastnosti jen velmi zjednodušeně. Proto hypotéza pracovní je zpravidla testována pomocí velmi jednoduchých statistických hypotéz, pomocí velmi jednoduchých výroků o chování dat. Aplikace statistických pravidel je pro společenskovední obory velmi relativní. Při aplikacích jde o výzkumný cíl podřízený danému vědnímu oboru, nikoliv statistice. Statistická pravidla při rozhodování o hypotézách je třeba brát opatrně, neboť, zejména v sociálně vědním výzkumu, jsou data získávána velmi nepřesnými postupy, soubory analyzovaných dat jsou často v sociálních vědách velmi heterogenní a statistické techniky jsou často závislé na mnoha okolnostech, které společenskovední obory stěží mohou striktně zajistit. Např. na počtu zkoumaných jednotek, normalitě rozložení, modelu pro danou empirickou realitu apod. Práce se statistickými daty v žádném případě není souhrnem výsledků statistických rozhodovacích postupů. Cílem práce jsou závěry učiněné v dané oblasti vědy, nikoliv závěry statistické. Proto statistické hypotézy jsou jen jedním ze stupňů analýzy a interpretace dat. Je to stupeň nutný a podstatný, je však jedním z několika.

3.3.2.2. Absence hypotéz formulovaných explicitně

I když při přípravě jakékoliv výzkumné práce vycházíme z nějakých předpokladů či domněnek, ne vždy má taková představa úroveň vědecké hypotézy. Těžko můžeme předem artikulovat hypotézu v případě, že jev je zcela nový, a tudíž teorie, z níž by hypotéza měla vzejít, toto neumožňuje. Obdobná situace nastává, jestliže je teorie příliš obecná.

Při vyhledávání takových jevů, pro něž sice máme empirické údaje, ale hypotézy formulovány předem nebyly, jinými slovy absentují explicitně, můžeme hypotézy předjímat implicitně. V procesu analýzy získaných údajů mohou být badatelem pokládány různé bloky otázek a odpověď na ně hledáme z empirických údajů. Tento způsob práce nazýváme explorační (prozkoumávající, vyhledávající). Jeho omezení spočívá například v okolnosti, že empirické údaje, které jsou k dispozici, nezahrnují problém v celé šíři a mohou vést badatele k přijetí závěrů plynoucích pouze z dílčího pohledu.

Existují speciální typy výzkumů, např. výzkum veřejného mínění, kdy cílem je zjistit okamžitý stav situace (ve společnosti, skupině apod.). I v těchto případech mohou hypotézy absentovat explicitně. Nicméně i zde je hypotéza předjímana tím, že badatel vytváří pro zjišťování sociálních údajů nástroj, v němž jsou pokládány otázky vázané na předmět zkoumání. (Pokládání otázek mohou být chápány jako písemná forma hypotéz, které byly původně myšleny, tj. hypotézy implicitní.)

3.4 Koncepty a pojmy

Pojem, také koncept, je termín nebo symbolické vyjádření, které reprezentuje podobnosti v jinak rozdílných jevech. Jinými slovy pojmem rozumíme celkovou myšlenkovou představu pro celou třídu obdobných věcí (předmětů) jevů, procesů a skutečností i abstraktních témat. Sociální práce používá řadu pojmů, s nimiž pracuje (např. status, hodnota, interakce, deprivace). Vytváření pojmů vyžaduje proces zobecňování a abstrakce. Abstraktní pojmy jsou takové, jejichž význam nemá přímý ekvivalent v empirické skutečnosti (ve zkušenosti), zejména ty, které označují vlastnost (sobecký, protivný, zklamaný apod.). Stejný pojem může být označován i různými slovy v rámci téhož jazyka jako synonymum (např. údaj, znak, ukazatel, indikátor). Pojmy se označují slovy, případně symboly.

Výchozím místem klasického (s převažující strategií hypoteticko-deduktivní) empirického výzkumu jsou určitá teoretická východiska, např. z prostudované literatury. Výzkumný problém je provázán řadou odborných termínů, pojmů určených výzkumným tématem a měli bychom být ve shodě s adekvátním společenstvím odborníků a badatelů v chápání významů a smyslu oněch termínů, což je předpokladem pro plnění funkce vědecké práce, pro tzv. intersubjektivitu. Ve výzkumné práci nejde o shodu proklamovanou, ale shodu faktickou. Proto odborné pojmy, termíny, které jsou ve výzkumné práci používány, by měly být ve všech písemných materiálech (v projektu, dílčí či závěrečné zprávě apod.) explicitně vymezeny. Konceptualizace je úvodním procesem, v němž tvoříme (tj. definujeme či specifikuje) a revidujeme pojmy, které budeme v dalším používat.

Pojem je obecně vymezen definicí, která se zaměřuje na jeho podstatné vlastnosti a odlišuje ho od jiných pojmů. Definicí rozumíme výrok o úmyslu užít symbol určitým způsobem, v určitém významu a definování je proces, jímž objasňujeme nějaký pojem, který je již využíván, nebo zavádíme pojem nový. V oblasti vědy je definice typem logické rovnice. Na jedné straně stojí definiendum, výraz, který má být definován, na druhé straně definiens, již známý výraz, resp. výrazy, pomocí nichž definujeme. Uprostřed, mezi definiendem a definiens, je symbol definiční rovnosti. V definiendu se nemá vyskytovat více než jeden neznámý termín, v definiens mají být použity primitivní termíny anebo ty, které již byly definicí zavedeny. V sociálních vědách mohou být v definiens i termíny, které jsou všeobecně známé. Definice musí být souměrná, tj. rozsah definienda se musí rovnat rozsahu definiens, dále nesmí obsahovat logický rozpor. Chyby v definování mohou spočívat v tom, že rozsah definienda překračuje rozsah definiens v případě definice úzké. Jestliže rozsah definienda je menší než rozsah definiens, jde o definici širokou. Dalšími chybami bývají definice kruhem,

případně definování neznámého neznámým. (Podrobněji např. Berka, Rybová, 1988.)

Příklady:

Příliš úzká definice: Motorové vozidlo je dopravní prostředek, který je poháněn benzínovým motorem.

Příliš široká definice: Čtverec je pravouhlý čtyřúhelník. Učitel je osoba pracující ve škole.

Definice kruhem: Rekvalifikace je proces, kdy se lidé rekvalifikují. Kultura je souhrnem všech kulturních výtvorů lidí.

Definování neznámého neznámým: Tato chyba se vyskytuje, jestliže neznámé definujeme správně, avšak pro nevhodnou cílovou skupinu. Např. definujeme-li pro žáky základní školy postoj jako psychologický konstrukt, který obsahuje složku afektivní, kognitivní a konativní.

Je zřejmé, že není možné definovat všechny pojmy, které ve vědě používáme. Existují pojmy, jejichž významy jsou známy předem, a ty jsou přítomny v každém jazyku. Nazývají se primitivní termíny (prvotní, nedefinované).

Definovat můžeme rozmanitým způsobem. Nejjednodušším definováním je poukázáním na předmět smyslové evidence (definice ostenzivní). Nominální definice se vztahuje k označování jevu či jevů (ne přímo k jevům) nějakým pojmem, který vypovídá jak o jejich významu, smyslu, tak i o pravidlech zacházení s nimi. (Definiens je verbální.) Syntetické definice zavádějí nový výraz na základě pojmů již dříve definovaných. Analytické definice udávají, v jakém významu se definovaný výraz používá. Genetické definice popisují jev tak, že charakterizují způsob jeho vzniku. Operacionální (také operační) definice mají v definiens termíny, které vyjadřují operace, pomocí nichž jsme schopni jednoznačně vyloučit či prokázat existenci objektu či jevu, který je označením pojmu v definiendu. Na operacionální definici může být kladen navíc i požadavek, aby operace v definiens byly izomorfní s procesem měření. Potom můžeme upřesnit, že operacionální definice je dána stanovením kroků v pozorování nebo měření jevu.

3.5 Proces operacionalizace, měření

Přechod od teoretických vymezení výzkumného problému zkoumaných sociálních jevů k empiricky uchopitelné a testovatelné podobě prostřednictvím redukce informace pomocí indikátorů a znaků se nazývá operacionalizací.

Hypotézy vyjadřují teorii, o níž badatel předpokládá, že odpovídá zkoumanému problému, a obsahují pojmy, které odkazují na procesy spojené s cílem sociální skutečnost „změřit“. Jinak řečeno, operacionalizace je „mostem“ propojujícím

hypotézy, resp. soustavu hypotéz odvozených z teorie a měření, které se dotýká empirie. Například výzkumný problém můžeme operacionalizovat jako vztah mezi dvěma nebo více proměnnými, které problém charakterizují, resp. konkrétní výzkumnou otázkou.

Příklad:

Pro cíl porovnat úroveň vzdělání studentů soukromých a státních škol můžeme formulovat hypotézu, že „úroveň vzdělání studentů soukromých škol bude vyšší než studentů státních škol“. V tomto případě je nutno operacionalizovat „úroveň dosaženého vzdělání studentů“, jinými slovy, jak a čím budeme úroveň vzdělání měřit. K tomuto účelu můžeme volit konkrétní indikátory, které dále upřesníme pomocí znaků.

Indikátory: vybrané vědomostní oblasti, kterým se hodláme věnovat. (Například humanitní, přírodovědná, tělovýchovná, umělecká apod.)

Znaky: známky z předmětů (známky za poslední klasifikační období či jiné), účast na soutěžích, vlastní činnost, zájmy atd.

Můžeme shrnout, že v procesu operacionalizace původně teoretickým konceptům, pojmům, jsou přiřazeny konkrétní znaky s konkrétním obsahem (např. v jazyce sociální práce), pomocí nichž budeme sociální situaci „měřit“. Znaky přebírají funkci náhodných proměnných (v jazyce matematiky), s nimiž se dále pracuje. Tímto způsobem původně teoretické pojmy dostávají prostřednictvím znaků konkrétní obsah vztahený ke konkrétním empirickým jevům. Empirické jevy jsou jako náhodné proměnné prozkoumávány prostřednictvím statistických charakteristik. Vybrané charakteristiky odpovídají typu znaku, resp. určité úrovni měřitelnosti, a proto dostávají význam, který můžeme využít pro interpretaci a výsledek zjištění zařadit zpět do teorie oboru. Uvedeným způsobem je teorie propojena s empirií.

Různé úrovně vlastností jevů (jejich dimenze) vyjadřujeme pomocí tzv. znaků. Jinak řečeno *znak* je symbolickým vyjádřením zkoumané vlastnosti, je výsledkem její operacionalizace. Znak má schopnost označovat jinou věc nebo jev než sebe. Odráží ve formalizované podobě různé stavy (úrovně) vlastností objektu zkoumání, které můžeme označit symboly. Potom říkáme, že znak nabývá různých úrovní (hodnot). Jelikož hodnoty znaku jsou proměnlivé, používáme, zvláště při použití matematického vyjadřování, termín *proměnná*.

Obvykle je znak v sociálních vědách vymezován jako proměnná veličina, která je modelovou konstrukcí, zástupným symbolem, odrážející určitou vlastnost objektů zkoumání, přičemž znak – proměnná – se vyznačuje tím, že může nabývat určitých hodnot (stavů, úrovní, kategorií). Samotné slovo „proměnná“ totiž signalizuje, že tato veličina může nabývat alespoň dvou různých stavů, úrovní, hodnot. Například znak (proměnná) pohlaví může nabývat dvou hodnot: žena, muž.

Pokud danou vlastnost není možno vyjádřit jedním znakem, vytváříme celé bloky znaků (indikátorů).

Příklady:

Vlastnost „spokojenost s prací“ můžeme analyzovat (v závislosti na okolnosti, která je dána cílem úkolu) pomocí znaku se dvěma jeho kategoriemi (úrovněmi): spokojen, nespokojen, anebo pomocí znaku (jiného) s kategoriemi: velmi spokojen, spokojen, ani spokojen – ani nespokojen, nespokojen, velmi nespokojen. Vlastnost „spokojenost v práci“ lze pro jinou, hlubší úroveň analýzy zkoumat tak, že ji můžeme obsahově pokrýt celou baterií (skupinou) znaků specifikující jednotlivé atributy práce. Například se ptáme na zajímavost práce, namáhavost duševní, fyzickou, či spokojenost s pracovním prostředím, v pracovním kolektivu a podobně, přičemž opět např. atributy pracovního prostředí pokryjeme dalšími bateriemi znaků.

Relace mezi znakem a zkoumanou vlastností je podmíněna způsobem zjišťování hodnot (kategorií) znaku pro jednotlivé objekty zkoumání, tj. měřením. Počet kategorií (tj. obor hodnot znaku) volíme podle požadavku:

- jak podrobně chceme empirickou skutečnost zachytit, tj. je dán cílem,
- do jaké jemnosti můžeme jít při realizaci konkrétního získávání zdrojových údajů (při zachování dané přesnosti), tj. podle měřitelnosti,
- jak podrobné informace můžeme při zpracování dat a interpretaci výsledků využít, tj. podle zpracovatelnosti.

Znaky jsou zástupnými symboly různých vlastností objektů zkoumání. Jedná se o „teoretické koncepty“, které jsou naplněny konkrétními hodnotami až po terénním zjišťování empirických údajů.

Klasicky dělíme znaky na spojitě a diskrétní. Práce se spojitými znaky vyžaduje používání specifických parametrických modelů, jejichž exaktní formulace je ve společenskovědních oborech obtížná. Proto je vhodnější používat modely využívající znaky kategorizované, neboť lépe odpovídají potřebám praxe. Spojité znaky lze v případě potřeby převádět na znaky kategorizované tříděním do intervalů. Tyto intervaly jsou kategoriemi znaku nového, kategorizovaného. Kategorizované znaky (proměnné) dělíme na znaky s konečným počtem hodnot (kategorií) a s neomezeným počtem hodnot (kategorií). Jednotlivé kategorie určitého kategorizovaného znaku mohou být vzájemně zcela nezávislé. Mohou ale být i v určitých vzájemných vztazích, např. některá kategorie může mít větší váhu (intenzitu) než jiná. Kategorie mohou mít i význam čísel. Abychom rozlišili znaky co do vzájemných vztahů mezi jednotlivými kategoriemi, rozeznáváme tři základní typy kategorizovaných znaků: nominální, ordinální a metrické (kardinální). Znakům odpovídají nominální, ordinální a „metrické“ měření.

Tuto typologii zavádíme jednak z důvodu určení bohatosti a charakteru vzájemných vztahů mezi kategoriemi, které daným znakem vyjadřujeme,

a jednak z důvodů zpracovatelských, neboť pro různé typy znaků používáme různé techniky analýzy dat. Typ znaku je dán soustavou relací na množině hodnot (kategorií) znaku. Nejnižší úroveň má znak nominální, nejvyšší kardinální.

Nominální znak je takový znak, jehož kategorie (hodnoty) jsou výčtem možností (seznamem), kterými znak reprezentuje vlastnost výzkumné jednotky, a mezi kategoriemi znaku žádné jiné relace neuvažujeme. Předpokládáme, že je možno o každých dvou výzkumných jednotkách rozhodnout, zda jsou s ohledem na sledovanou vlastnost shodné, nebo rozdílné. Jedná se o klasifikaci do jednotlivých kategorií. Souboru kategorií nominálního znaku říkáme také nominální stupnice. Uspořádání kategorií je libovolné.

Ordinální znak je takový znak, který splňuje všechny požadavky kladené na nominální znak, a jeho kategorie jsou navíc uspořádané. Při realizaci ordinálního znaku na souboru jednotek můžeme pro každé dvě jednotky tohoto souboru rozhodnout, zda patří do stejné kategorie, nebo zda jedna z nich patří do vyšší kategorie než druhá. Jinými slovy jsme schopni rozpoznat jejich pořadí, avšak není možné určit, jak velká je vzdálenost mezi dvěma sousedními úrovněmi (kategoriemi) znaku. Souboru kategorií ordinálního znaku říkáme také ordinální stupnice.

Kardinální znak, také metrický znak, metrická stupnice nebo číselný znak, je znak, jehož kategorie mají význam čísel, kvantity, nikoliv jen symbolů – číslic, kódů. Z tohoto důvodu jsou kategorie znaku automaticky uspořádané, což byla podmínka pro to, aby znak byl ordinální. Navíc mezi jednotlivými kategoriemi můžeme určit i vzájemnou vzdálenost. Kardinální znak používáme v případě, že chceme u dané výzkumné jednotky vyjádřit vlastnost kvantity, počtu.

Formulace otázek, které obsahově pokrývají daný znak, tvorba bloků (baterií) otázek a v neposlední řadě volba druhu použitých znaků (nominálních, ordinálních, kardinálních či zobecněných) jsou klíčovými místy výzkumného postupu. Již zde se rozhoduje o možném spektru použitelných analytických prostředků.²¹ Velké množství nominálních znaků či částečně (nebo dokonce nevhodně) uspořádaných znaků potenciálně ordinálních často znesnadňují, dokonce znemožňují využití byť jednoduchých, avšak netradičních analytických postupů.

Sociální jevy, situace, události apod. se svojí nesmírně složitou strukturou vyžadují poznávací nástroj adekvátní jejich proměnlivosti. Nestranný stav a strukturu sociální skutečnosti se často snažíme zachytit zjišťováním vztahů

²¹ Nelze se vždy spolehnout na možnost pracovat s daty pomocí sofistikovaného SPSS, který badateli umožní provádět takřka neomezené operace se zdrojovými daty.

mezi vlastnostmi námi vybraných předmětů či jevů a jejich porovnáváním (komparací) pomocí číselné symboliky, zpravidla i pomocí kvantifikace těchto vztahů. Tomuto procesu říkáme *měření* v širším slova smyslu. Měření je zpravidla, například ve fyzice, definováno jako porovnávání fyzikální veličiny se stejnorodou veličinou považovanou za jednotku a vyjádřenou číselně jako část, resp. násobek (ne nutně celistvý) této jednotky. Konkrétně můžeme měřit délku (jednotkou je 1 m), teplotu (jednotkou je 1 stupeň C) apod. V oborech sociálních věd není možno měření chápat takto úzce.²² Zpravidla však půjde o zastupující indikátory (ukazatele), jejichž prostřednictvím vlastnosti zkoumaných jednotek, sociálních procesů apod. měříme. Měření můžeme také definovat jako označování objektů a jevů číselnými symboly podle určitých pravidel (Vysloužil, 1988). Jestliže sledujeme kvalitativní stránku sociální skutečnosti, použití číslice jako názvu (kódu) při označování objektů má pouze grafickou hodnotu. Jestliže je sledována kvantitativní stránka sociální skutečnosti, číslice jako název (kód) při označování objektů má hodnotu konkrétního čísla.

Informace o vlastnostech jevů, které jsou předmětem zjišťování u výzkumných jednotek, vznikají ve třech úrovních. První úroveň je rovina tvoření znaků, které daným jevům odpovídají. Druhou úroveň je měření, tedy zjišťování hodnot znaků o jednotlivých objektech (výzkumných jednotek). Třetí úroveň je analytická práce při interpretaci výsledných zjištění.

Ve druhé etapě se mohou vyskytovat chyby týkající se posunu obsahů hodnot vzhledem ke skutečným stavům vlastností jevů a náhodné vlivy zkreslující správné určení hodnoty. Podle projevu těchto chyb jsou rozlišovány dvě základní vlastnosti, které určují kvalitu zjištěných údajů, tedy dat. A to validitu, což je obsahová platnost získaných údajů, a reliabilitu neboli spolehlivost měření. Znak (proměnná) je chápáná jako validní, jestliže v procesu měření nenastává systematický posun obsahu způsobený špatnou formulací otázky (znaku), jiným chápáním obsahu otázky u výzkumníka a respondenta apod. Reliabilita je vztažena k náhodným chybám při určování hodnot znaku. Data by byla reliabilní, jestliže při opakovaném zjišťování údajů u téhož objektu za stejných podmínek by se údaj neměnil, případně by se měnil jen velmi málo.

Ze statistického hlediska lze rozlišit v závislosti na typu znaku různé chyby. Zpravidla se jedná o chyby, které by měly být kontrolované. Jedná se o chybné zařazení objektu do kategorie pro nominální znaky, chybné vřazení

²² Existuje rozsáhlý soubor teoretických, logickometodologických, matematicko-statistických i obecně filozofických příspěvků k této problematice. Z metodologů českého sociologického výzkumu lze citovat např. Berku (1971), Illnera (1972), Jeřábka (1974, 1992), Kahudu (1972), Řeháka (1971, 1972).

do uspořádané stupnice kategorií pro ordinální znaky, o rozdíl mezi skutečnou a zjištěnou hodnotou pro kardinální znaky.

3.6 Hledání indikátorů. Co měříme?

V oblasti sociálních věd, v níž sociální jevy jsou výsledkem činností konkrétních vědomých lidí, které není možno chápat pouze jako systém stimulů a reakcí, je ověřování hypotéz mnohdy problematické.

Většina sociálních jevů je ovlivňována řadou nejrůznějších okolností a činitelů ekonomických, technických, politických, působících přímo nebo zprostředkovaně. Není proto možné při analýze jediného konkrétního sociálního jevu postihnout všechny okolnosti. Sociální jevy v řadě případů není možno zjišťovat přímo, ale pouze zprostředkovaně prostřednictvím tzv. indikátorů, kterými můžeme sledované jevy charakterizovat. Indikátor (také ukazatel) můžeme chápat jako umělou veličinu (jev, vlastnost, událost), která se zpravidla vyskytuje současně s jevem (vlastností, událostí), která je předmětem našeho zájmu.

Příkladem může být školní vysvědčení jako indikátor (ukazatel) vědomostí dítěte v tom kterém předmětu. Je zřejmé, že vědomosti dítěte v daném předmětu obecně nelze redukovat na jediné číslo. Vhodnější indikátor (zvláště pro technické určování pořadí) však nemáme.

Hledání indikátorů je proces, kterým upřesňujeme řešení výzkumné úlohy.

Například pro vymezení pojmu sociální vyloučení se snažíme pojem upřesnit, resp. operacionalizovat prostřednictvím dalších charakteristik (které jsou také nazývané dimenzemi). Např. dalšími charakteristikami budou: chudoba, ekonomická situace, sociální, politická, komunitní, individuální, skupinová a prostorová dimenze apod. Pro tyto dimenze je nutné použít další charakteristiky až do té úrovně, která nám umožní sociální vyloučení „měřit“ prostřednictvím celé soustavy dalších indikátorů, tedy znaků.

Měření definujeme jako proces realizace homomorfních zobrazení empirického systému s relacemi do jednoznačně určeného abstraktního systému s relacemi. Jedná se o proces přiřazování (s podmínkou izomorfního zobrazení) prvků jedné množiny, jimiž mohou být vlastnosti výzkumných jednotek, charakteristiky sociálních procesů apod., prvkům jiné množiny, jimiž mohou být čísla a číslice. Pro základní měření v sociálním výzkumu můžeme použít nominální, ordinální (pořadové) a metrické (kardinální) diskrétní, spojité a kategorizované znaky a můžeme hovořit o nominálním, ordinálním či kardinálním, také metrickém měření. Pro cíl „měřit“ se vytvářejí i speciální škály, měřicí stupnice, jejichž snahou je umístit objekty zkoumání na číselné stupnici, ačkoliv předem byla k dispozici pouze informace nečíselná.

Měření v sociálních oborech je komplexní a složitý proces. Působí zde specifické okolnosti, které převážně absentují v oborech přírodních věd. Je vždy vztaženo ke komplexu podmínek, za nichž má odlišený „situace nastala“ – „situace nenastala“ smysl.

Bez schopnosti dohodnout se, jak měřit, bychom nebyli schopni dohodnout se vůbec. Dnes jsou otázky měření a metodologie měření jednou z oblastí, v nichž se projevuje velmi významně jednota lidského společenství. Pokoušíme se měřit (a dohodnout se o způsobu měření) cokoliv. Vědomosti studenta tím, že na základě správně zodpovězených otázek, jimiž se strefujeme do oblasti (rozsahu) jeho vědomostí, usuzujeme na hloubku jeho vědomostí a hodnotíme ho známkou. Celé naše školní (na všech stupních, tudíž i vysokoškolské) vzdělání je orientováno na „stranění“, hodnocení a „měření“ všeho, s čím se setkáváme. Od preferování (hodnocení/měření) rychlosti čtení již v první třídě, až po jednostranné vidění (hodnocení/měření) úspěšnosti člověka v životě množstvím peněz, které vydělá. Jiným příkladem může být i „měření“ lásky člověka prostřednictvím odeslaných SMS mobilním telefonem či počtem odeslaných dopisů (aniž by toto bylo formulováno explicitně), kvalitu čaje prostřednictvím jeho barvy, kvalitu člověka prostřednictvím úsměvů, které registrujeme apod. Tím nemá být řečeno, že by výše uvedené způsoby měření (včetně měření rychlosti čtení) nebyly legitimní, jde o poukázání na jevy, které se nám zpravidla hluboko zasunou do podvědomí a nás zpravidla ani nenapadne, že bychom hodnotili, měřili či preferovali neustále. Z tohoto pohledu diskuse o tom, že bychom „něco měřit nemohli“, pozbývá na významu. Měřit umíme takřka vše, otázkou spíše zůstává, jak přesně a zda vůbec umíme od měření odhlédnout. Vždy však půjde o to, co měříme a čím měříme.

3.7 Výzkumné metody a techniky

Metodu vymežíme jako postup, pravidla či principy, které vymezují možné operace či jednání směřující od určitých výchozích (počátečních) podmínek k požadovanému cíli, ať se jedná o jednoduché dílčí operace, resp. aktivity, nebo činnosti (jednání) rozsáhlé.

Mezi různými metodami jednání lze identifikovat metody epistemické (poznávací), jejichž cílem je prozkoumat, odhalit i pochopit jevy (elementy), procesy a souvislosti, které jsou předmětem zájmu zkoumání. Z těchto poznávacích metod byly vyvinuty *metody vědecké*, jejichž charakteristikou je systematickosti, kontrolovatelnosti, ověřitelnosti, přesnosti, opakovatelnosti, případně zobecnitelnosti zjištění získaných vědeckými metodami. Vědecké metody jsou postaveny na zásadách logiky. Jejich vytváření, zkoumání

a zobecnování se nazývá metodologie. Metodologií tudíž chápeme systém metod vědeckovýzkumné práce.

Obecně existuje prakticky nepřehledné množství různých metod použitelných ve výzkumné práci. Konkrétní použití je závislé jak na vědomostech, schopnostech a dovednostech badatele, tak i na jeho kompetencích, které spočívají v jeho výzkumné imaginaci spojené s adekvátní volbou těch výzkumných metod, které jsou danému úkolu adekvátní. V každé metodě jsou používány různé techniky, jimiž chápeme pracovní nástroje, pomocí nichž získáváme informace vztahované k předmětu zkoumání. Z nich vytváříme datové struktury, které jsou následně analyzovány. V odborné literatuře často pojmy „metody“ a „techniky“ splývají, např. pozorování je chápáno jak jako metoda, tak i technika. Rozlišení je dáno kontextem výzkumu. Pojem „metoda“ je používán v univerzálnějším smyslu a je pojmu „technika“ zpravidla nadřazen.

Metody logické²³

Tyto metody vycházejí ze základů obecné logiky. V zásadě jde o:

- a) Dedukci – metodu, pomocí které odvozujeme pravdivost určitého výroku z původních předpokladů. Pokud jsou původní předpoklady pravdivé, budou pravdivé i poznatky, které jsou z nich vyvozovány.
- b) Indukci – jde o situace, kdy od jednotlivých faktů přecházíme k souboru faktů, sledujeme pravidelný systematický výskyt určitých vlastností a přecházíme k empirickým zobecněním. Jde o induktivní zobecnění faktů. (Podrobněji např. Berka, Rybová, 1988.)

Metody sociologické

Jedná se postupy, jimiž jsou získávána empirická zjištění, která slouží jako podklad pro jejich sociální analýzu a nalezení výsledných závěrů v souladu s výzkumnými cíli. Sociologické metody někteří autoři nazývají termínem procedury. Tento termín je spíše vázán na konkrétní systematické postupy, jak uvádí Lamser (1966: 39; rozlišuje procedury: statistickou, experimentální, monografickou, historickou a typologickou). V tomto textu termín „procedura“ nepoužíváme. Uvádíme krátký popis těch sociologických metod, s nimiž je možno se v praxi běžně setkat.

²³ Zdroj třídění metod Schneider, Koudelka (1993)

a) Metoda terénního průzkumu

Jde o postup získání informací přímo z terénu, přičemž „terénem“ je míněn člověk, skupina apod. v určité lokalitě. Informace jsou získávány postupy kvantitativními, kvalitativními či integrovanými.

b) Metoda statistická, survey

Metoda je založena na předpokladu, že řada sociálních jevů, procesů má hromadný charakter. Hromadným jevem rozumíme výskyt určité proměnlivé vlastnosti u velkého počtu prvků, které ale mají některé vlastnosti shodné. Je proto možné tyto hromadné jevy získávat i analyzovat matematicko-statistickými postupy. Jinými slovy jde o kvantitativní (číselné) postižení sociálních jevů. Tato metoda je v zahraničních publikacích, v současnosti i u nás, známa pod termínem „survey“, průzkum.

c) Metoda historická

Vychází se z prozkoumání historie daného sociálního jevu. Metoda bere v úvahu jak popis zevních údajů, tak jejich vývoj v minulosti a snaží se o zjištění vnitřních zákonitostí.

d) Experimentální metoda

Metoda spočívá v plánovitém záměrném zasahování do určitého sociálního procesu, přičemž probíhající sociální proces musí být před identifikovatelným zásahem dobře znám. Experiment může probíhat jak v laboratorních (umělých), tak i přirozených podmínkách. Experiment je v sociologii značně problematický, v sociální práci má však své místo. Vstup sociálního pracovníka do specifické instituce, např. rodiny, která z nejrůznějších důvodů je předmětem zájmu, může být chápán jako experiment. Údaje před vstupem do rodiny jsou výchozími, údaje získané po určitém časovém termínu (vymezeném např. počtem měsíců) lze chápat jako takové, které mohou zjistit účinnost konkrétních experimentálních aktivit sociálního pracovníka v konkrétním zkoumaném prostředí. Je však nutno provádět řadu kontrol, aby se vyloučily vnější okolnosti, které s prací sociálního pracovníka nesouvisí.

e) Metoda sociometrická

Jde v zásadě o soubor výzkumných technik, jejichž autorem je J. L. Moreno, které mají za cíl kvantitativní popis interakcí v malých sociálních skupinách. Vychází se přitom z předpokladu, že členové zkoumaných skupin jsou mezi sebou ve vzájemném vztahu přitažlivosti, odpuzování či lhostejnosti. Tyto vztahy jsou zjišťovány výhradně od členů zkoumané sociální skupiny, hodnocení skupiny zvnějška se nepoužívá. Analýza vzájemných vztahů je prováděna tzv.

sociometrickým testem, výsledky zjištění jsou zapsány do tzv. sociometrické matice a ta je graficky znázorněna tzv. sociogramem. Výsledky umožní zhodnotit pozitivní a negativní působení jednotlivých členů skupiny. Důležitou součástí sociometrie podle Morena je tzv. psychodrama a sociodrama, jichž se používá v sociálně psychologickém výcviku.

f) Metoda srovnávací, typologická

Jde o vytváření typů sociálních jevů, které získáváme na základě jejich komparací (srovnání) podle určitých znaků.

g) Metoda monografická (případová studie)

Metoda spočívá ve výzkumu jednoho či několika málo případů, přičemž případ je zkoumán velmi podrobně a všestranně. Jedná se o výzkumnou situaci, kdy počet případů je roven jedné ($N = 1$), nejde tedy o hromadnost (a tudíž nelze použít obvyklé statistické postupy). V monografii se nemusí badatel omezit pouze na statický popis zkoumaného případu, může s výhodou použít popis dynamickou složku a analyzovat případ v časových souvislostech pomocí časových řad. Jedná se o důležitou metodu používanou zvláště k ohodnocení účinnosti vstupu („zásahu“) badatele, resp. sociálního pracovníka do zkoumaného prostředí.

Metody systémové

Tento přístup rozkládá zkoumaný objekt na jednotlivé části, vyhledává jednotlivé elementy, které jsou mezi sebou v interakci, a chování částí, které mohou být chápány jako určitý problém, je posuzováno jako systém. Tedy elementy plní určitou funkci v celku. Důležitou vlastností systému je jeho chování směřující k určitému cíli.

Metoda modelování

Model je abstrakcí skutečnosti. Jedná se o formalizované znázornění stavu situace, kterou by měl model reprezentovat. Formalizace je spojena i s oproštěním modelované situace od všeho pro řešení problém nepodstatného, čemuž odpovídá i stupeň abstrakce. V tomto smyslu můžeme modelování chápat jako proces, v němž je zkoumán myšlenkově (abstraktně) nebo materiálně konstruovaný systém, tzv. model, který zastupuje konkrétní objekt zkoumání tak, že jeho studium poskytuje o objektu zkoumání nové informace. Rozlišujeme různé druhy modelů. Jako tzv. ikonické modely mohou být použity různé makety (např. staveb a sídlišť, aut apod.), jejichž prostřednictvím můžeme skutečnost prostudovat. Analogové modely nahrazují určité vlastnosti skutečnosti na bázi funkční podobnosti, analogie. V symbolických

modelech jsou vlastnosti znázorňované skutečnosti zachyceny pomocí určitých veličin, symbolů, mezi nimiž můžeme specifikovat vztahy, zpravidla pomocí matematických rovnic. V tomto smyslu při statistické práci s daty pracujeme se statistickými modely. Symbolické modely jsou nejvyššího stupně abstrakce, neboli v největší „vzdálenosti“ od zobrazované skutečnosti. Strukturními prvky modelu jsou jak proměnné (veličiny), tak i konstanty. Vztahy mezi prvky systému odpovídají vztahům ve skutečnosti. Pro manipulaci s prvky systému lze využít počítač. V tomto smyslu je modelování blízké experimentu. S ohledem na komplexnost a problematiku sociálních jevů je však modelování v sociální práci málo použitelné.

Techniky

Pozorováním rozumíme techniku, v níž jsou sledovány jevy dostupné smyslovému vnímání. Pozorování jevů a interakcí vznikajících faktů (skutečností) jsou pro zkoumanou empirii jak reprezentativní, tak i s ohledem na produkty badatelových intervencí nerepresentativní. Tato technika je proto závislá na schopnostech a dovednostech pozorovatele.

Sociální fakta jsou zjišťována jako činnost jednotlivců i sociálních skupin nebo jako výsledky činnosti lidí.

Vědecké pozorování je, na rozdíl od běžného, zpravidla zdokonalené a zesílené (mikroskopem, kamerou, fotoaparátem atd.), je intencionální (zaměřené) a systematické.

Podle cíle práce se rozlišuje pozorování na:

- a) zúčastněné (pozorovatel je přímo součástí sociálního prostředí, které sleduje),
- b) nezúčastněné (pozorovatel není součástí sociální situace, objektu výzkumu).

Podle vztahu pozorovatele k pozorovaným jevům na:

- a) skryté (pozorovaný objekt neví, že je pozorován),
- b) zjevné (pozorovatel neskrývá svou roli badatele, účastníci vědí, že jsou pozorováni).

Podle způsobu pozorování rozlišujeme pozorování:

- a) standardizované (jsou přesně určeny sociální jevy, které jsou předmětem pozorování včetně znaků a jejich kategorií, proto výsledky tohoto typu pozorování od různých pozorovatelů jsou srovnatelné),

b) nestandardizované (je určen přesně cíl pozorování, v průběhu pozorování je možno upravovat volbu sledovaných sociálních jevů, vyžaduje speciální metodiku práce, klade vysoké nároky na pozorovatele a je jedním z nejnáročnějších postupů tvorby dat).

Různými kombinacemi typů pozorování můžeme používat pozorování zúčastněné zjevné, nezúčastněné skryté (pomocí videozáznamu) apod.

Důležitou skutečností pozorování je, že můžeme sledovat pouze vnější projevy lidí ve sledovaném sociálním prostředí (kulturním, přírodním). Pozorování bývá proto doplňováno zejména o dotazovací techniky.

Dotazovací techniky umožňují zjišťovat hromadné údaje o sociálních skutečnostech tak, jak je subjektivně sdělují dotázaní. Tyto údaje lze rozlišit na výpovědi týkající se zpravidla:

- subjektivních stavů dotázaného člověka (introspektivních údajů o stavech vědomí),
- jevů (faktů) týkajících se vlastností, jednání, stavů,
- vědomí osob jiných, výpovědi o událostech apod.

Toto rozlišení je důležité pro posouzení výpovědí, zejména pro ověření pravdivosti výpovědí a jejich interpretaci. Rozlišení prostého sdělení o existenci nějakého sociálního faktu a vztahu dotázaného k tomuto faktu je klíčové pro správnou tvorbu dotazovacích technik.

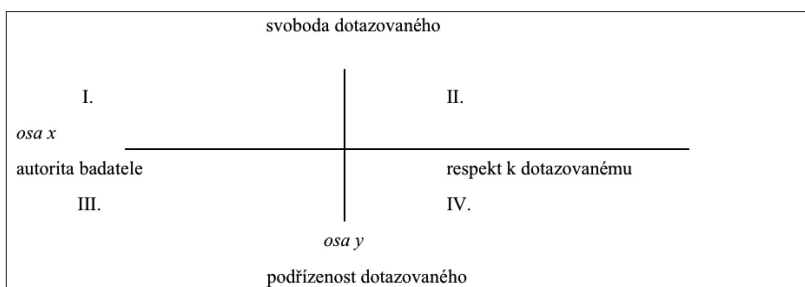
1. Rozhovor (interview)

V sociálně vědním výzkumu je rozhovor technikou získávání údajů, která spočívá v bezprostřední interakci badatele s dotazovaným prostřednictvím rozhovoru. Dovednost rozhovoru je klíčovou dovedností člověka vůbec.

Výzkumný rozhovor je soustava ústního jednání mezi badatelem a dotazovaným. Během tohoto jednání badatel získává pomocí otázek informace, které se vztahují ke zjištění skutečností patřících ke zkoumanému výzkumnému předmětu (či jeho části). Rozhovor jako technika v sociálním výzkumu je v podstatě nepřirozená forma kontaktu badatele, resp. tazatele s jedincem či skupinou dotazovaných. Do kontaktu zde přicházejí cizí osoby a navazují styk, v němž zpravidla jde o kontakt jednostranný, který je iniciován z vůle a na přání jedné (výzkumné) strany. Druhá strana vůli přijímá (respektuje) a souhlasí s ní. Badatel, resp. tazatel zaručuje osobní utajení sdělených skutečností, nehodnotí je, užívá je jako prostředku výzkumu.

Způsob vedení výzkumného rozhovoru je závislý na výzkumném cíli, od něhož se odvíjí celková výzkumná strategie. Odtud vyplývá i symetričnost či asymetričnost dotazování badatele, resp. tazatele s výzkumnou osobou (jednotkou, respondentem, informátorem).

Obecně interakční situaci podle dominance a submisivity jejích účastníků rozlišujeme podle grafického schématu, a to vymezením čtyř kvadrantů pomocí dvou nezávislých, tudíž vzájemně kolmých os. Osa x, neboli „osobní dimenze badatele“, bude znázorňovat přístup badatele k dotazovanému v rozmezí od „dominance, autority badatele“ až k „respektu k dotazovanému“. Osa y, neboli „osobní dimenze dotazovaného“, vyjadřuje možnosti dotazovaného v rozmezí od „submisivity, podřízenosti badateli“ až ke „svobodě dotazovaného“. Zmíněné kolmé osy vytvářejí čtyři podprostory, čtyři kvadranty, které můžeme charakterizovat jako čtyři interakční prostory, viz Obrázek 6.

Obrázek 6 Interakční prostory

I. V prvním prostoru (kvadrantu) zpravidla jde o přístup, kdy dotazovanému dáváme instrukce. Radíme mu, co má dělat např. při vyplňování formuláře apod., přičemž dotazovaný instrukci či radu přijímá, minimálně proto, že mu radu podává autorita. Dotazovaný získává „náhled“ na danou situaci, porozumění situaci, která je definovaná badatelem, resp. tazatelem heterochtonně, zvnějška.

II. Ve druhém kvadrantu jde o situace, kdy badatel dotazovaného plně respektuje, dotazovaný je zcela svobodný ve svém nahlížení na konkrétní situace, které jsou předmětem zájmu interakce. Případná doporučení jsou badatelem prováděna tak, aby dotazovaný sám získal „vhled“ do dané situace. S ohledem na skutečnost, že dotazovaný sám označuje a vidí konkrétní situaci z pohledu svého či z pohledu příslušnosti ke své skupině, jejíž je případně členem, označuje se tento přístup jako autochtonní, zkoumaná situace je

definovaná dotazováním. Jinak řečeno dotazovaný se pohybuje v prostoru svého vlastního psychického i fyzického prostoru autochtonně, badatel do tohoto prostoru nezasahuje. Tento přístup se plně uplatňuje v kvalitativní a integrované výzkumné strategii podle konkrétních postupů, které jsou jednotlivými výzkumnými směry doporučovány. Např. v etnografickém přístupu, přístupu zakotvené teorie, dotazování v specifických integrovaných strategiích při interakci se členy (příslušníky) rodiny apod. Základním požadavkem kladeným na badatele při použití tohoto přístupu je, aby měl schopnost být vyvážený (nejedná se však o objektivnost v běžně chápaném smyslu). Dodržení respektu k dotazovanému a reflektovaná vyváženost, resp. nestrannost badatele umožňuje bezproblémové ověření výzkumných závěrů (struktur, hypotéz, teorie apod.) přímým dotazem, který je položen participantům jako účastníkům výzkumu. V klasické typologii rozhovorů je tento typ označován jako nestandardizovaný, nestrukturovaný.

III. Třetímu kvadrantu odpovídá tradiční interakce badatele s dotazovaným pro případ kvantitativní strategie. Interakce je založena na autoritě badatele, který rozhoduje o způsobu komunikace, případně rozhodování je delegováno na tazatele. Dotazovaný je podrobován řadě kontrol, je nad ním prováděn dozor. Jde o přístup heterochtonní. Ve výzkumu se jedná o survey. V klasické typologii rozhovorů je tento typ označován jako standardizovaný, strukturovaný.

IV. Ve čtvrtém kvadrantu jsou zahrnuty ty interakční situace, v nichž by mělo jít o pomoc druhému. Oblasti tohoto kvadrantu jsou zpravidla doménou lékařů, sociálních pracovníků a právníků apod., kdy konkrétní osoba klientovi pomáhá. Opět v zásadě jde o přístup heterochtonní.

Při interakci s dotazovaným je důležité respektovat jak typy komunikace převažující v jednotlivých kvadrantech, tak reflektovat přechody mezi nimi. Integrovaná strategie vyžaduje schopnost dovedné interakce/komunikace v každém komunikačním kvadrantu a reflektování všech přechodů mezi jednotlivými oblastmi.

V klasickém kvantitativním přístupu je rozhovor s dotazovaným veden asymetricky. Je zpravidla prováděn tazatelem, dotazování je realizováno na základě požadavků badatele, resp. osoby, která za výzkum odpovídá. Mnohdy je tento postup chybně označován jako kvalitativní výzkum. To proto, že je použita kvalitativní technika (nikoliv kvalitativní výzkumná strategie).

Typy rozhovoru

Rozhovor lze dělit podle míry formalizace jeho vedení. Podle postupu a způsobu kladení otázek rozlišujeme standardizovaný (strukturovaný, formalizovaný, kategorizovaný), nestandardizovaný (nestrukturovaný, volný) a polostandardizovaný rozhovor.

a) Standardizovaný (strukturovaný, řízený) rozhovor

Standardizovaný rozhovor má striktní řád. Tato forma rozhovoru se rozvíjí podle přesně stanovených otázek s jednoznačným pořadím, u nichž jsou zpravidla uvedeny i varianty odpovědí. Standardizace rozhovoru je provedena tak, že tazatel, resp. ani badatel, ačkoliv je původcem a rozvíjejícím aktérem rozhovoru, nejen že nesmí změnit žádná slova v textu otázek natištěných ve formuláři, ale navíc musí i při navazování rozhovoru, při přechodu od jednoho problému k jinému postupovat přesně podle předtištěného textu. V žádném případě výroky respondenta nesmí hodnotit ani nijak komentovat. Takto má být zajištěn nestranný postoj toho, kdo je tazatelem. Rozhovor je veden s osobami, které byly předem vybrány podle určitých pevně stanovených kritérií.

Rozhovory tohoto typu se používají zejména při tzv. reprezentativních výzkumech. Jejich účelem je umožnit vyloučení všech odchylek od standardu a zajistit všem zkoumaným osobám ve výzkumné situaci pokud možno stejné podmínky. Standardizovaný rozhovor se proto blíží dotazování pomocí dotazníku. Někdy se od něj liší pouze tím, že záznam rozhovoru provádí tazatel, zatímco dotazník vyplňuje zkoumaná osoba sama. Standardizovaný rozhovor je proto používán v případech, kdy výsledky šetření chceme vyhodnotit kvantitativně (výzkum typu survey), tj. získáváme údaje hromadného charakteru. Je dotazován velký počet zkoumaných osob a výzkumný soubor (který je s ohledem na vybrané charakteristiky homogenní, tj. stejnorodý) s výhodou zpracováváme statistickými postupy. Není vhodné ho používat, jestliže dotazování jsou rozptýleni na rozsáhlém území a soubor není s ohledem na vybrané charakteristiky homogenní.

b) Nestandardizovaný (nestrukturovaný, volný) rozhovor

Nestandardizovaný rozhovor nemá stanovenou přesnou formulaci otázek ani jejich návazné pořadí. Avšak i nestandardizovaný rozhovor musí být předem dobře promyšlen a připraven. Musí být určen jasný výzkumný cíl. Nestandardizovaný rozhovor je rozvíjen jak tazatelem, tak i dotazovaným. Okruh informací, které by měly být zjištěny, bývá většinou určen výčtem otázek, jejichž konečná formulace, pořadí i případné vkládání dalších témat je ponechána na tazateli.

Nestandardizovaný (nestrukturovaný) rozhovor se svým charakterem značně přibližuje přirozené interakční situaci. Mnoho informací může být získáno z celého interakčního kontextu. Tazatel se může volně vracet k nejasným nebo zajímavým odpovědím. Toto jsou přednosti hlavně tam, kde má rozhovor sloužit pro zachycování různých názorů, přání, postojů apod. dotázaných. Proto je nestandardizovaný rozhovor používán často na počátku výzkumné práce (projektu), případně slouží k ověřování výsledků získaných jinými výzkumnými postupy. Je však klíčovou aktivitou při vedení kvalitativně orientované výzkumné práce. Metodický postup nestrukturovaného rozhovoru v těchto výzkumných situacích je vázán na použití konkrétní kvalitativní výzkumné metody. Výsledky nestandardizovaných rozhovorů nelze považovat za hromadné jevy, proto je není možno zpracovat standardními statistickými postupy.

c) Polostandardizovaný rozhovor

Polostandardizovaný rozhovor zpravidla postrádá některou z charakteristik rozhovoru standardizovaného. Využívá proto jak výhod, tak i nevýhod obou typů, tj. standardizovaného i nestandardizovaného rozhovoru. Mezi nevýhody patří velká náročnost na tazatele, téma rozhovoru, které je dáno bez ohledu na zájem respondenta, a obtížnost statistického zpracování.

d) Jiné typy rozhovorů

Podle sociální situace badatele hovoříme o rozhovoru zjevném, rozhovoru zjevném neformálním, rozhovoru skrytém. Rozhovor zjevný (otevřený) je postaven na okolnosti, že tazatel otevřeně vysvětlí dotázanému účel své návštěvy, vyžádá si jeho souhlas a pak rovněž zcela otevřeně klade stanovené otázky a zaznamenává příslušné odpovědi. Rozhovor zjevný neformální se používá tehdy, když zkoumaná osoba ví, že se s ní vede rozhovor v rámci určitého výzkumu, kdy však badatel z nějakého důvodu nepoužívá formuláře. Skrytý rozhovor v klasické podobě se z vnější strany jeví jako volný rozhovor dvou osob, z nichž jedna většinou hovoří a druhá poslouchá. Tento typ rozhovoru vylučuje přímé zaznamenávání odpovědi a dotázaný neví o skutečné úloze osoby, s níž hovoří. Zpravidla se tímto typem rozhovoru zjišťují odpovědi na některé předem specifikované otázky.

Podle počtu zúčastněných osob rozlišujeme rozhovor individuální a rozhovor skupinový. Skupinový rozhovor je prováděn současně s několika osobami pokud možno v přirozeném prostředí (na pracovišti, ve třídě, v klubu apod.). Tuto formu rozhovoru volíme, zjišťujeme-li zájem o určitý problém, stupeň citové zainteresovanosti apod. a jde nám o spontánní výpovědi zástupců zkoumaného prostředí. Skupinový rozhovor umožňuje průběžnou kontrolu výpovědi, protože účastníci zpravidla upozorňují na nepřesnosti, resp. chyby těch, kteří hovořili

před nimi. Poukazujeme i na možnost použití rozhovoru ve skupině typu Focus Groups jako metodu kvalitativního výzkumu.

Zdroje chyb při rozhovoru

Za nejzávažnější zdroje chyb při rozhovoru můžeme považovat chyby situační, sociologické a psychologické. K situačním chybám patří nevhodná volba místa, času a situace pro rozhovor. Sociologické chyby jsou vázány na osobu tazatele, např. na jeho zevnějšek, chování, pohlaví apod. Psychologické chyby spočívají v tom, že tazatel respondenta podceňuje, nebo že má o osobě respondenta své vlastní představy (spočívající na nerefektovaných stereotypch), které nemusejí odpovídat skutečnosti. Stereotypy o respondentech mohou vzniknout na základě jejich vnějších znaků, případně podle jejich společenského postavení nebo podle běžného společenského mínění o skupině, k níž respondent patří.

Příklady:

Situační chyba: Pro cíl zjištění záměrů mladých matek umístit své dítě v mateřské školce je nevhodné vybrat dobu pro rozhovor v podvečer (kdy matka dítě ukládá ke spánku).

Sociologická chyba: Pro rozhovor realizovaný na oddělení porodnice je nevhodné použít mladého badatele.

Psychologická chyba: Nábožensky založený člověk je zpravidla považován za odpůrce rozvodu, matematik za roztržitého fanatika ve svém oboru apod.

2. Dotazník

Jedna z nejčastěji používaných výzkumných technik v tradičním sociálním výzkumu je dotazník. Dotazník můžeme chápat jako předem připravený formulář, který je nějakým způsobem předkládán k vyplnění lidem, tzv. dotazovaným, respondentům. Jde o písemně zaznamenané odpovědi získané od jednotlivců na písemně položené otázky.

S dotazníkem obecně se lze setkat prakticky všude. Nejčastěji v běžné administrativě, neboť je nepostradatelným nástrojem pro získávání informací. Dotazník používaný pro výzkumné cíle se však zásadně odlišuje od dotazníku používaného pro cíle administrativy, a to jak obsahem, tak i formou. Tuto skutečnost řada začátečníků opomíjí. Zdánlivá formální jednoduchost dotazníku mívá za následek, že začátečník začíná výzkumnou práci vymyšlením formulací otázek, aniž by předem ke zkoumanému tématu prostudoval literaturu, anebo se „zdržoval“ formulováním nějakých hypotéz. Jeho cíl je zpravidla co nejrychleji získat od jednotlivých dotazovaných co nejvíce informací. Když je potřebné získané údaje nějak utřídit, analyzovat, zjistí zradu: mnohdy to nejde.

Dotazníkové šetření můžeme charakterizovat jako techniku vysoce formalizovanou a standardizovanou. Podstatná část zásahů badatele do získávání údajů se proto realizuje předem. Dotazník by měl být výsledkem rozsáhlé teoretické přípravy předcházející jeho vzniku. Přestože každá normalizace a standardizace je doprovázena ztrátou určité informace, dotazníkové šetření poskytuje řadu výhod.

- Jedná se o relativně levné a rychlé získání informací od velkého počtu výzkumných jednotek šetření (respondentů).
- Umožňuje statistickou analýzu takto získaných dat pomocí počítačového zpracování v současnosti již dobře dostupnými programovými systémy, kterou badatel zpravidla realizuje sám.
- Je časově méně náročné než ostatní techniky, a to jak při realizaci šetření, tak i při zpracování výsledků.
- Ačkoliv je zlepšena standardnost výzkumné situace, neboť zkreslení způsobené samotným tazatelem je sníženo (položené otázky jsou pro všechny dotázané stejné), není zaručeno, že všichni dotázaní pochopí otázky stejně. Výhodou je, že dotázaní mají delší čas rozmyslet si odpověď (než je tomu např. u rozhovoru).
- Je relativně málo náročný jednak na počet spolupracovníků, kteří se na výzkumu podílejí, jednak na instruování tazatelů, kteří s dotazníkem pracují v terénu.
- Pomocí dotazníkového šetření lze získat údaje od osob, které jsou od badatele prostorově vzdáleny.

Nevýhoda používání dotazníku je, že neumožňuje jakkoliv reagovat na změnu ve výzkumné situaci. Navíc jestliže je hlavním motivem co nejlevnější a nejpohodlnější získání informací, vede to ve svých důsledcích k tomu, že kvalita odpovědí je nahrazována vysokou kvantitou výzkumného souboru. Dokonce i možnost, že určitá část výzkumné práce bude přenesena přímo na zkoumanou osobu, svádí k použití dotazníku i tam, kde se jeho použití nehodí. Další nebezpečí vyplývá z možnosti přeceňovat jednotlivé údaje, které byly vytrženy z výzkumného kontextu, a představují proto jen část ze sledované a nesmírně mnohotvárné sociální situace.

Technika dotazníku se osvědčuje zvláště při výzkumech dlouhodobých, opakovaných, kdy získaná data jsou základnou pro různé komparace, a tím i předpokladem pro adekvátnější interpretaci.

Obsah dotazníku

Obsah dotazníku je dán metodologickými zásadami jeho konstrukce. Předem stanovené hypotézy, které vycházejí z teorie relevantní předmětu výzkumu, jsou operacionalizovány pomocí otázek (indikátorů, znaků), které umožní jejich ověření. Jinak řečeno před konstrukcí dotazníku pomocí otázek by měly být jasně formulované hypotézy, které budeme položenými otázkami ověřovat. Mnohokrát lze slyšet námitku badatele, že „chtěl zjistit jen jednoduché informace o..., k tomu žádné hypotézy nepotřeboval“. Pokud je dotazník používán jako součást vědeckého výzkumu, podléhá jeho tvorba zásadám platným pro každý vědecký výzkum. I kdyby badatel žádné hypotézy explicitně předem neformuloval, pouhým napsáním otázek do formuláře se tyto otázky již stávají „hypotézami“ vzniklými v nerefektovaných předpojatostech a „teoriích“ badatele, ačkoliv pouze myšlených.

Z výše uvedeného vyplývá:

- a) V dotazníku by měly být používány takové otázky, které jsou schopny měření (v obecném slova smyslu, nejde tedy pouze o používání metrických údajů). Dotazník proto musí být tvořen takovými otázkami, které je možno považovat za indikátory zkoumaných vlastností, za znaky. Pokud otázky znaky nejsou, musejí se v průběhu procesu kódování dotazníků na znaky převést (minimálně při zpracování údajů prostřednictvím statistického systému).

Příkladem posunu validity výzkumných otázek může být zjišťování údajů o jiné osobě, než je respondent samotný.

Např. jestliže nám jde o vyhledání problémů klientů, avšak na problémy se ptáme sociálního pracovníka, potom problémy, které jsou označeny sociálním pracovníkem, mohou být vydávány nesprávně za skutečné problémy klientů.

- b) Měla by být prováděna důsledná kontrola, zda znaky (otázky) umožňují testovat výzkumné hypotézy. Pokud jsou v dotazníku otázky, které nesouvisí s předmětem výzkumu (s výzkumnými hypotézami svázané nejsou), je lépe je vypustit.
- c) Důsledně kontrolovat, zda jsou v dotazníku otázky týkající se základních demografických údajů (věku, pohlaví, vzdělání, profese apod.) souvisejících s předmětem výzkumu. Dále neopomenout zařadit kontrolní znak, který umožní identifikaci různých podsouborů týkajících se předmětu výzkumu. (Například identifikace, zda jde o školu státní, či soukromou, apod., výzkumný soubor zdravých, či nemocných jedinců apod.)

Formální stránka dotazníku je důležitým prvkem umožňujícím úspěšné realizování survey. Jedná se jak o vhodné umístění jednotlivých otázek (či baterií otázek) do dotazníku, tak i jeho estetickou rovinu, jako je grafická úprava, způsob vyplňování apod. Badatelé (i autoři metodologických publikací) se v pokynech pro konstrukci dotazníku liší. Někteří doporučují, aby první, jindy poslední stránka dotazníku obsahovala údaje administrativního charakteru. Všeobecnou zásadou je, že by psychologické pořadí otázek (které bere např. v úvahu i únavu respondenta) mělo mít přednost před pořadím, který by logicky rád preferoval badatel. Proto by měly v úvodu být takové otázky, které by mohly respondenta zaujmout a podnítit ho ke spolupráci. Do střední části zařazujeme méně zajímavé bloky otázek, které však vhodně propojujeme. S ohledem na obecnost či konkrétnost otázek je možno postupovat od obecných ke konkrétním, či zcela naopak. (Tento postup je znám jako „nálevka“, trojúhelník postavený na špici, postupujeme-li od obecného ke zvláštnímu. Při přijetí inverzního postupu „trojúhelníček“ otáčíme.) Neměly by být opomenuty otázky zajišťující kontrolu odpovědi (validitu dotazníku). V závěru zpravidla zařazujeme osobní (citlivé) dotazy a otázky otevřené.

Dotazník je formálně tvořen řadou otázek tzv. uzavřených, kdy jsou respondentovi nabízeny jednotlivé odpovědi a respondent volí jako odpověď tu jedinou variantu, která nejlépe vyhovuje jeho názoru. Dále otázek otevřených, kdy odpovědi respondentů jsou neomezené, proto se jim také říká „volné odpovědi“, ty se dále zpracovávají; rovněž polouzavřených, kdy jsou nabídnuty jak varianty odpovědí, tak i možnost odpovědět volně. Jsou používány i otázky tzv. projektivní, nepřímé jsou založeny na předpokladu, že lidé často promítají své postoje a potenciální jednání do jednání osob jiných. Proto se ptáme respondenta na názor ostatních. (Použití projektivních otázek je ale diskutabilní.)

Příklady projektivních otázek:

Otázka „Co si myslíte o svém vedoucím?“ je nahrazena jinou „Co si myslí zaměstnanci vašeho podniku o vašem vedoucím?“

Jiným příkladem nepřímé otázky může být otázka na zjišťování adekvátnosti potrátu (interrupce). „Někteří lidé se domnívají, že potrat (interrupce) je zcela přijatelná forma ochrany ženy před narozením nežádoucího dítěte, jiní nesouhlasí. Co soudíte vy?“

Lze se setkat v určitých výzkumech s tím, že badatelé někdy používají k ohodnocení osobnosti respondenta jeho vyjádření se k barevné stupnici. Z odpovědi na otázku „Jakou barvu šatů byste si v současnosti koupil?“ usuzují, že by se jednalo o deprivovaného respondenta, pokud si libuje v černém oblečení.

Ke zjištění oblíbenosti politika požadují po respondentech, aby ho porovnal se zvířetem, květinou apod., vše v rámci nepřímého zjišťování názorů respondenta.

Interpretace výsledných zjištění z pohledu badatele bez jejich kontroly není možno doporučit. Projektivní otázky by proto měly být doprovázeny rozhovorem, což by ovšem značně redukovalo výhody dotazníkového šetření.

Příkladem může být dítě, které mělo svou matku velmi rádo, ale namalovalo ji v černém, protože maminka opravdu ráda nosila černé oblečení. Interpretace této situace byla provedena tak, že dítě svoji matku nemá vůbec rádo.

Tzv. filtrační otázky, jimiž je dotazník prokládán, mají za účel vytrdit ty respondenty, u nichž odpověď očekáváme. Jestliže odpoví i jiná skupina respondentů, odpovědi vynecháme z analýzy dat. Dále otázkám, které jsou zavádějící, hypotetické, mlhavé, používající cizí slova, je třeba se vyhnout.

Příklady:

Zavádějící otázky: Proč jste spokojen ve své práci? – Respondentovi podsouváme okolnost, že je spokojen.

Hypotetické otázky: Co byste dělal, kdybyste... např. vyhrál milion? Odpovědi nemají žádnou vypovídací hodnotu, lidé jednají v reálných situacích zcela odlišně než ve vymyšlených situacích představy.

Nejasné, mlhavé otázky: Jestliže nevymezíme předem pojem „volný čas“, můžeme na otázku „Odhadněte, kolik volného času si denně průměrně najdete?“ získat zcela zkrleslé odpovědi.

Jestliže zjišťujeme, jak často je prováděna nějaká činnost, a dotazovaný má zatrhnout právě jednu u možností „často“, „občas“, „málokdy“, „nikdy“, těžko obdržíme dobře interpretovatelné výsledky, jestliže neudáme, co oněmi kategoriemi míníme (např. často = alespoň jednou denně, apod.). Např. „Požíváte často alkohol?“ Co znamená „často“ – denně? kolikrát? apod.

Otázky s cizími slovy: Zúčastnil/a jste se nějakých rekvalifikačních kurzů?

Vzhledem ke zpracování informací získaných z dotazníků je výhodné respektovat i vnější formu dotazníku. Jedná se o způsob zápisu konkrétních informací do podoby zpracovatelné určitým programovým systémem provozovaným na konkrétním počítači – o kódování. Kódováním rozumíme přiřazování jednotlivých číselných symbolů, tzv. kódů, získaným údajům podle předem daných instrukcí. Tyto instrukce mohou být při použití různých programových systémů různé. Proces přiřazování kódů získaným informacím lze chápat jako měření dané sociální skutečnosti. Doplněním dotazníku o číselné kódy lze podstatně zjednodušit a urychlit počítačové zpracování získaných údajů.

Použití dotazníkové techniky, které umožňuje jakési „odosobnění“ vztahu badatel–dotázaný, může vytvářet zdání objektivního, exaktního měření. Zprostředkovanost tzv. objektivního světa prostřednictvím subjektivního vědomí člověka je také největší slabinou dotazníkových technik. Dotazník by měl být použit až po řádně provedeném a vyhodnoceném předvýzkumu (pretestu).

3.8 Problémy a omezení ve výzkumu

3.8.1 Možnosti a meze výzkumů v sociální práci

Možnosti a meze výzkumů v sociální práci jsou závislé na vědomostech, dovednostech a kompetencích badatelů, kteří výzkumy realizují.

a) Problém měření, kvantita a kvalita

Kvantitou jevu, předmětu či procesu rozumíme jeho množství, kvalitou zpravidla odpovídající jakost. Ačkoliv kvantita je logicky spojena s měřením (a procesy, pomocí nichž obecně měříme), mohlo by se jevit, že kvalitu chápeme jako neměřitelnou část jevu, předmětu či procesu. Opak je skutečností. Měříme kvalitu čehokoliv, mnohdy intuitivně, aniž bychom vždy explicitně formulovali, pomocí „čeho“ měříme. Termín měření je ve vědních diskurzích vymezen naprosto přesně. Ačkoliv mnohdy různé druhy „měření“ za měření v pravém slova smyslu nepovažujeme, neboť je vztahujeme k jevům, předmětům či procesům, které „pouze“ hodnotíme, přičemž tento způsob jednání je naprosto běžný, přesto prostřednictvím hodnocení v zásadě „měříme“. I taková hodnocení, neboli „měření“, jsou legitimní, pokud způsob a prostředky, pomocí nichž posuzujeme, formulujeme explicitně, případně jsme je schopni alespoň reflektovat.²⁴ Jinými slovy, víme o tom, že posuzujeme, „měříme“, aniž vždy používáme měřicí stupnici. V kvalitativních výzkumech, případně integrovaných výzkumech s převahou kvalitativních postupů, bychom měli umět posuzování (hodnocení, měření) odložit.

Příkladem složitosti měření může být situace, kdy chceme ověřit spokojenost v práci dotázaného. Ve skutečnosti zjišťujeme, „že dotázaný prohlásil, že je v práci spokojen“. Vztah mezi oběma situacemi je významově i metodologicky složitý. V případě, že zjišťujeme „že dotázaný prohlásil...“ jsme toto schopni provést přesně. Skutečná spokojenost může být však dotázaným nevyjádřena, například pod vlivem nevhodně voleného souboru dat, v důsledku okamžité situace na pracovišti apod.

Složitost měření v sociálních vědách je působena dalšími okolnostmi. Např.:

- Na výsledek měření může mít značný vliv aktér měření, tedy tazatel. Například sympatie či antipatie respondenta k osobě, která realizuje terénní zjišťování údajů, může mít za následek zkreslení odpovědi.
- Měření v sociálních vědách většinou nelze opakovat. Přesněji řečeno při opakovaném zjišťování zdrojových údajů nelze předpokládat, že by opětovně zjištěné odpovědi byly nezávislé.

²⁴ Reflektování znamená schopnost „znovuvybavování si prožitých a pamatovaných jevů, předmětů či procesů před vnitřním zrakem“. Každý badatel by měl být reflektování schopen, ačkoliv tato schopnost je věcí tréninku, nikoliv získaných vědomostí.

- Standardní jednotku, která by určovala standardizovanou stupnici, např. pro ordinální znak, je obtížné, resp. ani není možné stanovit.

Například nelze jednoznačně definovat „velkou spokojenost“ a „spokojenost“. Rozlišení je dáno subjektivním hodnocením respondenta.

- Je obtížné mít přesný měřicí prostředek (např. dotazník), u něhož by bylo možno počítat s dostatečnou reliabilitou, tj. spolehlivostí, stabilitou a necitlivostí na náhodné vlivy okolí (např. okamžité nálady respondenta) a validitou, tedy jistotou, že měříme to, co se měřit má.

3.8.2 Problém formulace úlohy, cílů, prostředků, používání paradigmat

Termíny s adjektivem „sociální“ označují jevy, které se vyskytují ve společnosti a jsou charakteristické vzájemným jednáním jednotlivých lidských subjektů. Nejde jen o verbální komunikaci, ale o vzájemné vazby, interakce co nejšířšího významu. Vzájemné vazby mohou zahrnovat jak materiální, tak i nemateriální sféru lidského jednání. Termín „sociální“ lze potom chápat ve smyslu „společnostní“, tj. společnosti se týkající. Nicméně pojem „sociální“ či „společnostní“ lze chápat i úžeji než ve výše uvedeném významu. Může se jednat o problémy vztahu jedince ke společnosti a naopak, přesněji řečeno o identifikaci, vysvětlení a nápravu problémů, konkrétně sociálních problémů, které se v různé intenzitě mohou ve společnosti vyskytnout. Např. se jedná o problémy, které má osamělá matka při výchově dětí, problémy pacientů umístěných v léčebném zařízení, nezaměstnanost, o ztrátu domova po návratu z výkonu trestu a celou řadu dalších událostí, kdy jedinec či skupina lidí konkrétní situaci z nejrůznějších důvodů sami nevyřeší. Oblast výše nastíněných problémů je potenciální sférou předmětu práce jak psychologů, sociologů, tak i odborníků aplikovaných sociálně vědních disciplín, např. sociálních pracovníků, právníků apod. Jejich metody výzkumu budou obdobné.

Problémem mohou být i sociální situace, události, které osobně znepokojují občansky angažované vědce a odborníky. Zdroje problémů nalzáme v individuálních zkušenostech, publikacích všeho druhu (beletrii, publicistice, knihách a časopisech, výzkumných zprávách apod.), osobních rozhovorech či veřejných diskusích, vědeckých teoriích apod. Je proto zřejmé, že jinak budou označovat situaci jako problémovou lékaři, jinak právníci, sociální pracovníci apod. Problém je konkretizován jasně položenou výzkumnou otázkou, na niž je prostřednictvím výzkumu hledána odpověď.

Měl by brát v úvahu i další okolnosti, jimiž jsou: (1) Jasná formulace úlohy/zadání; (2) Znalost, jaké jsou očekávané výstupy/výsledky; (3) Znalost, komu jsou výsledná zjištění určena.

Problémem při formulaci výzkumného cíle/cílů je, že již samotná formulace předurčuje volbu výzkumných metod.

Uvedeme příklad.

Jestliže budeme cíl výzkumného projektu např. formulovat: „Cílem je vyhledat strategie seniorů pro zachování osobní autonomie.“, bude operační prostor pro empirický výzkum značně zúžen. Jestliže budou cíle jakéhokoliv projektu určeny předem přesně, je nutno použít takový výzkumný přístup, který představuje, které má o oblasti zkoumání především autor projektu a skupina badatelů, tuto představu více či méně akceptuje. Bude proto nutné použít převažující výzkumnou strategii kvantitativní. Kvantitativní model bude uplatňován i tehdy, jestliže použijeme „scénář“, tedy otázky připravené předem, a domnívali bychom se, že realizujeme kvalitativní výzkum. Navržený scénář vždy vyplývá z představ či hypotéz výzkumníků, ačkoliv je jako hypotézy neformulují a nezapíší.

Kvalitativní výzkum s induktivní epistemologií používá metody zkoumání, které zajišťují induktivní postup, předem připravený scénář toto nezajistí. Jestliže bychom chtěli použít kvalitativní výzkum jako převažující, bylo by vhodné výzkumný projekt formulovat volně, např. „Seniori ve společnosti“. Cílem by bylo vyhledat, co všechno je pro seniory důležité. Otázku týkající se autonomie (resp. soběstačnosti) bychom seniorům však pokládat neměli. Měli bychom vyčkat na jejich sdělení, „co všechno je pro ně důležité“, a až ze zaznamenaných údajů (dat) vyhledat ty okolnosti, které onu „autonomii“ charakterizují, pokud se toto téma v záznamech objeví.

Jestliže hodláme ve všech výzkumných strategiích zaznamenávat i interakce všech zúčastněných, s výhodou můžeme použít integrovanou výzkumnou strategii. Je zřejmé, že v rámci jednoho úkolu (projektu) je možno získat i řadu sekundárních zjištění, především za předpokladu, že je použito mnoho výzkumných nástrojů (zejména metodologických) a celý úkol je pak komplexně řešen jako koncepční.

Problém prostředků

Jasně vědění o prostředcích, které je zakotveno v instrumentálních dovednostech badatele, dává přehled o jeho možnostech a kompetencích. Volba prostředků se vztahuje nejen k dosažení cíle hlavního, ale i pro dosahování cílů odvozených z jejich hierarchie a hierarchie společenských hodnot. Prostředky, které jsou vhodné pro jeden dílčí cíl, nemusí být vhodné pro cíle stojící o jeden hierarchický stupeň výš nebo níž.

Zdrojem pro vědění o prostředcích je vědecká tradice a především metodologické dovednosti dané tradicí na straně jedné a možnostmi přístrojové techniky na straně druhé. Je zřejmé, že jiná situace nastává, je-li výzkumným úkolem provedení marketingového průzkumu nebo nalezení sociální reprezentace hodnotových orientací sociálních pracovníků. Badatel, který neumí postupy faktorové analýzy, tento prostředek pro splnění cíle nepoužije. Podobně

badatel, který neumí provést etnografické interview, rovněž nepoužije tento prostředek ve své práci. Pozorný čtenář si jistě všimne, že je zdůrazněno „umí“, tj. rovina dovedností, nikoliv „zná“, tj. rovina teorie. V tom je podstatný rozdíl. Podotýkáme, že je důležité i rozlišování prostředků pro analytickou práci s daty včetně výpočetní techniky a odpovídajícího programového vybavení.

Reflektování prostředků jako účelných postupů, které jsme zvolili, nás chrání před frustrací spojenou s neúspěchem a lze jí tímto způsobem předejít. Reflektování je důležitým regulátorem adekvátního jednání (např. rozhodnosti, průbojnosti) badatele.

Používání paradigmat

Každá výzkumná práce začíná otázkou, co se bude zkoumat. Výzkum začíná nejprve „od stolu“. První, přípravná výzkumná fáze je obdobím nejen studia literatury, ale i rozhodování o volbě metodologického přístupu. Jako východisko můžeme použít níže uvedenou tabulku, která zprostředkovává vztah mezi rámcem výzkumu a metodologickými paradigmaty používanými ve výzkumu v sociální práci. Umožňuje objasnit způsob používání pojmů a upřesňuje jejich významy. Rámcem výzkumu rozumíme oblast, v níž rozvažujeme o cíli úkolu, prostředcích, které k naplnění cíle použijeme, oblasti prožívání a otevřenosti k celé výzkumné situaci, tedy o nezaslepenosti. Jestliže řešíme konkrétní úlohu, můžeme odpovídající pole tabulky vyplňovat podle předpokládaných aktivit, které by musely být realizovány. Model, jak tabulku použít, je dán příklady uvnitř jednotlivých polí. Na základě zvažování výzkumných možností (co umíme, co raději nerealizovat) rozhodneme, které metodologické paradigma pro výzkumnou úlohu zvolíme.

Tabulka 3 Paradigmatická matice²⁵

RÁMEC VÝZKUMU	METODOLOGICKÉ PARADIGMA		
	Kvantitativní	Kvalitativní	Integrované
Cíl	Testování hypotéz, zobecnění předpovědí atp. Např. průzkum potřeb studentů středních škol pokračovat ve studiu na vysoké škole doma či v zahraničí.	Tvorba hypotéz, pochopení, popis. Např. vyhledání sociálních reprezentací handicapovaných (např. vozíčkářů).	Podle převažující strategie testování či tvorba hypotéz, resp. řešení situace na místě. Např. stížnosti směřované na pracovníky jistého úřadu jsou akutní hrozbou zrušení úřadu.
Prostředky	Např. survey	Např. etnografie / zakotvená teorie / případové studie	Např. výzkum jednání
Oblast prožívání	Psychologické paradigma behaviorální, příp. kognitivní, výzkumné jednotky jsou chápány jako věci	Psychologické paradigma integrované: Prožívání – vědění – jednání. Výzkumné osoby určují výzkumný směr (pro ně urgentní témata)	Psychologické paradigma integrované: Prožívání – vědění – jednání. Interakce mezi všemi zúčastněnými
Nezaslepenost	Reflektování předpojatostí při tvorbě objektivizovaného měřicího nástroje, schopnost poučit se z minulých výzkumů apod.	Reflektování podjatostí, nestrannosti, reflektování rozhovoru i pozorování, systematická dokumentace terénních poznámek atd.	Nestranný přístup, ale hodnotově orientován, reflektování předpojatostí apod.

²⁵ Zdroj Loučková (2010: 178–181, upraveno)

Problém posuzování v dotazování

Při posuzování jevu, předmětu či procesu používáme mnohdy postupy, které mohou být velmi problematické. Jedná se zejména o situace, kdy požadujeme v terénních šetřeních námi realizovaných výzkumů (psychologických, sociologických) po našich dotazovaných, aby se vyjádřili a sami ohodnotili dosažení různých cílů, např. ve svém životě (při použití různých, i psychology vypracovaných baterií otázek, např. metody pro zjišťování kvality života). Totiž ne vždy jsou respondenti – komunikační partneři s to sami pro sebe si vůbec formulovat, oč jim v životě jde (či šlo). Pak formulují cíle, které jsou považovány za sociálně důležité, zcela obecně a míru jejich naplnění odhadují podle aktuálního kontextu, nikoliv svého prožívání (mnohdy ani nevědí, že mohou prožívat).

3.8.3 Problematika výzkumných souborů

Výzkumný soubor: populace, výběry, reprezentativnost

V sociálním výzkumu zjišťujeme údaje nejen o jedincích, ale i o jejich činnostech, sociálních vztazích, o událostech či jejich posloupnostech. Předmětem zkoumání zvláště ve výzkumech kvantitativních jsou tzv. hromadné jevy. Hromadným jevem rozumíme výskyt určité proměnlivé vlastnosti u velkého počtu prvků (jednotek, jedinců), které ale mají některé vlastnosti shodné.

Příklad:

Shodnou vlastností může být vlastnost „být člověkem“, „být studentem“, „být důchodcem“ apod. Tato vlastnost je shodná pro velký počet prvků (jedinců, lidí).

Proměnlivou vlastností prvku může být pohlaví, věk, zdravotní stav, rodinný stav, finanční příjem, místo bydliště apod.

Jedinci (prvky, respondenti, dotázaní) jsou tzv. výzkumné, také statistické jednotky. Problémy nastávají, jestliže výzkumná (statistická) jednotka není vymezena z hlediska:

- věcného (podle předmětu výzkumu, cíle),
- časového (kdy, v jakém časovém období budou znaky zjišťovány),
- prostorového (území, vymezení lokality přesně).

Na výzkumných jednotkách zjišťujeme (statistické) znaky (vlastnosti jednotek, které nás zajímají, na jedné výzkumné jednotce zpravidla zjišťujeme znaků několik). Shodné znaky vymezují objekt výzkumu, různorodé, variabilní znaky jsou předmětem aktuálního zkoumání. Můžeme rozlišovat znaky přímé či nepřímé, tj. takové, jejichž prostřednictvím zjišťujeme nějaký sociální jev přímo

či nepřímou (takto zajišťujeme operacionalizaci sociálního jevu), kvantitativní (metrické), kvalitativní, nominální, ordinální, kardinální, spojitě, diskrétní, dichotomické, množné, atp.).

Příklady:

a) Objektem výzkumu mohou být např. rodiny, školní děti, zaměstnanci, důchodci atp.

b) Variabilní znaky (také proměnné) jsou předmětem aktuálního zkoumání; pro objekt výzkumu „rodina“ zjišťujeme počet dětí v rodině, celkový příjem rodiny, místo bydliště, dosažené vzdělání atp.

c) Přímé znaky jsou „počet dětí v rodině“, „plat“.

d) Prostřednictvím nepřímých znaků zjišťujeme nějaký sociální jev:

celkovou spokojenost se studiem, hodnotové orientace, sociální situaci atp. Nepřímé znaky jsou operacionalizovanými proměnnými teoretických konceptů, obsažených v hypotézách.

Hromadnost, opakovatelnost situace, v níž je jev sledován, souvisí s vymezením výzkumného (statistického, resp. referenčního) souboru. Statistické jednotky vytvářejí statistické soubory, také výzkumné soubory. Jde o souhrn všech relevantních jednotek. V sociálních vědách zpravidla nezjišťujeme údaje o všech jednotkách (populaci), u nichž daný jev sledujeme. Soubory dat se od sebe mohou odlišovat podle okolností, jaký mají vztah k cíli výzkumu. Rozlišujeme cílový, základní a výběrový soubor a jejich vlastnosti. Cílový, základní soubor (i soubor výběrový) je tvořen jednotkami souboru (prvky). Nazývají se statistickými jednotkami, neboť jsou nositeli přiřazené statistické informace a jednotkami analýzy dat. Počet statistických jednotek nazýváme rozsahem souboru, jeho velikostí.

Cílová populace a základní soubor, získávání výběrového souboru

Výzkumný soubor jako skupinu všech jednotek, na nichž sledujeme ty vlastnosti, které jsou předmětem našeho výzkumného zájmu, označíme termínem cílový soubor nebo cílová populace. Jedná se o takovou populaci, na niž chceme vztáhnout výzkumné závěry. Základním výzkumným souborem je nejširší zachytitelný soubor jednotek, takový soubor, který je pro badatele technicky dostupný. Pro tento soubor vyslovujeme závěry výzkumného šetření.

Příkladem může být soubor studentů FSS OU v Ostravě jako cílový soubor. Z technických důvodů však tento soubor může být nedostupný, neboť řada studentů může být dlouhodobě na studijních pobytech v zahraničí apod. Základním souborem jako nejširší zachytitelný soubor může být soubor studentů mimo dlouhodobě žijící v zahraničí.

Jiné příklady: cílová populace – soubor obyvatel ČR

základní soubor – obyvatelé ČR mimo dlouhodobě žijící v zahraničí

V sociálním výzkumu zpravidla z ekonomických důvodů nezjišťujeme údaje na všech jednotkách (populaci), u nichž jev sledujeme. Proto ze základního souboru, resp. cílového souboru (populace) vytváříme výběrový soubor. Zkoumání výběrového souboru je levnější, rychlejší, často ani nelze technicky zkoumat celý základní soubor, všechny jednotky nejsou dostupné.

Výběrový soubor je soubor jednotek (pro něž máme anebo budeme získávat empirické údaje), který zastupuje ve výzkumu základní soubor. Je to takový soubor jednotek, který byl ze základního souboru vybrán podle předem stanovených pravidel. Jinými slovy výběrový soubor nepokrývá soubor základní, resp. cílovou populaci. Výzkumné, přesněji interpretační problémy získaných zjištění nastávají nepokrytím cílové populace, které může být záměrné, nechtěné, ale které není nebezpečné vzhledem k malému účinku, nechtěné, ale identifikovatelné, tedy interpretačně (nebo statisticky) korigovatelné, rovněž neidentifikované, neznámé, proto interpretačně nebezpečné. K záměrnému vynechávání patří vynechávání malých, špatně dostupných skupin obyvatel, jejichž dosažení by bylo příliš nákladné. Nejproblematictější je mechanismus ankety, v němž působí tzv. samovýběr. Takové okolnosti, které jsou určitými typy lidí preferované, např. rádi se vyslovují k různým problémům, rádi píšou, dávají připomínky apod. Tento problém je skryt i u kvótních výběrů, kdy tazatel sám vybírá určitý typ respondentů.

Poznamenáváme, že v české literatuře je místo termínu „výběr“ často používán termín „vzorek“. Jedná se o překlad anglického slova „sample“. Termín „výběr“ je adekvátnější, neboť v obsahu slova je částečně obsažen i způsob, jak byl soubor získán. Nejedná o jakýsi vzor populace, ale výběr z populace. Proces, kdy ze základního souboru vybíráme soubor výběrový, nazýváme též výběrové statistické zjišťování. Proces opačný, kdy výsledky zjištěné ve výběrovém souboru přenášíme na soubor základní, nazýváme statistickou inferencí (též statistickou indukci).

Všechny metody statistické inference (pokud není výslovně uvedeno jinak) jsou odvozovány za předpokladu tzv. prostého náhodného (pravděpodobnostního) výběru.

Výběrové šetření nemusí být realizováno vždy. Je to v případech, že základní soubor má relativně málo jednotek. „Výběrový soubor“ by byl pak totožný se souborem základním. Jinými slovy data cílovou populaci zcela pokrývají. Takovýmto datům říkáme „úplná“.

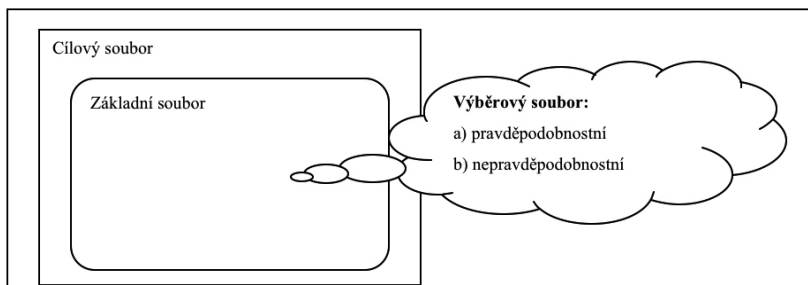
Příkladem může být „soubor dětí umístěných v konkrétním dětském domově“, „soubor studentských manželství na PdF OU“ a podobně.

Výběrový postup

Výběrová data, jinak řečeno výběrový datový soubor vzniká jako realizace určitého výběrového postupu. Tomu odpovídají výběrová uspořádání: pravděpodobnostní a nepravděpodobnostní (tj. kvótní, nebo záměrná). K tomuto cíli používáme tzv. oporu výběru, viz Obrázek 7.

Opora výběru je:

- a) seznam všech jednotek cílové populace nebo základního souboru, z nichž je zkoumaný výběrový soubor vybrán, anebo
- b) jednoznačný výběrový předpis, kterým je tento soubor definován.

Obrázek 7 Typy výběrů

Pravděpodobnostní výběry

Pravděpodobnostní výběry zajišťují zastoupení cílového souboru souborem výběrovým pomocí řízené náhody při jejich získávání (Řehák, 1978: 492). Výsledky jsou zobecnitelné s tou mírou spolehlivosti a neurčitosti, která je dána statistickým modelem a daty samotnými. Pravděpodobnostní výběr je zpravidla relativně nákladný a předpokládá delší přípravu. Záleží většinou na dostupnosti výběrových opor či přímé dosažitelnosti jednotek (i bez seznamu). V současnosti jsou k dispozici nejrůznější databázové soubory připravené na počítačových médiích, které obsahují seznamy populačních jednotek, z nichž lze bez velkých obtíží provádět pravděpodobnostní výběry. Existují databázové soubory i populací pracovníků (podniků, institucí), které jsou využívány pro výše diskutované účely v sociálních vědách jen ojediněle. Rovněž výběry z přesně definovaných cílových souborů, jako jsou soubory městských populací, podniků, škol apod., jsou dobře realizovatelné.

a) Prostý náhodný výběr

Prostý náhodný výběr vzniká tak, že všechny podsoubory o dané velikosti (resp. jednotky) mají stejnou pravděpodobnost (šanci), že se do výběru dostanou. Podsouborem může být např. pracovní skupina, nemocniční oddělení, třída žáků.

Může být realizován např. losováním (ze seznamu všech pracovních skupin daného podniku vybereme losováním určitý počet, podsouborem je tedy pracovní skupina; ze seznamu všech studentů vybereme losováním určitý počet studentů), případně použitím tabulek náhodných čísel.

b) Stratifikovaný náhodný výběr

Jiným typem pravděpodobnostního výběru je stratifikovaný náhodný výběr. Základní soubor je rozdělen do podsouborů (strata), které mají společnou vlastnost. Strata se od sebe liší víc než jednotky uvnitř strata (pohlaví apod.). Může být proporcionální (velikost strata je úměrná velikosti populace tohoto souboru) nebo neproporcionální.

c) Skupinkový výběr

Ve skupinkovém výběru je základní soubor přirozeně rozdělen do podsouborů (skupinek). Skupinky jsou vzájemně zastupitelné. Z nich vybereme náhodným způsobem jen některé. Případně provádíme výběry dalších stupňů, jako vícestupňový náhodný výběr.

Nepravděpodobnostní výběry

a) Kvótní výběr

Podstatou kvótního výběru je předpoklad, že zajistíme-li úplnou reprezentativnost rozložení určitých základních a kontrolovaných znaků, jejichž populační rozložení je známo, zajistíme tím reprezentativnost i všech ostatních znaků (Řehák, 1979). Klíčovým problémem je, že neznáme matematický model získávání dat, který by byl použitelný pro odhad statistických charakteristik. Kvótní výběr by byl srovnatelný s pravděpodobnostním výběrem jedině za předpokladu, že by tazatelé fungovali jako perfektní generátory náhodných výběrů, což však reálně není. Proto ho nemůžeme srovnávat s tzv. stratifikovaným pravděpodobnostním výběrem, neboť uvnitř oblastí nejsou statistické jednotky (respondenti) vybírány náhodně. Reprezentativnost je závislá na celé řadě jiných okolností, především na kvalitě tazatelů a tazatelské sítě, na pravidlech pro výběr respondentů určených tazatelem, na různých okolnostech zpravidla nekontrolovatelných, vznikajících při výběru respondentů tazatelem, když

jsou naplňovány kvóty, na mechanismech fungujících při odmítnutí odpovědi. U pravděpodobnostních výběrů je procento odmítnutí známo. Reprezentativnost u kvótních výběrů závisí na tom, jak dalece korelují kvótní znaky s ostatními, a na hloubce statistické informace, kterou chceme reprezentovat. Proto kvótní výběry používáme tehdy, jestliže potřebujeme rychlou informaci popisného charakteru, případně jednoduché závěry z kontingenčních tabulek. Používá se hlavně ve výzkumech veřejného mínění. Podstatné je, aby kvóty korelovaly se zkoumanou problematikou a byla k dispozici kvalitní tazatelská síť.

Kvótní výběry můžeme použít, jestliže známe alespoň některé strukturální a proporcionální charakteristiky základního souboru. Pro tyto výběrové charakteristiky (kterých volíme nejvýše pět, např. pohlaví, věk, rodinný stav, profese, místo bydliště) musíme mít k dispozici kvantitativní opory pro rozhodnutí, jak velké mají být podíly (rozsahy, tj. kvóty) v jednotlivých skupinách dotázaných podle vybraných znaků ve výběrovém souboru. (Např. podíl, případně konkrétní počet mužů a žen ve výběrovém souboru.) Dále je třeba rozhodnout, zda budou kvóty zadávány nezávisle, nebo ve vzájemných vazbách. (Např. určitý počet mužů se základním vzděláním apod.) Nakonec stanovíme pro každého tazatele rozpis výběrových kvót pro požadovaný počet respondentů tak, aby pokrýval celkovou strukturu dotázaných.

b) Systematický výběr

Je založen na zásadě výběru jednotek ze základního seznamu podle pevně voleného kroku. Svým způsobem se blíží výběru pravděpodobnostnímu, avšak v tomto případě není vždy zaručeno, že základní seznam není uspořádán podle nějakého pravidla. Např. v případě, že by se jednalo o výzkum bytů, mohlo by se stát, že ze seznamu bytů panelového domu bychom s určitým krokem získali pouze byty třípokojové, dvoupokojové by se do výběru vůbec nemusely dostat. Jestliže seznam jednotek základního souboru je uspořádán náhodně (a toto náhodné uspořádání je zaručeno), je chápán jako výběr pravděpodobnostní.

c) Výběr úsudkem

Ve speciálních případech může badatel, který dobře zná zkoumanou problematiku, použít výběr úsudkem. Může např. jít o skupinu nezaměstnaných, kterou sociální pracovník vybere podle svého rozhodnutí, skupinu zdravotních sester, s nimiž badatel provede rozhovory, apod. Zde však chybí jakékoliv měřítko pro zjištění reprezentativnosti. Tyto typy výběrů jsou použitelné pro předvýzkumy.

c) Výběr nabalováním („snowball sampling“)

Při výzkumu speciálních skupin populace, pro něž neexistují žádné opory výběru, je používána technika nabalování. Např. hledáme lidové léčitele, chtěli bychom se kontaktovat s těmi, kteří někdy požíli drogu, hledáme programátory, počítačové hráče apod. V tom případě kontaktujeme první výzkumnou jednotku a tu požádáme o informaci o dalších jednotkách vhodných k zařazení atd. Příklad s valící se sněhovou koulí je dostatečně ilustrativní.

e) Záměrný výběr

Podstatou záměrného výběru je výběr těch jednotek, které samy jsou předmětem výzkumného šetření. Je reprezentativní vzhledem k záměru badatele. Data jsou totožná s cílovou populací. Při použití tohoto postupu je odpovědnost badatele vysoká nejen vzhledem k jeho výzkumnému záměru, ale i případným pozdějším snahám o zobecnění výsledných zjištění. Záměrný výběr bývá doménou kvalitativního výzkumu.

Reprezentativnost a přenositelnost

Výsledná zjištění získaná analýzou a interpretacemi výzkumných souborů je možno zobecnit, tj. závěry lze přenést na populace „širší“ (ve smyslu počtu jednotek), či populace obdobného typu (ve smyslu obsahovém), jestliže výzkumné jednotky jsou do výzkumných souborů vybírány podle metodologických zásad, které odpovídají kvantitativním či kvalitativním přístupům. V opačných případech, tj. v situacích, kdy výběrový postup není znám, závěry zobecnit nelze. Zjištění zůstávají v rovině hypotéz.

Kvalita a spolehlivost zastupování základního souboru souborem výběrovým je vyjadřována pojmem reprezentativnost. Za ukazatele reprezentativnosti výběru se obvykle považuje spolehlivost výběrového postupu. Výběr je reprezentativní v té míře, v jaké odráží potřebné vlastnosti populace. Výsledky zjištěné pro výběrový soubor prostřednictvím získaných dat by měly být zobecnitelné na soubor základní. Základním požadavkem výzkumu je, aby data reprezentovala cílový soubor, tj. aby bylo možno přenášet vlastnosti získaných dat na soubor cílový.

Obecně reprezentativnost můžeme vztahovat k:

- cíli a úkolu, který řešíme,
- obsahu úlohy a metodě, kterou pro řešení úlohy použijeme,
- statistickým vlastnostem.

První dvě vlastnosti reprezentativnosti jsou závislé na okolnostech, které byly diskutovány v předchozích částech této kapitoly. Proto se budeme věnovat statistickým vlastnostem výběrového souboru. Podle Řeháka reprezentativnost (reprezentativita) výběrového šetření je úroveň přenositelnosti informace obsažené ve výběrovém souboru na cílovou populaci či její zvolenou část. Přenositelnost informace pojmáme jako její zobecnitelnost a ta je zprostředkována statistickým modelem výběrového uspořádání a znalostí odchylky od předpokládaného modelu a od jeho realizace (Řehák, 1978: 496). Reprezentativnost můžeme operacionalizovat pomocí dvou ukazatelů, které charakterizují odklon od reprezentativnosti:

- a) neurčitost odhadu, kdy mírou neurčitosti odhadu je směrodatná (standardní) chyba odhadu daného parametru (např. průměru, rozptylu, procenta apod.),
- b) vychýlení odhadu, což je rozdíl mezi skutečnou hodnotou populačního parametru (průměru, procenta apod.) a tzv. hodnotou očekávanou (tj. takovou, která by byla průměrnou hodnotou všech možných realizací výběrového souboru, které odpovídají zvolenému modelu).

Neurčitost odhadu redukuje zpřesněním populace, vybíráme výzkumné jednotky podle výzkumného uspořádání i pro velmi malé výběry a zajišťujeme heterogenitu, resp. homogenitu populace.

Příklady: Výzkumné šetření orientované na potřeby mladých manželství nebude zahrnovat manželství trvající déle než předem stanovenou dobu, např. 5 let.

Výzkumný soubor pro vyhledání hodnotových orientací specifických expertů nebude zahrnovat lidi běžné populace, apod.

Vychýlení, které může reprezentativnost porušit, je velmi obtížně identifikovatelné. Vzniká především nepokrytím celé populace, nerespektováním výběrového uspořádání. Toto vychýlení nelze odstranit ani zvětšením výběrového souboru. Metoda jeho odstranění či redukce spočívá hlavně v preventivním vyloučení vychylovacího mechanismu. Např. analýzou výsledků předvýzkumu je obsahovému vychýlení zamezeno odstraněním nevalidních otázek, odstraněním špatné operacionalizace apod.

Přenositelnost v kvalitativním výzkumu

Cílem kvalitativního výzkumu je vyhledání a interpretace subjektivnosti a významů, které zkoumaným tématům dávají lidé žijící/pracující v určitém prostředí, v sociálním kontextu, z něhož zkoumaná témata vyvstávají. Je využíván podrobný popis každodenních situací. Proto mnohdy cílem kvalitativních výzkumů zobecnitelnost výsledných zjištění není.

Jestliže uvažujeme o zobecnitelnosti kvalitativních výzkumů, je třeba si položit otázky po smyslu a užitečnosti zobecnění, zejména jakého zobecnění a proč bychom měli zobecňovat. Dále pokud bychom měli zobecňovat, potom na co? Na jaké oblasti, které původní oblast přesahují? Rovněž jak navrhnout výzkumný postup, abychom potenciálně mohli zobecnitelnost zvýšit.

Možnost přenosu výsledných zjištění u kvalitativních úloh je dána nikoliv jednotkami zkoumání (tudíž jejich počtem), ale typem řešené úlohy, typem problému. Nicméně i v těchto případech je potřebné popsat alespoň to, jak bylo vybírání dotazovaných či pozorovaných jedinců prováděno a v jakých sociálních situacích, tj. kontextech zkoumání. Výzkumné závěry bychom se však měli pokusit zobecnit, neboť na tom je založen rozdíl v přístupu badatele, spisovatele a novináře.

3.9 Formulace a reflektování výsledků

Publikování je jedna z nejdůležitějších součástí vědeckého života, neboť je páteří vývoje každé vědní disciplíny. Bez publikování ani nejlepší nápad a sebelepší teorie není k užítku, neboť se o ní nikdo nedozví.

Znalost, jaké jsou očekávané výstupy/výsledky, vyplývají z vědění, co lze očekávat od použití výzkumných strategií/modelů. Forma výsledků by měla být rozhodnuta již na začátku výzkumné práce dotazem na účel práce. Tedy nejen formu (druh) výstupů výsledků, ale i jazyk, který bude pro psaní závěrečného textu použit. Znalost, komu jsou výsledná zjištění určena, určuje způsob psaní. Jiný způsob prezentace je vyžadován ve vědním diskurzu vědy, jiný pro ředitele podniku, jiný pro politickou reprezentaci či pracovníky sociálního odboru. Každá instituce má vlastní pravidla pro prezentování výsledných zjištění. Toto se týká jak zadavatele výzkumných úloh, tak redakcí, které výsledky výzkumů publikují.

Jestliže byl realizován klasický kvantitativní výzkum, lze vyžadovat uvedení údajů:

- Proč byl výzkum realizován.
- Kdo výzkum realizoval.
- Co bylo řešeno, čeho se výzkum týkal.
- Kdy byl výzkum realizován, tedy období, kdy bylo prováděno terénní šetření.
- Kde bylo výzkumné šetření realizováno, konkretizace lokality.

- Jak byl výzkum realizován. (Formulace použitých metod a technik, na jakém výzkumném souboru. Popis tvorby výběrového souboru, velikost výběrového souboru, reprezentativnost výsledných zjištění).

Jestliže byl realizován kvalitativní výzkum, způsob psaní se odvíjí od použité výzkumné metody. Jinak je psán text, kdy byla použita etnografie, jiné jsou výstupy, jestliže byla použita teorie sociálních reprezentací, jiné jsou výstupy, jestliže se jednalo o monografii doplněnou o biografie apod.

Limity v publikování mohou být dány i výslednými zjištěními, pokud zadavatel očekával výsledky jiného druhu. Může se stát, že zadavatel je proto publikovat nehodlá.

3.10 Vztah mezi politikou, vědou a výzkumnou praxí jako centrálním problémem aplikovaného výzkumu

Výzkum v sociálních vědách je ovlivněn faktory filozofickými, které předkládají otázky jak povahy, tak konstruování vědění, fenomenologickými, které se dotýkají skutečnosti a osobního prožívání, empirickými, týkajícími se toho, co může být poznáno ze zkušenosti, pozorování či experimentu, rovněž konkrétními socio-politickými a kulturními kontexty, uvnitř kterých sociální problémy vyrůstají.

Otázky vědy se promítají do znalosti o aktuálním stavu předmětu výzkumu, umožňují výběr kompetentních paradigmat, teorií a metod pro výzkumný proces, který poskytuje strukturu, jejichž prostřednictvím jsou výzkumné aktivity konstruovány a získávány. Avšak vedle přesnosti a disciplíny, ukládaných metodou, je výzkumný proces stejně měrou ovlivněn subjektem výzkumu, jeho vědomostmi a postoji, což se promítá do povahy předmětu výzkumu. Například povaha problému, který má být jako předmět výzkumu zkoumán, může být specifikována jak zkoumajícím badatelem, tak samotnou zkoumanou osobou v závislosti na jejích názorech, postojích a úmyslech vztahených k jiným subjektům či ke skupinám (např. rodině, komunitě apod.). Například klient jakožto subjekt je pro sociálního pracovníka sociálním objektem právě tak jako pacient pro lékaře. Objektivnost výzkumu, která je odvozena ze zavedení standardizovaných výzkumných metod, je v podstatě ideálním stavem, jehož prakticky nelze dosáhnout. Je vždy narušována subjektivitou jedinců a intersubjektivitou sociální oblasti. Abstraktní (myšlenková) a smyslová (prožívaná) zkušenost každodenního vědomí, představy, sny, to vše přispívá

ke kontextu jevů světa. Promítá se do specifických očekávání, která přetrvávají v různých kulturních a institucionálních prostředích a situacích.

Technické prostředky předurčují rychlost, s níž lze získat výzkumná zjištění. Technika ale může být problémem, jestliže nereflexivně určuje způsob práce. Mnohdy znalost metod vyvinutých pro použití v kvantitativní strategii motivuje badatele k jejich nekritickému používání i tam, kde to smysl nemá. Například znalost vícerozměrných analytických metod orientuje takového badatele k použití metody i v případech, kdy předpoklady pro použití metody splněny nejsou. Jindy badatel předem konstruuje úlohy tak, aby tuto metodu mohl použít, ačkoliv by bylo vhodnější pro řešení problému použít jiný přístup. Rovněž v kvalitativním výzkumu díky technickým možnostem, např. počítačovému kódování, se badatel může nekriticky vracet ke kvantitativnímu myšlení, které v kvalitativních postupech původně žádoucí nebylo.

Do výzkumné praxe se zásadním způsobem promítají *etické a politické otázky*. Každý výzkum je vnořen do konkrétního kulturního a politického kontextu, který je jeho nedílnou součástí. V sociálním výzkumu hraje zásadní roli, neboť vytváří podmínky pro rozhodovací procesy v sociální práci. Jinak je např. hodnoceno nadužívání alkoholických nápojů v kultuře, kde je toto jednání tolerováno (západní země), jinak v zemích, kde je požívání alkoholu zakázáno. Podobným příkladem vnoření výzkumného rámce do kulturního a politického kontextu je hodnocení potratu, užívání drog, eutanazie apod. Je evidentní, že hodnocení výše uvedených situací je silně závislé na konkretizaci politické situace země. Politická a ekonomická situace se ve výzkumné praxi rovněž projevuje prostřednictvím požadavků na realizaci určitých typů projektů, které jsou v dané politické situaci preferovány. Účel, výzkumné záměry a formulace specifického problému pro zkoumání se odvozuje buď ze záměrů individuálního badatele, nebo z požadavků profese či specifické vědní disciplíny. Navíc obecný účel, který bývá ovlivněn institucemi, či osobní zájem badatele může být přeformulován do specifických cílů, kterých je možno dosáhnout přijetím vybraných výzkumných metod, v nichž se odrážejí etické principy badatele. Jinými slovy etické principy motivují a doprovázejí jak sociální badatele, tak i sociální odborníky. Odrážejí se jak ve volbě výzkumných záměrů, tak v přijímaných výzkumných metodách. Je předpokládáno akceptování etických kodexů jako závazných pravidel umožňujících průhledné jednání všech, kdo se na výzkumu podílejí. Výzkumná aktivita je potom adekvátně regulována prostřednictvím dodržování posloupnosti nebo cyklu spojeného s přijatou metodou či metodami. Jednotlivé výzkumné kroky jsou jasně reflektovány a zpřístupněny. Výsledky práce jsou dávány k ověření komukoliv. Navíc reflektování subjektivních motivů pro výběr výzkumných metod a postupů

vede ke zvýšení pravděpodobnosti, že výzkumné závěry budou relevantní a užitečné.

Kultivace kompetencí badatele je založena na okolnosti, že každý badatel je zakotven ve své době, má svá vlastní očekávání, postoj a je svým prostředím omezen a svým způsobem určen. Například po kvalifikovaném sociálním pracovníkovi, který „umí dělat svoji práci“, jsou vyžadovány následující role:

1. Měl by se umět pohybovat v diferencovaných sociálních prostředích svých potenciálních klientů. (Může se jednat např. o ochranu dětí, zvažování rizika vhodnosti pro přiznání různých sociálních podpor, vyjednávání s nezaměstnanými, ale i o provádění správného účetnictví, vykazování činnosti, provádění různých hlášení a statistik apod.)
2. Měl by být schopen svoji práci kompetentně reflektovat. Reflektování zahrnuje nejen analýzu, kritiku a promyšlení vlastní práce, ale i práce ostatních, dále dovednost zjištěné závěry integrovat do další činnosti.
3. Je očekáváno, že bude i praktickým badatelem, tj. umí výzkum realizovat (Heasman, Adams, 1998).

Realizace jakékoliv výzkumné činnosti badatele je spojena s poznáváním předmětu zkoumání. Poznávání je procesem, jehož výsledkem je poznávané. Poznáváním může být jev, věc, pochopení sociální události, tedy pochopení konkrétní výzkumné situace. Poznávání a poznávané probíhá jako duální proces. Proces poznávání je propojen s jeho výsledkem. Všímání si procesu poznávání a poznávaného v prostoru učebny je pro trénování všímavosti jistě jednodušší než v reálném výzkumu, kdy je výzkumník zahlcen řadou jevů, které není schopen eliminovat, pokud nemá specifické nadání, případně nebyl trénován systematicky. Lze si povšimnout, jak dalece je konkrétní výzkumná situace překrývaná nejrůznějšími koncepty či představami, které brání jasnému vidění toho, co se aktuálně děje. Problémem může být, že badatel o jevech, které mu brání vidět situaci jasně, ani vědět nemusí.

Badatel by měl nejdříve kultivovat schopnost zaznamenávat to, co je skutečnost a jak je možné se ve skutečnosti zakotvit. Teprve potom následuje kultivace schopností badatele, zejména faktorů řídících schopností mysli, tedy schopnosti sebeřízení, jejichž cílem je možnost pronikat hlouběji pod povrch zkoumaných věcí, jevů, procesů. Jedná se o pět nejdůležitějších schopností, z nichž klíčovou je všímavost, která umožňuje rozlišení slova a skutečnosti jako aspektu reality označeného tímto slovem, tedy teoretických pojmů a empirických jevů. Z dalších faktorů se jedná o schopnost soustředění, která umožňuje setrvání u předmětu bádání dlouhou dobu bez odklánění a tékání. Zejména v situaci zaznamenávání

interakcí při použití integrovaného výzkumného přístupu může vykultivované soustředění zamezit odbíhání k vlastním, původně nereflektovaným představám či předpokladům. Z dalších řídicích schopností se jedná o schopnost *úsilí*, která vyvažuje soustředění a zajišťuje vytrvalost a dokončení úlohy. Schopnost *důvěry* rozvíjí vlastní schopnosti badatele ke zvládnutí úkolu. Schopnost *moudrosti* v souhrnu zajišťuje poznání skutečnosti. Završuje poznání souvislostí, adekvátní interpretace reflektující představy badatele a zjištění získaná z interakcí v terénu.

Díky vykultivované všímavosti může badatel při reflektování celého výzkumného procesu s problémovými okolnostmi pracovat a využít je pro případnou revizi postupu. Takto může rozšiřovat limity, kterých by si původně nemusel ani povšimnout. Zejména limity, které jemu předkládá jeho vlastní způsob poznávání.

LITERATURA

BERKA, K. 1971. K pojetí měření v československé sociologii. *Sociologický časopis* 7: 554–558.

BERKA, K., RYBOVÁ, J. 1988. *Logika a metodologie pro žurnalisty*. Praha: Novinář.

HEASMAN, P., ADAMS, A. 1998. Reflecting well on social work practice: professional competence, reflecting and research. *Educational Action Research* 6, 2: 337–342.

HENDL, J. 1997. *Úvod do kvalitativního výzkumu*. Praha: Karolinum.

ILLNER, M. 1972. Poznámka k pojetí měření v sociologii. *Sociologický časopis* 8: 515–526.

JEŘÁBEK, H. 1992. Koncepce měření ve společenských vědách. *Sociologický časopis* 1: 103–118.

JEŘÁBEK, H. 1974. Několik poznámek k základním pojmům teorie měření. *Sociologický časopis* 10: 201–209.

KAHUDA, F. 1972. Měřit i porovnávat ve společenských vědách. *Sociologický časopis* 8: 72–80.

KUHN, T. S. 1981. *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Bratislava: Pravda.

LAMSER, V. 1966. *Základy sociologického výzkumu*. Praha: Svoboda.

LOUČKOVÁ, I. 2010. *Integrovaný přístup v sociálně vědním výzkumu*. Praha: SLON.

ŘEHÁK, J. 1979. Kvótní výběr. *Sociologický časopis* 6: 601–614.

ŘEHÁK, J. 1978. K pojmu „reprezentativita“ v sociologických výzkumech. *Sociologický časopis* XIV: 489–507.

ŘEHÁK, J. 1971. Definice měření ve společenských vědách. *Sociologický časopis* 7: 638–648.

ŘEHÁK, J. 1972. K pojmu znak v sociologii. *Sociologický časopis* 8: 615–625.

SCHNEIDER, M., KOUDELKA, F. 1993. *Úvod do základů sociologického výzkumu*. Olomouc.

VYSLOUŽIL, R. 1988. *Vybrané kapitoly ze statistiky I*. Olomouc: Univerzita Palackého.

WAN, T. H. 1998. *Analýza a vyhodnocování systémů zdravotní péče*. Olomouc: Vydavatelství UP.

4 ETIKA V KVALITATIVNÍM VÝZKUMU V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Brian Littlechild

Kapitola představuje klíčová témata aktuální pro aplikaci kvalitativních metod ve výzkumu v sociální práci včetně těch nezákladnějších předpokladů s ohledem na hodnoty a etické principy sociální práce, jež musí být oporou všech přístupů v sociální práci včetně výzkumu. Zvláštní pozornost je věnována způsobům, jakými v sociální práci – včetně oblasti výzkumu – respektujeme práva jednotlivců, s nimiž pracujeme. Zabýváme se problematikou participace potenciálně zranitelných klientů na výzkumném procesu a zajímat nás bude i způsob, jímž se pokoušíme zajistit co nejlepší začlenění zkušeností a názorů klientů tak, aby se procesu účastnili spíše jako spolupracující výzkumníci.

Uvedeme příklady ze dvou oblastí, jimiž jsou práce s dětmi a s lidmi s duševním onemocněním, které nám budou sloužit jako modely aplikace výzkumu v sociální práci. Konstatujeme, že zlepšení vědomostního základu výzkumu se zaměřením na hodnoty sociální práce je zásadním předpokladem pro vykonávání spolehlivé, respektované profese a poskytování souvisejících služeb.

Lze říci, že pro výzkum v sociální práci není zásadní ani tak metodologie, resp. metody samy o sobě, ale základní hodnoty a etické principy sociální práce, kterým se musí přizpůsobit volba metod výzkumu.

Kapitola zkoumá zejména způsoby, jakými sociální práce rozhoduje o postupu operacionalizace hodnot vztahujících se k respektování práv jednotlivců, se kterými profesionálové/výzkumníci pracují, a jak se tento fakt odráží v teorii a praxi výzkumu v sociální práci. Předmětem našeho zájmu budou otázky týkající se participace všech klientů, ale také, což je důležité, potenciálně zranitelných klientů na výzkumném procesu. Bude nás zajímat, jak se můžeme pokusit zajistit co nejlepší zohlednění zkušeností a názorů klientů a jak je možné potenciálně zapojit klienty jako spolupracující výzkumníky.

Ve výzkumu v sociální oblasti obecně platí, že je třeba dodržovat zásady etiky. Zde ovšem vzniká speciální úkol pro kvalitativní výzkum v sociální práci,

založený na specifických etických zásadách sociální práce ve vztahu k názorům, kompetencím a možné zranitelnosti účastníků výzkumu.

4.1 Klíčové etické otázky ve výzkumu sociální práce

Při zkoumání mezinárodních definic a etických zásad sociální práce je důležité vzít v úvahu definici sociální práce, jak ji uvedla Mezinárodní asociace škol sociální práce (IASSW) a Mezinárodní federace sociálních pracovníků (IFSW)²⁶, a také zohlednit připojený etický kodex. Ačkoliv většina zemí má svůj vlastní etický kodex (viz např. Etický kodex Společnosti sociálních pracovníků ČR, Profesní rada pro povolání v oblasti zdravotnictví a péče (HCPC) v Anglii a kodex Národní asociace sociálních pracovníků (NASW) v USA), většina z nich nějakým způsobem aplikovala jako základ definici IASSW a IFSW a zmíněný etický kodex. Ty pak mohou být aplikovány pro nastavení parametrů a k poskytování poradenství ohledně etických otázek nad rámec základních etických problémů v obecnějším výzkumu v sociálních vědách. Položíme si otázku, jaké jsou základní rysy efektivního a etického výzkumu. Budeme zkoumat, nakolik nám tyto informace mohou napomáhat při rozvoji vzdělávacích kvalifikací a různých systémů sociální práce a jaký vliv budou mít na zlepšení našeho profesního a akademického postavení a na zefektivnění poskytování služeb.

Podle mého názoru je ve výzkumu v sociální práci nutno usilovat o holistické sladění výzkumných přístupů s hodnotami sociální práce. V České republice je nám oporou Etický kodex Společnosti sociálních pracovníků ČR²⁷, ve Velké Británii např. Kodex Britské asociace sociálních pracovníků²⁸ a na mezinárodní úrovni IASSW a IFSW „Etika v sociální práci, vymezení principů“ (Statement of Ethical Principles, 2013).

Část 2 dokumentu „Etika v sociální práci, vymezení principů“ stanoví definici sociální práce:

„Profese sociální práce podporuje sociální změnu, řešení problémů v lidských vztazích a zmocnění a zrovnoprávnění osob vedoucí ke zlepšení jejich situace. Sociální práce se opírá o teorie o lidském chování a o sociálních systémech a intervenuje tam, kde lidé vstupují do vztahů s okolním prostředím. Principy lidských práv a sociální spravedlnosti jsou pro sociální práci zásadní.“

Definice je klíčem k provádění eticky platného výzkumu v sociální práci.

²⁶ Dostupné z: <http://www.ifsw.org>

²⁷ Dostupné z http://socialnipracovnici.cz/public/upload/image/eticky_kodex_sspcr.pdf

²⁸ Dostupné z: <http://www.basw.co.uk>

Dále se v bodě 4.1 dokumentu „Etika v sociální práci, vymezení principů“ uvádí:

„Lidská práva a lidská důstojnost

Sociální práce je založená na respektu k přirozené hodnotě a důstojnosti všech lidí a na právech, jež z toho vyplývají. Sociální pracovníci by měli prosazovat a obhajovat fyzickou, psychickou, emocionální a duchovní integritu a blaho každého člověka, což znamená:

- 1. Respektování práva na sebeurčení – sociální pracovníci by měli respektovat a podporovat právo člověka na jeho vlastní volby a rozhodnutí, bez ohledu na vlastní hodnoty a životní volby, za předpokladu, že tím nejsou omezena práva a legitimní zájmy druhých.*
- 2. Prosazování práva na participaci – sociální pracovníci by měli prosazovat plné zapojení a participaci uživatelů služeb sociální práce způsobem, který podpoří jejich důvěru ve vlastní schopnosti ve všech aspektech rozhodování a jednání ovlivňujících jejich životy. (Z naší strany je třeba zajistit používání komunikačních prostředků, které zohlední možná specifika klientů sociální práce – například poruchy intelektu, problémy duševního zdraví, věk dětí a jejich schopnost chápat situaci.)*
- 3. Jednání s každým člověkem jako s komplexní osobností – sociální pracovníci by se měli zajímat o celého jedince, v kontextu jeho rodiny, komunity, společenského a přirozeného prostředí, a měli by usilovat o poznání všech aspektů jeho života.*
- 4. Identifikace a rozvíjení silných stránek – sociální pracovníci by se měli soustředit na silné stránky jednotlivců, skupin a komunit a tím podpořit jejich zmocnění.“*

Všechny popsané body jsou relevantní, ale body 1 a 2 jsou ve vztahu k výzkumu obzvlášť klíčové. V této kapitole soustředíme pozornost především na podporu práv a účast na všech výzkumných aktivitách.

Další relevantní oblasti v bodě 5 dokumentu „Etika v sociální práci, vymezení principů“ jsou:

„Profesní kodex

Požadavky vyplývající ze zásad profesního kodexu (výběr autora)

- 1. Od sociálních pracovníků se očekává, že budou rozvíjet a udržovat si požadované dovednosti a kompetence potřebné pro vykonávání profese. (Pozn. autora: Je*

třeba zajistit, aby naše výzkumné schopnosti a dovednosti zaručovaly etické a efektivní provádění výzkumu v sociální práci.)

3. *Sociální pracovníci by měli jednat poctivě, což zahrnuje nezneužívání vztahu důvěry s uživateli služeb, rozeznávání hranic mezi osobním a profesním životem a nezneužívání vlastní pozice pro osobní prospěch nebo zisk.* (Pozn. autora: Platí i pro výzkumné aktivity.)
4. *Sociální pracovníci by měli jednat ve vztahu k uživatelům služeb se soucitem, empatií a péčí.* (Pozn. autora: Opět platí i pro výzkumné aktivity.)
7. *Sociální pracovníci by měli zachovávat mlčení o informacích týkajících se klientů. Výjimky ospravedlňuje pouze vyšší etický požadavek (např. ochrana života).*“ (Pozn. autora: Je třeba zvážit důsledky, které má pro respondenty udělení souhlasu k participaci na výzkumu, a v této souvislosti promyslet etické souvislosti našich rolí, limitů a hranic důvěrnosti.)

Uvedené principy se pak převádějí do národních etických požadavků platných pro příslušné profesní asociace, které se rozhodly jimi řídit. Například kodex Britské asociace sociálních pracovníků²⁹ (BASW) stanovuje, že sociální pracovníci by měli propagovat a podporovat rozvoj pozitivních zásad, postupů a praktik, kterými jsou antiopresivní přístup a přístupy podporující zmocnění klientů. Kodex uvádí: „*Sociální práce vychází z humanitních a demokratických ideálů a její hodnoty jsou založeny na respektování rovnosti, hodnoty a důstojnosti všech lidí*“ (The Code of Ethics for Social Work, 2012: 5). Zásady pronikají do praxe i do výzkumu.

„*Sociální pracovníci by měli respektovat přesvědčení, hodnoty, kulturu, cíle, potřeby, preference, vztahy a politickou příslušnost klientů. Měli by rozpoznat své vlastní předsudky, aby si mohli být jisti, že z jejich strany nedochází k diskriminaci osob nebo skupin. Měli by zajistit, aby jejich služby byly nabízeny a poskytovány kulturně přiměřeným způsobem*“ (The Code of Ethics for Social Work, 2012: 13). Více k tématu (proč, jak a co je třeba zohlednit) viz Littlechild (2012).

„*Sociální pracovníci by měli pokud možno zjišťovat a respektovat preference a přání individuí a zapojovat je do rozhodování, a to bez ohledu na to, zda sociální pracovníci nebo jiné osoby mají pravomoc rozhodovat v jejich zastoupení. Zde je zahrnuta i povinnost zjišťovat a respektovat přání a pocity dítěte, a zohlednit jeho zralost a porozumění tam, kde ze zákona mohou za dítě rozhodovat rodiče nebo jeho zákonný zástupce. Sociální pracovníci si musí být vědomi důsledků své vlastní*

²⁹ [online] Dostupný z: http://cdn.basw.co.uk/upload/basw_112315-7.pdf

neformální a korigující moci a moci zapojených organizací“ (The Code of Ethics for Social Work, 2012: 12).

Například je třeba mít jasno v tom, co sdělíme účastníkům výzkumu v sociální práci o dalším postupu, jestliže nám poskytnou určitou citlivou informaci, například o zneužívání jiné osoby nebo o závažném trestném činu. Účastník výzkumu musí vědět, zda její obsah sdělíme někomu dalšímu – včetně policie nebo jiného subjektu – (a tím porušíme důvěrnost).

Musíme také brát v úvahu mocenské vztahy, v jejichž kontextu mohou účastníci výzkumu / klienti vnímat výzkumníka. Je proto třeba zvážit, jak zajistit, aby se klienti, zejména velmi zranitelní klienti, nedomnívali, že participací na výzkumu nebo odmítnutím účasti budou buď zvýhodněni, nebo znevýhodněni – podle toho, co si zvolí. Musíme se ujistit, že jsme promysleli nejlepší způsob, jak klienty informovat, že jejich rozhodnutí, ať bude jakékoliv, nijak neovlivní poskytované služby.

Rogers (2012) předkládá hodnotnou kritickou diskusi o opresi a moci ve výzkumu se zvláštním zaměřením na vývoj heuristického rámce pro antiopresivní výzkum v sociální práci. Základem je rozvíjení přístupu, který zohledňuje moc ve výzkumu v sociální práci a podporuje kritickou reflexi potenciálně opresivních projevů moci v jeho průběhu. Rogers čerpá z Lukesova (1974) modelu moci a Gouldova (1994) učení, které přispěly k protirasistickému pojetí ve výchově v rámci sociální práce. Zmíněná konstrukce byla aplikována ve výzkumu v sociální práci. Rogers upozorňoval na potenciálně opresivní projevy moci a navrhoval antiopresivní strategie a pravidla, které by podporovaly antiopresivní metody výzkumu v sociální práci.

„Sociální práce zakládá svou metodologii na systematickém souhrnu vědomostí založených na důkazech a získaných z výzkumu a hodnocení praxe. Sociální práce se zaměřuje na bariéry, nerovnosti a nespravedlnosti, které existují ve společnosti“ (Statement of Ethical Principles, 2013).

Tato definice sociální práce a etické dokumenty formulované IFSW uznávají, že v zájmu ochrany zranitelných osob ve společnosti je třeba posílit důvěru ve vlastní schopnosti těch, s nimiž pracujeme. Zároveň je ale třeba zajistit, aby nejvíce zranitelní klienti byli chráněni před potenciálním zneužíváním ze strany subjektů, které nad nimi mají moc. Toto unikátní dilema mezi péčí a kontrolou, čili „dvojitá role“ v sociální práci, poskytuje sociálním pracovníkům jedinečné výzvy.

Velká část výzkumu v sociální práci je součástí interpretativistické tradice, jejímž cílem je zachytit názory a kompetence zúčastněných a klade si otázku, jak klienti vidí své problémy a co jim může nejlépe pomoci zlepšit jejich situaci. Kvantitativně zaměřená práce může být hodnotná, jestliže zjišťujeme, co je problémem, nepomůže nám však vyjasnit příčiny problému ani nalézt jeho řešení. Pro nalezení odpovědí na tyto otázky je třeba použít kvalitativní výzkum vycházející z tradice sociální vědy, abychom co možná nejvíce porozuměli vysvětlením klientů. Pro sociální práci a její hodnoty z toho také vyplývá, že se snažíme vidět problémy z perspektivy klientů, přičemž prosazování a ochrana jejich zájmů může být předmětem diskuse. Určitě to znamená, že prostřednictvím naší práce zajistíme zahrnutí stanovisek klientů do výzkumu způsobem, kterému klienti rozumějí a na němž mohou participovat – a to nejen odpovídáním na dotazy, ovlivněním podmínek dotazování a užitím informací, ale také participací na společné práci s výzkumníky na další formulaci otázek, na způsobu jejich záznamu a dalších podstatných součástech konstruování výzkumných metod. Volba metod se bude lišit podle toho, zda budeme pracovat s deprivovanou a znevýhodněnou komunitou, s osobami se specifickými poruchami učení, s poruchami komunikace, s problémy souvisejícími s duševním zdravím atd.

Při aplikaci na národní situaci lze opět použít jako příklad Anglie, kde je po sociálních pracovnících registrovaných jako odborníci v profesi požadováno, „*aby byli schopni získávat příslušné znalosti a dovednosti s cílem informovat praxi a aby dokázali sbírat, analyzovat a kriticky hodnotit a využívat informace a znalosti s cílem poskytovat doporučení nebo modifikovat vlastní praxi*“³⁰ (14.1).

4.2 Důležitost výzkumu pro odborníky v praxi / manažery / klienty

Sociální práce má v mnoha zemích problém se statusem a s uznáním ze strany médií, politiků a veřejnosti. Klíčovým prostředkem k dosažení změny je vývoj lepší profesionální a akademické důvěryhodnosti s cílem vytvořit pevnější vědomostní základ. Za účelem splnění odborných požadavků musí sociální pracovníci předvést (viz výše – HCPC), jak lze použít výsledky výzkumu ke zlepšení a kritické reflexi jejich praxe.

V naší práci se budeme zabývat i úvahami o dovednostech a znalostech sociální práce v několika klíčových oblastech výzkumu. Dobrá praxe sociální práce je

³⁰ Dostupné z: <http://www.hpc-uk.org/>

podobná některým formám výzkumu. Klíčové dovednosti mohou být přeneseny do dotazování ve výzkumu, a to při práci s jednotlivci i se skupinami. Bolestivá odhalení doprovázejí jak obsah, tak i proces intervencí včetně intervencí ve výzkumu.

Otázkou je, zda se s ohledem na validitu výzkumu máme zabývat i velikostí zkoumaného vzorku. Samostatně pracující odborníci z praxe a stejně tak jednotlivá případová studie mohou být pro naši práci velkým přínosem. Mohou být součástí prokazování efektivity nebo podkladem pro koncipování dalších úkolů vyplývajících z intervencí či přístupů. Výzkum tedy nemusí být oddělen od praxe, jak se často předpokládá.

Pokud budeme provádět výzkum v našich vlastních organizacích, klíčová oblast, kterou bychom měli řešit a která je často zásadním problémem v kvalitativním výzkumu, spočívá v dosažení co nejučinnějšího odstupe od svých vlastních zájmů, předsudků, „starých způsobů“ práce a domněnek, a to nejen z hlediska provádění výzkumu, ale také nakolik umožníme, aby výsledky výzkumu změnily naše postupy a zásady. Například v době, kdy jsem působil v praxi jako sociální pracovník s mládeží, bylo obvyklé, že delikventní mládež a děti, jejichž provinění byla často extrémně marginální, byli odebíráni z rodin a umístováni do velkých ústavů, a to někdy i na dobu 4 nebo 5 let (Thorpe a kol., 1980). Thorpe a kolektiv demonstrovali žalostné výsledky takových přístupů, což vedlo ke změnám v praxi sociálních pracovníků (viz Littlechild, Smith, 2011).

Zde vidíme souvislost s etickým prohlášením BASW: *„Sociální pracovníci by měli usnadňovat evaluaci a přispívat ke zdárnému průběhu výzkumu a využívat přitom své odborné znalosti a zkušenosti, aby pro výzkum získali eticky založenou politiku a programy a přispěli tak k jejich rozvoji. Měli by analyzovat a hodnotit kvalitu a výsledky své praxe s uživateli služeb sociální práce“* (The Code of Ethics for Social Work, 2012: 16).

Další, o něco starší příklad, který byl ve své době pokládán za průkopnický v pohledu na způsob přijetí závěrů výzkumu a zejména na zohlednění názorů klientů ve výzkumu v sociální práci, byla práce výzkumníků Mayera a Timma (1970) v knize „Klient hovoří“ („The Client Speaks“). Jsou v ní zachyceny rozhovory se sociálními pracovníky a klienty o jejich společné práci. Zjistili, že jejich názory na aktuální události, základy intervence a očekávané výsledky byly opravdu velmi odlišné. Sociální práce a výzkum v sociální práci dříve názory klientů příliš nebral v úvahu. Velmi rozdílné pohledy na svět ze strany

sociálního pracovníka a klienta jsou výzvou pro naše pracovníky v praxi. Tato zjištění měla významný dopad na praxi a politiku, který je patrný i dnes.

Novější část výzkumu, která se zabývá obdobnou problematikou a rovněž zapojuje klienty jako spolupracující výzkumníky v oblasti duševního zdraví, je výzkum v rámci celoživotního programu („Whole Life“) ve Spojeném království (Littlechild a kol., 2013). Zdůrazňují se zde holistické a na klienta zaměřené přístupy k lidským zkušenostem, což se týká jak pracovníků, tak i klientů sociální práce.

Abychom ilustrovali některé z uvedených bodů, budeme zkoumat dvě skupiny klientů sociální práce, a to děti a osoby s duševním onemocněním. Uvedené postupy lze však aplikovat na práci se všemi zranitelnými skupinami a komunitami, se kterými v sociální práci pracujeme.

4.3 Výzkum s dětmi

Výzkum v sociální práci, jehož součástí jsou děti, je spojen se speciálními problémy. Ve výzkumném procesu se setkáváme s termínem „informovaný souhlas“ od osob, které se mají stát součástí výzkumu. Může se stát, že v závislosti na věku dítěte, na jeho zralosti a porozumění průběhu a výsledkům výzkumu budeme potřebovat souhlas od dětí a/nebo od jejich rodičů či zákonných zástupců. Z mého vlastního výzkumu participace dětí na procesech sociální práce a na základě výzkumu na jednom místním úřadě zmíním témata z oblasti hodnot sociální práce, která by měla být zohledněna; všechna témata byla vedena primární etickou zásadou sociální práce – „především neškodit“.

Pracovníci musí být schopni vcítit se do pozice dítěte nebo dětí, aby si dokázali uvědomit jejich strach a znepokojení ze samotného procesu výzkumu a jeho možných výsledků a dát jim najevo, že chápou potenciální obavy, které děti na základě vzniklé situace pociťují.

Dítě nebo mladý člověk může mít právem velké obavy ohledně použití jím sdělené informace. Otázky důvěrnosti sdělení jsou citlivé, zejména pokud se jedná o závažné situace, jako je zneužívání.

Specifické situace, které musíme předvídat, abychom se jim mohli vyhnout, a které lze obecněji aplikovat na všechny zranitelné skupiny klientů, jsou tyto:

1. Dítě / mladý člověk nezažívá k výzkumníkovi a jeho postojům, metodám a dovednostem pocitu respektu.

-
- 2. Procesy nepůsobí komplexně, přívětivě a vstřícně vůči mladému člověku nebo nerespektují jeho vlastní tempo.
 - 3. Dítě / mladý člověk nemá důvěru ve způsob, jakým bude určeno, zda jsou informace důvěrné nebo jak bude probíhat kontrola poskytovaných názorů či informací.
 - 4. Nedostatečná podpora během přípravy na proces, v jeho průběhu a následně po procesu. Fyzické uspořádání, načasování, sjednávání schůzek či konzultací nejsou pro klienty vhodné.

Mladí lidé často nedůvěřují motivům profesionálů, když vyhledávají jejich participaci; Kjørholt (2002), Hallett a Prout (2003) v Norsku zjistili, že iniciativy jsou často poznamenány smíšenými motivy v souvislosti se zapojením dospělých a s nerealizovanou trvalou změnou v praktikách agentury nebo profesionálů v důsledku jejich vstupu. Mladí lidé jsou často odtrženi od participačních procesů, pokud je prožívají pouze jako symbolické a pokud zde není časová kontinuita. Musíme být tedy velmi opatrní, abychom nevzbuzovali naději, že služba, která je jim poskytována, se pro ně a jejich skupinu klientů dramaticky zhorší nebo zlepší.

Postupy orgánů sociální práce, zdravotnictví a policie mohou pomoci při prosazování práv dětí v rámci výzkumných procesů následujícími způsoby:

- 1. Citlivé vnímání názorů a potřeb dětí, které mohou vyžadovat určitý stupeň ochrany. Zejména musí být zohledněny otázky etnicity, genderu, sexuality a postižení. Potenciálně je třeba také respektovat, že tempo mladých lidí z etnických menšin, mládeže se specifickými jazykovými a jinými komunikačními potřebami, mládeže, která potřebuje péči specialisty kvůli svému statutu z důvodu postižení, genderu nebo sexuální orientace či státní příslušnosti a/nebo kvůli následkům zneužívání či zanedbání může být odlišné a že tyto lidé vyžadují k dosažení plné participace zvláštní pozornost.
- 2. Problémy souvisejí i se skutečností, nakolik následky zneužívání a zanedbávání ovlivňují schopnost mladých lidí se s důvěrou angažovat při spolupráci s odborníky a organizacemi. Zde je třeba věnovat pozornost taktice a odborné přípravě. Problematický může být i obecně pohled mladých lidí na „autority“, což pak ovlivňuje jejich ochotu spolupracovat.
- 3. Je třeba uplatňovat metody šetření, které berou v úvahu skutečné potřeby, zkušenosti a názory dítěte a které by zajistily jejich zohlednění ve všech

přípravných nebo rozhodovacích procesech, tak, aby byly citlivé k potřebám dítěte i těch, kdo o ně pečují.

Existuje tedy několik klíčových oblastí, které jsou systematicky zaměřené na rozvoj účinných postupů participativního výzkumu, což podporuje začlenění názorů a přání dětí do rozhodovacích fór v souladu s požadavky Úmluvy OSN o právech dítěte, kde se uvádí, že zúčastněné státy zaručují dostatečnou pozornost věnovanou názorům dítěte.

Následující návrhy mohou posloužit organizacím a odborníkům, jak ve své činnosti zohlednit konkrétní vývojová stadia dítěte a další relevantní faktory:

- Používejte přístupy, které mladému člověku umožní vyprávět příběhy z jeho vlastní perspektivy.
- Rozvíjejte schopnosti a dovednosti, které u mladého člověka podpoří pocit, že jeho názorům někdo naslouchá a že jsou uznávány. Mladí lidé potřebují, aby jim byl dáván najevo respekt vůči jejich názorům, přestože není vždy možné je v daném okamžiku prosadit. Mimo jiné je k tomu zapotřebí si zajistit nerušený čas pro rozhovor.
- Zvažte systematické používání „projektivního hodnocení“ pocitů spojených se společnou činností jako způsob zohlednění názorů mladého člověka.
- Ujistěte se, že děti a mladí lidé chápou, že komunikace nemusí být nutně důvěrná. Před poskytnutím informace nebo verze události si vyjasněte, co může v případě jejich odhalení nastat. Formulujte, jaké důsledky pro ně mohou ze situace vyplynout – např. je možné, že budou vypovídat jako svědci. Ujasněte si, jak budou řešeny případné obavy z možné reakce rodičů nebo osob poskytujících péči.
- Lansdown (1995) uvádí, že je vhodné zajistit, aby informace byla předána ústně a písemně v jazyce, který je přiměřený kultuře, věku, zralosti a porozumění dítěte nebo mladého člověka. Může to být formou hracích technik kreslení, s využitím loutek, hraček, panenek a domečků pro panenky, formou komunikace vhodnou pro osoby s poruchami učení nebo se sluchovými či řečovými vadami. Stejně tak lze pracovat i s řečí.
- Zajistěte, aby mladí lidé získali kompletní informaci o systému, do kterého vstupují, včetně praktických detailů o tom, kdo je bude podporovat, a to jak během výzkumu, tak i následně po něm.
- Kdo ho nebo ji dopraví na rozhovory nebo do místa konání ohniskové skupiny, pokud to bude potřeba, a kdy? Viděl/a toto prostředí s důvěryhodným dospělým, tak, aby se mohl/a způsobem seznámit s prostory a místnostmi,

které mají být použity? Setkal/a se s lidmi, kteří s ním nebo s ní budou spolupracovat, např. sekretářka, recepční, tazatel, atd.? Zná průběh setkání, ví, jak bude probíhat a jaká je jeho/její úloha?

- Aplikujte strategie s cílem zajistit plnou a nezávislou podporu dítěte během všech rozhovorů a následně po nich. Může se jednat o sociálního pracovníka, poradce, příp. jiného přiděleného odborníka nebo právního zástupce. Zapojte se a ujistěte osoby poskytující podporu nebo péči, že po provedení úkolu si vyslechnete hlášení o průběhu a poskytnete dítěti oporu, pokud by po rozhovoru mělo nějaké obavy z jeho následků, uveďte, jak vás mohou jako výzkumníka opět kontaktovat, pokud by se objevily jakékoli obavy.

Základní principy, o které usilujeme:

1. Dítě / mladý člověk zažívá pocity respektu plynoucí z prohlášení a procedur organizací nebo výzkumníků a z postojů, metod a schopností pracovníků.
2. Dítě / mladý člověk cítí, že je mu nasloucháno a je že hodnotný sám o sobě, ne proto, že participuje na splnění výkonnostních indikátorů agentury/ pracovníka.
3. Fyzické uspořádání, načasování schůzek/konzultací je pro ně vhodné/ vyhovující.
4. Procesy jsou pociťovány jako komplexní, přívětivé a oceňující mladého člověka.
5. Dítě / mladý člověk má zpětnou vazbu o použití své participace.
6. Mají přístup k důvěryhodným osobám, které je podporují, a je jim poskytována pečlivá a citlivá příprava na celý proces participace.
7. Pracovníci jsou schopni vcítit se do pozice dítěte/děti, aby si dokázali uvědomit jejich obavy/znepokojení z procesu a jeho možných výsledků, a dávají jim to najevo.
8. Dítě / mladý člověk má důvěru ve způsob vymezení otázek důvěrnosti / regulace názorů / poskytnutých informací.
9. Je nutné respektovat vlastní tempo mladého člověka.
10. Je třeba si zajistit přístup ke znalostem o postupech a o způsobech získání pomoci a jejich využití. Zejména jde o problém dětí, které se dostaly do nouzové situace v důsledku zneužití nebo zanedbání, a týká se přístupu k důvěryhodným dospělým mimo rodinnou síť. Děti v takových situacích mají strach ohlásit zneužití.

4.4 Duševní zdraví

Budeme se zabývat dvěma příklady z této oblasti – hodnocením rizika a jeho etickou bází danou organizací „National Health Service Mental Health Trusts“ a způsoby, jak lze zohlednit klientovy názory na intervence a jak je možné začlenit klienty jako spolupracující výzkumníky.

4.4.1 Zapojení uživatele služeb a pečujících osob do hodnocení rizika

Vzhledem k některým etickým otázkám probíraným v této kapitole je důležité zvážit, nakolik hodnocení rizik odpovídají zájmům uživatelů služeb a osob, které o ně pečují, a také do jaké míry by do něj měli být uživatelé služeb a pečující zapojeni.

Výzkum rizik a řízení rizik usilující o hodnocení, jak významně se uživatelé služeb vnímají jako nositelé rizika pro ostatní, poskytuje některé cenné náhledy do problematiky posuzování rizika pro uživatele služeb zaměřených na mentální zdraví (Langan, 2000; Langan, Lindow, 2004). Do studie bylo zařazeno 17 uživatelů služeb, jejich příbuzných, přátel, pracovníků činných v oblasti duševního zdraví. Mezi zapojenými uživateli bylo 12 osob, které někoho napadly, 5 osob, které ostatním, například dětem nebo jiné osobě, vážně přímo nebo nepřímo vyhrožovaly rizikem újmy, 9 zúčastněných se pokusilo o sebevraždu a 5 osob o ní uvažovalo. Studie zjistila velké nesrovnalosti v přístupu k posuzování rizika ze strany příslušných pracovníků. Jedním z neefektivnějších způsobů, jimiž se postupovalo při hodnocení rizik, bylo postupné poznávání uživatelů služby a jejich angažování pro vzájemnou spolupráci; podle Langana takový způsob pravděpodobně poskytne mnohem vyváženější hodnocení než zaškrtnání kolonek (Littlechild, Hawley, 2010).

Studie zjistila různé úrovně souhlasu mezi uživateli služeb – někteří vnímali svá hodnocení jako poměrně přesná, zatímco jiní s nimi nesouhlasili. Studie zjistila, že odborníci se často bojí upřímnosti vůči uživatelům služeb a věří, že upřímnost v hodnocení rizik by ve skutečnosti mohla být podnětem ke vzniku rizikového chování. Ve studii Hawley a kol. (2006) nebylo ze zkoumaných formulářů jasné, jak byli uživatelé služeb zapojeni do vlastního hodnocení rizik, pokud k tomu vůbec došlo. Ve světle současného programu v rámci zdravotní a sociální práce, který zahrnuje zapojení uživatelů služeb / pacientů do jejich péče a léčby, se zdá, že v této důležité oblasti, která zahrnuje práci při hodnocení duševního zdraví, je třeba ještě hodně udělat pro to, aby se lidé zapojili do vlastního hodnocení rizika a plánů řízení rizika. Ve formulářích nic nenapovídalo o tom, jak uživatelé

služeb a/nebo opatrovníci přispěli k hodnocení rizik, nebo jestli k tomu vůbec došlo. Tato skutečnost má etické důsledky pro sociální pracovníky, které by měly být implementovány do jejich politiky a praxe (Littlechild, Hawley, 2010).

4.4.2 Výzkum „Whole Life“

Přístup zotavení („recovery“) v péči o duševní zdraví měl v posledních letech vliv na prosazování aktivnější participace uživatelů na léčbě a postupech léčení, což souvisí s přechodem k modelům intervence, které jsou založeny na sociálních modelech a myšlenkách posilujících zmocnění („empowerment“) uživatele služby.

Výzkum byl zaměřen na zhodnocení povahy a obsahu celoživotního programu „Whole Life program“ (WLP)³¹, aplikovaného v rámci nadace „Hertfordshire NHS Partnership Foundation Trust“. Předmětem zkoumání byly i výsledky kvalitativního výzkumu v tomto programu, který se soustředil na analýzu dopadů jeho vedení z perspektiv uživatelů služeb (Littlechild a kol., 2013). Výzkum prověřoval zkušenosti a názory účastníků, kterým byla poskytována péče několik měsíců po ukončení programu. Zabýval se přezkoumáváním a analyzováním dopadu výkonu z perspektivy klientů. Cílem bylo poučit se z nabytých zkušeností a tím obohatit vědomosti o aplikaci přístupu založeného na zotavení („recovery“), „Whole Life Manual“, v praxi.

Výzkumný tým sestavil příručku „Whole Life Manual“ (WLM), která měla fungovat jako terapeutický nástroj ke spolupráci mezi koučem (profesionál) a participantem (pacient/klient). K posouzení efektivity WLP a WLM byly provedeny testy v rámci intervenčního komparativního experimentu, kde primárním kvantitativním výsledkem bylo ohodnocení na stupnici sebehodnocení sociální adaptace („Social Adaptation Self-assessment scale“). Byla také vytvořena kvalitativní studie, jejímž cílem bylo porozumět názorům účastníků na program a jejich zkušenostem s ním. Porozumění názorům účastníků nám umožňuje lépe pochopit, které aspekty programu byly úspěšné a které neúspěšné, nebo které vyžadují modifikaci nebo zdokonalení.

Kvalitativní přístup využil vyjádření zapojených uživatelů služeb prostřednictvím polostrukturovaných, hloubkových rozhovorů, což umožnilo zkoumání témat tak, jak se vynořovala v průběhu rozhovoru. Průvodce vedení rozhovoru zahrnoval očekávání participantů před programem, zkoumal, které aspekty programu se jim zdály být nejužitečnější a které jim podle jejich názoru příliš nepomohly, byly využity i konkrétní materiály (tj. Příručka). Součástí byly i nejhodnotnější aspekty terapeutova přístupu, zohledněny byly i zkušenosti

³¹ Další informace dostupné z: <http://www.wholelifemanual.info>

účastníků s přenesením terapie do praxe a jejich názory na budoucí vývoj programu.

Kvalitativní vyhodnocení WLP realizoval tým složený z řad pracovníků univerzity a uživatelů služeb, kteří byli během výzkumu školeni a podporováni jako výzkumní pracovníci, a to ve způsobech, jakými měly být konstruovány rozhovory a jak má vypadat interpretace závěrů v závěrečné zprávě a v článku v časopise, s cílem zajistit plnou inkluzi ve všech bodech. Sponzorem této studie byla nadace „Hertfordshire Partnership Foundation Trust“, etické schválení poskytla služba „National Research Ethics Service“³² (NRES) pro Anglii. Organizace byla založena v prosinci roku 2011 na ochranu a prosazování zájmů pacientů a veřejnosti ve výzkumu v oblasti zdraví. Mnoho členů veřejnosti chce mít možnost se na výzkumu podílet a organizace jejich možné zapojení posuzuje z etického hlediska, pomáhá jim při rozhodování, zda se chtějí výzkumu zúčastnit.

4.5 Obecné otázky výzkumu v sociální práci

Stejně jako v jiných případech, i zde musíme zohlednit a využít hodnoty a etický základ sociální práce, včetně výzkumu v sociální práci. Pracujeme s relativistickou a vztahovou povahou vědomostního základu sociální práce a potenciálně jsou zohledněny i otázky moci. Je třeba také vzít na vědomí postavení pozitivistických a technicko-racionálních přístupů vůči „neuspořádanému“ holistickému poznání, jež je často ve výzkumu v sociální práci sociálně determinováno a konstruováno.

Pro rozvoj výzkumu v sociální práci na etické bázi je třeba vzít v úvahu následující aspekty:

Zapojení klientů do výzkumu – získání různých perspektiv

- Snažíme se o zapojování klientů, pečujících členů rodiny a příslušných pracovníků do formulace otázek, prostředků a metod pro získání dat. Klienti vidí problémy z vlastní perspektivy, kterou potřebujeme zahrnout do plánování.

Volba výzkumných metod v participativním výzkumu

- Zabýváme se způsoby, kterými se nám podaří co nejlépe získat požadované informace ve spolupráci s klienty pomocí analýzy a interpretace dat. Můžeme pracovat inovativně – např. zejména u mladých lidí využíváme sociální média.

³² Dostupné z: <http://www.nres.nhs.uk/>

Prostředky komunikace s klienty jsou např. i kresby nebo práce s piktogramy. Jejich pomocí sledujeme reakce, rozvíjíme vlastní vnímavost k situaci, abychom mohli naplánovat, co chceme získat a jak.

- Musíme si také odpovědět na otázku, jaké typy znalostí a výzkumu jsou nezbytné a vhodné pro potřeby efektivní politiky a praxe. Jaké metody jsou vhodné pro účely eticky senzitivního výzkumu?
- Výzkumníci Bebbington a Miles (1989) informují o potřebě kvalitativního i kvantitativního výzkumu. Zjistili, že u 1 z 10 dětí je pravděpodobné, že bude umístěno do ústavní péče, pokud: je z neúplné rodiny, rodiče žijí ze sociálních dávek, bydlí ve stísněných prostorách, má etnicky odlišný původ, rodiče jsou nezaměstnaní. Tyto poznatky potřebujeme, ale nezjistíme z nich, **jak a proč** se u těchto dětí situace vyvíjela, což v sociální práci musíme vědět, abychom s dětmi dokázali odpovídajícím způsobem jednat. Zde nám pomůže pouze kvalitativní výzkum.

Práva subjektů výzkumu

- Musíme se ujistit o tom, že počítáme s případnými předpojatými názory klientů na naši práci a na její možné výsledky. Např. pokud nám klienti poskytují kritické odpovědi na otázky ohledně přijímaných služeb, může se stát, že tak činí s očekáváním zlepšení služeb pro sebe i skupinu klientů, k níž náleží. Je třeba počítat i s obavami klientů ohledně použití výsledků. Mohou si být klienti jisti, že nebudou identifikovatelní v žádné zprávě nebo dokumentu poskytnutých pro účely výzkumu? Je třeba zajistit kompletní vysvětlení těchto otázek klientům, případně i spolupráci s důvěryhodnou osobou, která jim poskytne příslušnou podporu. Musíme se ujistit, že tomu v rámci svých možností rozumějí a že vědí o možnosti kdykoliv odstoupit a odmítnout využití poskytnuté informace, a to v jakémkoliv stadiu, a že se cítí být k tomu zmocněni.
- Kdo uvádí výsledky, které mají být posuzovány / předkládá agendu pro výzkum (kromě oblasti ochrany dětí)? Klienti / uživatelé služeb? Osoby poskytující péči? Místní úřady? Vláda?
- Jak získat „informovaný souhlas“? Jak postupovat u zranitelných uživatelů? Jaké jsou jejich úkoly, jaké jsou očekávané nálezy a jejich použití, kdo je kontroluje? („Whole Life“)/důvěrnost/anonymita?

Kontroverzní otázky

- Pokud vše probíhá ve vlastní organizaci, dokážeme být objektivní? Nakolik jsme potenciálně předpojatí, a to jak v souvislosti s požadavky agentury, tak i z hlediska jednotlivých pracovníků/výzkumníků?
- Co je pokládáno za úspěch v různých zemích/kulturách? Komunitní rozvoj? Rozvoj psychodynamického přístupu? Kognitivní behaviorální práce? Problematizace chudoby / rasismu / sexismu / diskriminace znevýhodněných osob?
- Je třeba, abychom si byli vědomi svých předsudků, abychom s nimi počítali a pracovali na jejich zohlednění a minimalizaci – předsudky mohou ovlivnit např. výběrové metody, roli interního výzkumníka a jeho přesvědčení o skupinách klientů, které jsou předmětem výzkumu atd.

LITERATURA

BEBBINGTON, A., MILES, J. 1989. The Background of Children who enter Local Authority Care. *British Journal of Social Work* 19, 1: 349–368.

GOULD, N. 1994. Anti-racist social work: a framework for teaching and action. *Issues in Social Work Education* 14, 1: 2–17.

HALLETT, C., PROUT, A. (eds). 2003. *Hearing the Voices of Children*. Basingstoke: Taylor & Francis.

HAWLEY, C. J., LITTLECHILD, B., SIVAKUMARAN, T., SENDER, H., GALE, T. M., WILSON, K. J. 2006. Structure and content of risk assessment proformas in mental healthcare. *Journal of Mental Health* 15, 4: 437–448.

KJØRHOLT, A. 2002. Small is Powerful. *Childhood* 9, 1: 63–82.

LANGAN, J., LINDOW, V. 2004. *Living with the Risk: Mental Health Service User Involvement in Risk Assessment and Management*. Bristol: Joseph Rowntree Foundation/Policy Press.

LANSDOWN, G. 1995. *Taking Part: Children's participation in decision making*. London: Institute for Public Policy Research.

LITTLECHILD, B. *Values and cultural issues in social work* [online]. 2012. European Research Institute for Social Work Web Journal 2, 1: 62–76. [Viděno: 2013-08-20]. Dostupné z: <http://eris.osu.eu/index.php?kategorie=35170>.

LITTLECHILD, B., HAWLEY, C. 2010. Risk assessments for mental health service users: Ethical, valid and reliable? *Journal of Social Work* 10, 2: 211–229. První publikování online 4. 8. 2009.

LITTLECHILD, B., SMITH, R. 2011. Social Work with young offenders. S. 512–536 in WILSON, K., RUCH, G., LYMBERY, M., COOPER, A. (eds). *Social Work: An Introduction to Contemporary Practice*. 2. vyd. Pearson Education.

LITTLECHILD, B., SMITH, A. H., MEREDITH-WINDLE, G., GALE, G., LLOYD, M., HAWLEY, C. 2013. Recovery approaches in mental health: A qualitative evaluation of the Whole Life Therapy programme for persons with schizophrenia. *Health* 5, 3A: 582–587. (open access) Dostupné z: <http://www.scirp.org/journal/PaperInformation.aspx?PaperID=29601>.

LUKES, S. 1974. *Power: A Radical View*. 1. vyd. Basingstoke: Palgrave.

MAYER, J., TIMM, N. 1970. *The Client Speaks*. London: Routledge.

ROGERS, J. 2012. Anti-oppressive social work research: reflections on power in the creation of knowledge. *Social Work Education* 31, 7: 866–879.

STATEMENT OF ETHICAL PRINCIPLES [online]. 2013. IFSW. [Viděno: 2013-08-25]. Dostupné z: <http://ifsw.org/policies/statement-of-ethical-principles>.

THORPE, D., SMITH, D., GREEN, C. J., PALEY, J. H. 1980. *Out of Care: The Community Support of Juvenile Offenders*. London: George Allen and Unwin.

THE CODE OF ETHICS FOR SOCIAL WORK [online]. 2012. The British Association of Social Workers. The Policy, Ethics and Human Rights Committee. [Viděno: 2013-08-30]. Dostupné z: http://cdn.basw.co.uk/upload/basw_112315-7.pdf.

5 ÚČINKY V SOCIÁLNÍ PRÁCI, O EFEKTECH A UŽITKU VÝZKUMU V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Armin Schneider

„Snaha maximalizovat efektivitu za jakoukoli cenu, potlačování lidského na úkor ekonomického redukuje člověka z celé šíře jeho člověčenství na čistě a pouze výrobní jednotku. Krásné české slovo *robot*³³ to vyjadřuje zcela dokonale.“
„Člověk redukovaný na pouhého robotníka se stává pouhým robotem [...] Přání vládnout pouhým robotníkům bylo snad odjakživa touhou tyranů. Každý despotický vládce vidí v rodinných a přátelských vztazích konkurenci efektivitu.“ (Sedláček, 2012: 36–37)

„Co funguje“ („what works“) se zdá být nejdůležitější otázkou sociální práce v Evropě. Vzhledem k prázdným veřejným pokladnám, k bankovním a finančním krizím a krizím eurozóny je zajímavé, že se nikdo neptá, nakolik účinkují záchranná opatření pro banky, konsolidaci veřejných rozpočtů a úsporná opatření v jednotlivých zemích, ale předmětem zájmu je především smysluplnost a hlavně efektivita využití výdajů v jiné oblasti, v oblasti práce s lidmi, v sociální práci (přitom jde o investici do budoucnosti společnosti!). Nehledě na tento spíše polemický pohled na účinky si sociální práce samotná klade za cíl být účinnou a efektivní, aby mohla řešit sociální problémy a bránit jejich vzniku. Ovšem je zřejmé, že sociální práce musí sama poskytnout bázi pro efektivní zkoumání účinnosti. Čistě ekonomická měřítka jsou pro měření účinků stejně nedostačující jako kvantitativní přístupy.

V tomto článku se pokusím shrnout, co jsou to účinky obecně, nakolik jsou měřitelné, resp. hodnotitelné a jaký užitek má pro sociální práci a její společenskou úlohu výzkum zaměřený na účinky.

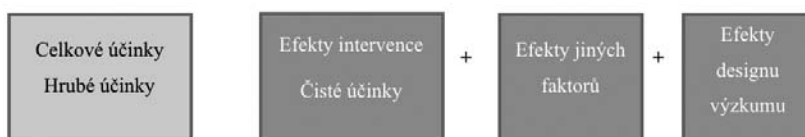
5.1 Účinky v sociální práci

Často se setkáváme s názorem, že po uskutečněné intervenci sociální práce, po terapii nebo po ukončení nějakého programu jsou účinky poznatelné. Bývají ovšem zaměňovány pojmy výsledek a účinek. Účinek může být a je podstatně mnohotvárnější a výrazněji multikauzální, než se domnívají a možná i než si přejí odborníci v oblasti sociální práce. Podle poznatků sociálních věd v žádném

³³ Autor se odvolává se na staré české a slovanské slovo robota, které znamená práci.

případě nelze vycházet z jednoznačných lineárních a kauzálních řetězců účinků. Obecně je účinek vnímán jako koncept přírodních věd, který vychází z lineárních vztahů příčiny a účinku. Dějiny filozofie, ale i dějiny sociální práce však znají v teorii i praxi i jiné souvislosti, které jsou motivačního, funkčního nebo systematického charakteru (srov. Schneider, 2011: 14).

Některé přístupy se pokoušejí pojem účinku uchopit a aplikovat. Stockmann (2010: 69) rozlišuje mezi výstupem (output) a účinkem: „*Výstupy* jsou produkty nebo výkony, které poskytuje určitá organizace. Je to například počet vydaných balíčků s jídlem, počet ošetřených nemocných, počet provedených poradenských služeb atd. *Účinky* představují změny jako následky těchto výkonů, tedy např. nasycení lidí, zlepšení zdravotního stavu ošetřených nebo pozitivní vliv na osoby, které po poskytnutí poradenských služeb vědí, co mají dělat.“ „*Účinky* se mohou projevit ve změně *struktur, procesů* nebo *individuálních způsobů chování*“ (ibid.: 70). V každé z těchto oblastí je třeba rozlišovat i dimenze mezi plánovaným a neplánovaným a nakonec i mezi pozitivním a negativním účinkem. Dále je třeba zohlednit, že existují rozdíly mezi celkovými účinky a účinky vyplývajícími z intervence. „Při identifikaci účinků a jejich kauzálních příčin rozlišujeme mezi „*hrubými účinky*“ („gross outcome“), což jsou veškeré účinky, a „*čistými účinky*“ („net effects“), které lze vyvodit pouze z intervence“ (ibid.: 71). Na tomto základě vyjádřil Stockmann vzorec účinku, přičemž zohlednil i efekty designu výzkumu, jako například chyby měření (ibid.: 71):

Obrázek 8 Vzorec účinku³⁴

³⁴ Srov. Stockmann (2010: 71)

5.2 Měření účinků

Z uvedené definice účinku vyplývá otázka, jak lze takto určený účinek prozkoumat. Například evaluace může být obecně vnímána a definována jako zkoumání účinků. Cílem evaluace jako formy výzkumu je na základě popisu a hodnocení účinků konkrétního opatření a programů získat nové poznatky, které mohou přispět k jejich zlepšení. Zde je již patrná ohraničenost všech výzkumů, protože jejich pomocí je možné se pouze přiblížit ke skutečnosti. Výše uvedené účinky jiných faktorů a efekty designu výzkumu lze totiž odfiltrovat jen velmi nedostatečně a pouze „esenciálně“ a je to stejně obtížné jako popis účinků intervence. Další otázka, která se nabízí v této souvislosti, je adekvátní metodika výzkumu účinků. Nestálo by, kdybychom na základě ukazatelů zkoumali čistě kvantitativním způsobem, a stejně tak by bylo chybou vyvozovat generalizující závěry pouze z kvalitativního výzkumu. Zprostředkování jasnějšího chápání účinků a lepší popis účinků nabízí NPO³⁵-Controlling, vyvinutý skupinou International Group of Controlling. Na základě controllingu se zde vychází z předpokladu, že každá organizace v neziskovém sektoru má své vlastní zaměření. Srovnávají se například organizace jako Amnesty International, která se výrazně zaměřuje na právní zastupování subjektů, sporadnou rodinu, která má spíše charakter poskytovatele služeb, nebo Greenpeace jako organizace financovaná z dotací denním zařízením pro děti, které je podporováno státními příspěvky. Model NPO - Controlling se snaží respektovat tuto různorodost, přičemž pro účely controllingu se vychází z předpokladu, že neziskové organizace (NPO) „nemají jednotné organizační znaky, společnou funkční základnu, typická a oddělená pole jednání a také nemusí mít nutně stejnou strukturu financování“ (International Group, 2010: 31). Organizace jsou proto v modelu charakterizovány na základě těchto pólů:

- dobrovolná versus placená činnost,
- funkce služby versus funkce prezentace názoru (voice-function),
- vysoký stupeň vnější regulace versus autonomie,
- orientace na potřeby/hodnoty versus poptávku/(výnos),
- interní zadání cílů versus externí zadání cílů,
- příspěvkové financování a financování z dotací versus financování z výnosů,
- solidarita versus soutěživost,

³⁵ NPO – nonprofit organization, rovněž not-for-profit organization

- dobrovolnost versus nucené členství,
- nízký stupeň formalizace versus vysoký stupeň formalizace (ibid.: 33).

Na základě analýzy je pak možné rozvíjet poslání organizace. V tomto kontextu je patrné, že se účinek vyvíjí v různých oblastech. Vedle veličiny účinnosti jako poměru mezi vstupem a výstupem (input – output), což je důležité v klasickém controllingu, se efektivita analyzuje a popisuje pomocí objektivních účinků (effects), subjektivních účinků (impacts) a společenských účinků (outcome). Tyto dimenze účinků jsou pak specifikovány jako přímí příjemci účinků („primary customer“), další externí stakeholderi, financující subjekty a členové / interní stakeholderi. U všech kvantitativních ukazatelů hrají u takového modelu roli i kvalitativní přístupy. V modelu jsou dimenze účinků definovány takto:

- Output: kvantitativní množství výkonu,
- Outcome: společenské účinky a užitek,
- Effect: bezprostřední, objektivně patrný a prokazatelný účinek,
- Impact: subjektivně prožitý účinek (ibid.: 48–50).

V tabulce lze pak různé účinky znázornit takto:

Tabulka 4 Dimenze účinků a příjemci účinků³⁶

Dimenze účinků / Příjemci účinků	Přímí příjemci účinků	Další externí stakeholderi	Financující subjekty	Interní stakeholderi
Output				
Outcome				
Effect				
Impact				

Controlling jako podpůrná funkce pro vedení organizací nemůže provádět výzkum účinků, což vyplývá i z jeho pojetí, přesto zde však výzkum hraje významnou roli a jeho význam roste i v organizacích sociální práce. Výzkum účinků a controlling mají své rozhraní v definici zkoumaných veličin. Jedině pokud jsou z odborné perspektivy pojmenovány centrální dimenze účinků a jejich stupeň a forma měřitelnosti, může controlling odpovídajícím způsobem utvářet svůj instrumentář, aby podpořil formování a řízení organizace „správným směrem“. Pokud toto rozhraní není náležitě zpracováno, pak není výzkum

³⁶ Srov. International Group (2010: 48–50)

účinků zakotven ve struktuře a controlling postrádá spojení se strategickým zaměřením organizace. V tomto smyslu může diskuse o účincích sloužit ke sblížení obou důležitých oblastí organizace. Každé organizaci záleží na tom, aby svých cílů dosáhla co možná nejefektivněji – a nemusí přitom jít vysloveně o zkoumání účinků.

V rámci „sociální práce založené na důkazech“ („evidence based social work“) a diskuse na téma „co funguje“ („what works“) bylo zkoumání účinků doposud většinou prováděno pomocí nástrojů kvantitativního výzkumu. Jako „zlatý standard“ se přitom používal „náhodný dvojnásobný kontrolní výběr naslepo“ (Randomized Controlled Trials – RCT). Kvantitativní výzkum má ovšem právě v sociální práci své zřetelné meze. Nakolik nespolehlivá mohou být čísla a data a jejich interpretace a kolik otevřených možností pro manipulaci s čísly je zde k dispozici, velmi působivě vyjádřili Bosbach a Korff (srov. 2011). Jestliže má sociální práce závazky vůči lidské důstojnosti každého jednotlivého člověka, pak nemohou být pro poskytování podpory a pomoci významné a směřovat jen většiny a poměry, ale musí se počítat i s individuí, která se vymyká většině. Sociální práce jako profese si nemůže dovolit vylučovat lidi ze společenských kontextů, i když je k tomu v mnoha případech rámcovými podmínkami nucena nebo se dokonce sama na těchto procesech spolupodílí. Kvantitativní výzkum nesmí být ve své vypovídací schopnosti přeceňován. Jasná, objektivně vypadající čísla a data by neměla zastírat, že neexistuje objektivní získávání údajů, ale nanejvýš přiblížení se objektivitě a snaha o intersubjektivitu nebo alespoň určitou intemporální, intersubjektivní a interinstrumentální stabilitu (srov. Kromey, 2006: 206–207). Je třeba upozornit také na skutečnost, že výzkumy posuzují vždy určitý časový bod v minulosti (u panelových šetření to může být několik bodů) a samotné zjišťování dat, a tím spíše zveřejnění výsledků, vede k jinému chování a vykazuje v této podobě méně či více žádoucí „vedlejší účinek“. Dokonce při vysoké pravděpodobnosti se člověk jako svobodná bytost může vždy rozhodnout jinak, než by se výzkumníci domnívali. Čistá orientace na kvantitativní a standardizované metody musí tedy být na poli zkoumání účinků v sociální práci podrobena důkladné analýze. Již dlouho se v oblasti medicíny, kde našla uplatnění „medicína založená na důkazech“ („evidence based medicine“), zřetelně projevují snahy o lepší porozumění souvislostem. Hledání poznatků se přitom opírá o kvalitativní metody. V současné době již máme velkou šíři kvalitativních a rekonstruktivních metod výzkumu v sociální práci (srov. např. Bock, Miethe, 2010), které jsou metodicky široce rozvinuté. Ostatně z historického pohledu je třeba poukázat na skutečnost, že v dějinách

výzkumu sociální práce hrály vždy roli různé perspektivy výzkumu a docházelo ke kombinaci kvantitativních a kvalitativních přístupů. Zohledňoval se i vztah praxe a výzkumu a přímý vliv na politiku (srov. Bromberg a kol., 2012).

Kvalitativní a rekonstruktivní výzkumné přístupy se více přibližují chápání individua a mohou spíše zohlednit zvláštnosti a prototypy jednotlivých případů. Pro výzkum účinků to znamená, že sice nelze vzít v úvahu všechny skutečně účinkující faktory, ale mohou být pojmenovány faktory identifikované samotným individuem a je také možné zřetelně extrahovat externí faktory.

Na společenské makroúrovni jsou patrné snahy vypočítat výkony sociální práce co do jejich skutečného nebo vypočítaného monetárního vlivu ve společnosti, tzv. společenskou návratnost investice (SROI³⁷). V politické diskusi mají tyto kalkulace velkou váhu a poukazují na dimenzi účinku sociální práce. Pokud tedy vnímáme sociální práci jako investici do budoucnosti společnosti, pak je důležité a správné tuto investici zahrnout do kalkulací. Ovšem ani podobný výpočet nesmí vést k tomu, že bude brána v potaz a podporována jen sociální práce, která se „vyplatí“, pokud by tím zrazovala své zaměření na respektování lidské důstojnosti jednotlivců. Jako příklad zmíněného výpočtu lze uvést společenský užitek různých profesí, vypočítaný podle metody SROI. Podle ní bankéř (v Londýně) spotřebuje hodnotu společenského kapitálu, která odpovídá sedminásobku jeho platu, zatímco vychovatelka vytvoří sedminásobek svého platu v hodnotě společenského kapitálu (srov. New Economic Foundation, 2009). Schellberg při kalkulaci SROI rozlišuje pět různých výpočtů:

³⁷ SROI – Social Return on Invest

Tabulka 5 Stupně výpočtů SROI³⁸

SROI	Výklad	Výpočet
SROI 1	individuální transferový výpočet	zůstatek daní odvedených v sociálním podniku přímo od zaměstnanců (outcome) a příspěvků sociálního pojištění proti přímým a nepřímým státním prostředkům, které podnik získal (input)
SROI 2	institucionální transferový výpočet	zůstatek daní a příspěvků sociálního pojištění odvedených přímo z podniku proti vstupu (input)
SROI 3	SROI se zohledněním alternativních nákladů a výnosů	výpočet alternativy pro odpovídající opatření sociální práce, saldování proti nákladům opatření
SROI 4	regionálně ekonomický SROI	výpočet účinků sociálního podniku na regionální ekonomiku (i podnik musí nakupovat)
SROI 5	sociální tvorba hodnot / kvalita života	zjišťování zlepšení kvality života pro všechny dotčené osoby, adresáty

Přínejmenším SROI 5 je odkázán na kvalitativní data.

Celkově existuje celá řada možností a přístupů, jak dosáhnout, aby byly účinky sociální práce alespoň přibližně měřitelné.

5.3 Výzkum účinků v sociální práci

Pojem účinku je sice ohraničený a jeho objektivita je jen zdánlivá, přesto si klademe otázku, jak lze provádět adekvátní výzkum účinků v sociální práci. Nejblíže výzkumu účinků je „sociální práce založená na důkazech“ („evidence based social work“) či „praxe založená na důkazech“ („evidence based practice“ – EBP): „Zaměření na účinek je centrální, ale nikoliv jediný aspekt EBP. Jiné prvky, tematizované v souvislosti s EBP, jsou například informace uživatelů o vědomostní základně systému pomoci a modely odstupňování profesionálního jednání“ (Hüttemann, 2011: 61). Skutečnost, že poznatky vědeckého výzkumu hrají v sociální práci, ve správě a politice důležitou roli, avšak zdaleka je nelze redukovat jen na kvantifikace, zdůrazňoval např. Nutley a kol., 2008. Zde se kromě jiného formuje další zřetel použití „důkazu“ („evidence“), který se

³⁸ Srov. Schellberg (2009)

stává součástí různých modelů využití výzkumu. Patří k nim „research-based practioner model“, „embedded research model“ a „organizational excellende model“. To, co platí pro sociální práci obecně, musí platit i pro účinek, zohledňuje se tedy i pojetí výzkumníků z perspektivy adresátů, resp. uživatelů. Účinek bývá často vnímán z domněle objektivní, někdy ale až paternalistické perspektivy odborníků a výzkumníků a perspektiva skutečně dotčených osob bývá zanedbávána. V této souvislosti odkazuje Graßhoff (2012: 72) na význam adresátů jako aktérů: „Nejde pouze výlučně o to, aby byly „dotčené osoby“ uznány jako subjekty, ale také o vyladěný vztah mezi subjektivními potřebami lidí a institucionálními nabídkami a opatřeními sociální práce.“ To, že výzkum v sociální práci irituje orientace na účinek nebo že dle něj s ní vůbec není slučitelná (ibid.: 73–74), však souvisí spíše s kvantitativním pojetím „důkazu“ a také s již uvedeným těžko definovatelným „zlatým standardem“. Pokud je účinek chápán ve shora uvedené širší souvislosti, pak to nemusí být nutně v rozporu s cíli sociální práce. O možném vztahu mezi kvantitativními a kvalitativními přístupy píše Haller (2011: 252): „Kvalitativní výzkumné kroky slouží ke konceptualizaci fyziognomie a specifických okolností v situacích klientů, intervencí, kontextových faktorů a účinků ve výzkumném poli. Často se používají kvalitativní případové studie, které slouží k objasnění komplexních charakteristických dynamik v poli. V kontextu induktivně získaných znalostí se analyzují standardizovaně vyšetřená data ohledně znaků klienta, průběhu podpory a souvislostí příčin a účinku.“

Stanovisko kvýzkumu účinku by mělo být jasné. Je to jeden z mnoha výzkumných směrů na poli sociální práce. Výzkum účinků by ovšem neměl zůstat pouze u zkoumání intervencí, „[...]“, ale měl by zohlednit i dopady různých sociálních situací na život člověka, tematizovat vlastní působení uživatelů, podrobit šetření diferenciální účinky (a vedlejší účinky), zkoumat nelineární procesy, zapojit dimenzi koprodukce atd.“ (Hüttemann, 2011: 62).

Nakonec a v neposlední řadě je třeba poukázat na to, že i výzkum účinků v sociální práci musí být prověřen a zkoumán co do účinků v oblasti problémových sociálních situací, adresátů a společnosti (srov. Schneider, 2011: 29).

5.4 Příklady z výzkumu účinků

Každá profese a disciplína má sice za cíl dosáhnout účinků, ovšem je třeba říci, že sociální práci byla diskuse o účincích (v Německu i v mnoha jiných evropských zemích) kromě jiného vnucena nebo alespoň zřetelně doporučena politikou

„New Public Management“ a souvisejícím krácením veřejných prostředků. V některých zemích, jako např. ve Švýcarsku, má tato orientace sociální práce, respektive jejich výkonů v oblasti sociální pomoci, oporu v zákoně (srov. Haller, 2011: 236). Následně uvedené příklady proto nejsou v žádném případě příklady ve smyslu „dobré praxe“ („best practice“), ale je třeba je chápat jako příklad pokusů a konceptů, jak by mohl výzkum účinků v jednotlivých oblastech sociální práce vypadat (srov. další příklady Eppler a kol., 2011).

5.4.1 Trvalost politického vzdělávání mládeže

Na vysoké škole v Darmstadtu v Německu se provádí studie účinnosti týkající se trvalosti politického vzdělávání mládeže (srov. Baltzer, 2012). Tato akce souvisí s činností referentů pro politické vzdělávání mládeže v Německu, která je finančně podporována státem. Pedagogové a sociální pracovníci, kteří mají většinou odpovídající vzdělání, jako zaměstnanci různých organizací (církev, odbory, vzdělávací zařízení) v nejrůznějších formách organizují politicky zaměřené semináře pro mládež. Výzkum podporovaný nadací Hans-Böckler-Stiftung, která má blízko kodborům, vznikl v kontextu, kdy měla být legitimována práce tohoto typu vůči financujícím subjektům s tím, že se jasně prokáže její význam pro mladé lidi. Výzkumná otázka přitom zní: „Do jaké míry vycházejí ze seminářů politického vzdělávání mládeže impulzy a zkušenosti, které jsou významné pro další život mládeže?“ Za tímto účelem byl vybrán výzkumný soubor, u kterého byly 5 let po absolvování semináře pomocí biograficko-narativních individuálních rozhovorů a skupinových diskusí kvalitativně zkoumány účinky seminářů. Celkem proběhlo 23 individuálních rozhovorů s osobami, kterým bylo v době dotazování mezi 19 a 23 lety, a skupinových diskusí se účastnil podobný počet osob. Při výběru partnerů rozhovorů byl kladen důraz na pokud možno co nejvýraznější heterogenitu ohledně věku, pohlaví, náboženství, důvodů migrace, regionu a úrovně vzdělání. Znamená to, že v době navštěvování semináře bylo těmito mladým lidem mezi 14 a 18 lety. Jednalo se především o zkoumání dlouhodobějších účinků a ve skupinové diskusi se mohly vyjasnit kolektivní zkušenosti, společné rysy a rozdíly mezi účastníky. (Předběžné) výsledky biograficko-narativní analýzy podle metody Gabriele Rosenthal vedou k sestavení následujících typologií účastníků semináře:

- angažovaní občané,
- profesně orientovaní lidé,

- uvědomějí občané,
- lidé, kteří se sami vzdělávají.

Pro tyto osoby měly kurzy různé významy: buď byly iniciátory (iniciující funkce), posilovače (posilující funkce) nebo měly na něco upozornit (funkce zdůrazňovací).

Z tohoto příkladu, který je zde samozřejmě popsán jen zkráceně, je patrné, že výzkum účinků musí redukovat komplexní skutečnost a mohou do něj být zahrnuty jen efekty, na které si dotčené osoby vzpomenu a které jako takové vnímaly. Je třeba kriticky poznamenat, že výběr a ochota k účasti byly určitě předvolbou k pozitivnímu hodnocení významu seminářů. U takového nastavení lze jen stěží vyjádřit externí efekty a stejně tak je tomu i u pozorování v různých časových okamžicích.

5.4.2 Účinek mentorských programů u dětí

Sociálně znevýhodněné děti ve věku mezi 6 a 10 lety jsou v centru pozornosti mentorského programu „Balú a Ty“ (srov. Müller-Kohlenberg, např. 2012; „Balú“ je v „Knize džunglí“ velký přítel malého „Mauglího“). Na pracovištích, kde probíhá projekt, doprovázejí dospělí dobrovolníci děti školního věku. Mentoři povinně předkládají výpis z trestního rejstříku, jsou pod dohledem doprovázejících pracovníků a jejich úkolem je jednou za týden se setkat s vybraným dítětem. Mentoři píší online-deník. Ve výzkumném souboru kvantitativních a kvalitativních metod byly děti školou povinné (v kvantitativní studii také kontrolní skupina) dotazovány, jak se komplexně cítí, byla u nich zjišťována sebeorganizace, motivace k učení a ochota vystavovat se námaze. Přitom byla směrodatná čistá síla účinků (efekty, které jsou přímo připisovány tomuto programu). Výsledky ukazují, že právě děti s největšími deficity vykazovaly významné pozitivní změny. Deficitní situace u dětí byly především „socializace ve vnitřním prostoru“ (hlavní místo pobytu: byt), mediální dětství (vysoká míra mediálního konzumu), nedostatek pohybu a špatná výživa. Zvláště kvantitativní výsledky (podle hodnocení učitelů i podle Kaslerova testu koncentrace) ukazují, že jestliže dospělý hodinu týdně věnuje dítěti intenzivní a výlučnou pozornost, pak to významně zvyšuje schopnost koncentrace dítěte a efekty v této oblasti jsou pravděpodobně vyšší než při léčení projevů ADHD medikamenty.

Kombinace kvantitativních a kvalitativních metod ukazuje, že i zdánlivě naprosto banální sociální intervence mohou mít ve svých důsledcích důležité

efekty právě v oblasti péče o děti a mládež a že osobní vztah je důležitým faktorem účinnosti, který lze také kvantifikovat.

5.4.3 Evaluace pomoci při výchově

Richardt (2011) referuje o evaluaci pomoci při výchově a představuje přitom takzvanou metodu hodnocení odstupňovaných cílů z různých úhlů pohledu, která vychází z předpokladu, že stupně dosahovaných cílů mohou sloužit jako nejlepší prostředky hodnocení účinnosti. Pomoc při výchově probíhá v Německu v rámci péče o děti a mládež a je financovaná státem. Za určitých předpokladů je obecními úřady poskytována mládeži podpora nebo náhrada za výchovu v rodině. Zpravidla ji dodávají soukromoprávní organizace podle předem dohodnutého plánu pomoci. Teoreticky vychází tato metoda explicitně z kauzální souvislosti mezi dosaženým cílem a účinkem, přičemž ovšem účinnost není výlučná a svou roli zde hrají i další faktory. Síla souvislosti je přitom neznámá.

Předpokládá se, že s vysokou pravděpodobností je souvislost mezi dosažením cíle a účinkem nejvyšší, proto se dosažení cíle pokládá za nejlepší hodnotící funkci. Pomocí dosaženého cíle je možné zkoumat další faktory účinku (ibid.: 134). Richardt (2011: 141) ovšem varuje před pokušeními metody: „Jakkoliv by to mohlo být pro zájemce o kvantitativní metody lákavé, není možné podlehnout pokušení a sestavit něco jako klasifikaci (ranking). Případné tabulky by zde mohly být zavádějící. Různé hodnoty nemusí nutně souviset s různou účinností, stejně tak se může stát, že kvalita cíle je různě zjevná.“

Také zde jsou zřejmá omezení daná redukcí domněnky účinku až k hodnocení. Zda tato souvislost platí, je podobně nejisté jako vyvozování závěrů z výsledků seminářů nebo opatření, která se vyhodnocují po jejich ukončení a na jejichž základě se pak hodnotí možné budoucí účinky.

5.4.4 Katamnéza terapeutických skupin podporovaného bydlení mládeže

O kombinaci kvantitativních a kvalitativních metod píší také Gahleitner a Rosemeier (2011), kteří vypracovali katamnestickou studii na téma kvalita péče v terapeutických skupinách bydlení mládeže (TWG³⁹). Vedle kvantitativních zevšeobecňujících přístupů byl vybrán „přístup na základě porozumění“. „Takto vytvořené koncepty a přístupy byly participativně diskutovány s obyvateli

³⁹ TWG – Therapeutische Jugendwohngruppe

s cílem postupně se přiblížit empirickému zkoumání účinku“ (ibid.: 145). V terapeutických skupinách podporovaného bydlení mládeže žijí mladí lidé, kteří trpí deviacemi chování, případně psychiatrickými poruchami. „Podstatná část této mládeže byla někdy umístěna na psychiatrických klinikách nebo docházela či ještě dochází do psychiatrických ambulancí pro mládež“ (ibid.: 146). Pomocí kvantitativních metod se vyhodnocovalo 237 spisů. Doplnkově byly vedeny narativní rozhovory, vyhodnocované podle Mayringovy kvalitativní obsahové analýzy. Výsledky studie vypovídaly především o těchto skutečnostech: Terapeutické skupiny bydlení (TWG) vytvořily pro mladé obyvatele rámec, který působí jako podpora perspektivy vývoje, růstu, možností, jak zvládat problémy, a také aktivace rezerv“ (ibid.: 152). „Ze studií rozhovorů krystalizují základní pilíře spolupráce ve skupinách bydlení: „terapeutické prostředí“, tedy vztahová práce uvnitř vymezující struktury, upřímný dialog, odborná kompetence a personální, disciplinární a metodická různorodost, resp. kompetence propojení v sítích“ (ibid.: 153). Doložit se dá například chybějící ochota ke spolupráci, která je signifikantní pro nízkou hodnotu úspěchu (srov. ibid.: 154).

Takové posuzování má podle hodnocení autorů také své hranice: „Metoda snadno vzbuzuje dojem, že datové analýzy získají pomocí několika metod kombinací šíře a generalizovatelnosti. Diskrepance mezi kvalitativním a kvantitativním paradigmatem jsou ovšem gnoseologického charakteru“ (ibid.: 158).

5.5 Závěrem

Přestože orientace na účinek hraje v rámcových podmínkách sociální práce v kontextu otázky „co funguje“ stále významnější roli, je nutno důrazně konstatovat, že účinek ve smyslu kauzálních příčinně účinkových vztahů může zachytit jen část efektů a významů. Nesmíme přitom opomenout fakt, že sociální práce má svou zodpovědnost vůči hodnotám lidské důstojnosti a sociální spravedlnosti a její legitimita nevyplývá jen z nějakých lehce měřitelných indikátorů účinku. Výzkum účinku je v sociální práci v počátcích a nutně vyžaduje jak relativizaci své výpovědní hodnoty, tak i využití celého repertoáru výzkumu. Pro výběr metodiky musí být rozhodující v první řadě předmět výzkumu a výzkumná zakázka, tedy nikoliv politické zadání nebo domnělý zlatý standard výzkumu, který se při bližším pohledu zdá být přinejlepším zabalený do zlatého obalu. „Alespoň pro Německo můžeme konstatovat, že v mnoha případech se projednává orientace na účinek a (finanční) řízení probíhají za předpokladu

účinků, aniž by se účinky zkoumaly nebo dokazovaly“ (Schneider, 2011: 28). I kdyby však byly k dispozici prostředky pro výzkum veškerých účinků, z již zmíněných etických důvodů by nebylo přijatelné nabízet jen opatření nebo druhy pomoci, které by vyplynuly z výzkumu. Sociální práce potřebuje svou profesi a své charitativní rytíře a ne vychytralé dobrodruhy, kterým jde jen o vlastní prospěch, o uplatnění v konkurenčním boji nebo o technokratickou orientaci na účinky (srov. Otto, 2007: 25). Sociálním pracovníkům musí záležet na profesi jako součinnosti vědění, odborného vzdělání a orientace na individuální případy v jejich subjektivitě a individuální důstojnosti. Výzkum účinků může přesto představovat podstatný podíl na profesionalizaci a formování disciplíny sociální práce. Sociální práce je nabádána, aby své účinky a efekty zřetelně artikulovala i v politickém a ekonomickém rámci, aby bylo zřejmé, že investice do sociální práce je investice do budoucnosti společnosti a v žádném případě, jak se to snaží prezentovat neoliberální mainstream, nepodkopává výkony a vlastní zodpovědnost. Výzkum účinků může podstatnou měrou přispět k obhajování výsledků sociální práce ve společenské diskusi, přičemž ale nesmí být opomenuto její zakotvení v hodnotách lidské důstojnosti a sociální spravedlnosti.

LITERATURA

- BALTZER, N. 2012. *Biographische Nachhaltigkeit politischer Jugendbildung*. Přednáška na 8. spolkovém kongresu sociální práce v Hamburku 14. 9. 2012, vlastní poznámky.
- BOCK, K., MIETHE, I. (Hg.). 2010. *Handbuch Qualitative Methoden in der Sozialen Arbeit*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.
- BOSBACH, G., KORFF, J. J. 2011. *Lügen mit Zahlen. Wie wir mit Statistiken manipuliert werden*. München: Heyne.
- BROMBERG, K., HOFF, W., MIETHE, I. (Hg.). 2012. *Forschungstraditionen der Sozialen Arbeit*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.
- EPPLER, N., MIETHE, I., SCHNEIDER, A. 2011. *Quantitative und Qualitative Wirkungsforschung*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.
- GAHLEITNER, S. B., ROSEMEIER, C.-P. 2011. Was wirkt in Therapeutischen Jugendwohngruppen? Ergebnisse einer triangulativen Studie. S. 145–163 in EPPLER, N., MIETHE, I., SCHNEIDER, A. *Quantitative und Qualitative Wirkungsforschung*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.

- GRAßHOFF, G. 2012. NutzerInnen und AdressatInnen als produktive Kraft des Sozialen. *Standpunkt Sozial* 1+2: 69–75.
- HALLER, D. 2011. Wirkungsforschung zur Entwicklung der Professionalität, Identität und Legitimation Sozialer Arbeit. S. 235–254 in EPPLER, N., MIETHE, I., SCHNEIDER, A. *Quantitative und Qualitative Wirkungsforschung*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.
- HÜTTEMANN, M. 2011. Effekthascherei oder wirklicher Fortschritt? Ein Kommentar zur Wirkungsorientierung in Forschung und Praxis der Sozialen Arbeit. S. 53–67 in EPPLER, N., MIETHE, I., SCHNEIDER, A. *Quantitative und Qualitative Wirkungsforschung*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.
- INTERNATIONAL GROUP OF CONTROLLING (Hg.). 2010. *Wirkungsorientiertes NPO-Controlling. Leitlinien zur Zielfindung, Planung und Steuerung in gemeinnützigen Organisationen*. Freiburg: Haufe.
- KROMREY, H. 2006. *Empirische Sozialforschung*. 11. Auflage. Stuttgart: Lucius & Lucius.
- MÜLLER-KOHLBERG, H., FREITAG, C., RÖLKER, S. 2012. Gesundheit als Merkmal ganzheitlicher Persönlichkeitsförderung im Mentorenprojekt Balu und Du. In SCHNEIDER, A., RADEMAKER, A. L., LENZ, A., MÜLLER-BARON, I. *Forschung: bio-psycho-sozial. Soziale Arbeit – Forschung – Gesundheit*. Opladen: Verlag Barbara Budrich. (V přípravě.)
- NEW ECONOMICS FOUNDATION. 2009. *A Bit Rich: Calculating the real value to society of different professions*. London: New Economics Foundation.
- NUTLEY, S. M., WALTER, I., DAVIES HUW, T. O. 2008. *Using Evidence. How research can inform public services*. Bristol: The Policy Press.
- OTTO, H.-U. 2007. *Zum aktuellen Diskurs um Ergebnisse und Wirkungen im Feld der Sozialpädagogik und Sozialarbeit – Literaturvergleich nationaler und internationaler Diskussion. Expertise im Auftrag der Arbeitsgemeinschaft für Kinder- und Jugendhilfe*. Berlin.
- RICHARDT, V. 2011. Die Welt der Wirkung: Qualitative und quantitative Zielerreichung in den Erziehungshilfen. S. 125–144 in EPPLER, N., MIETHE, I., SCHNEIDER, A. *Quantitative und Qualitative Wirkungsforschung*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.
- SCHELLBERG, K. 2009. *Wertschöpfung in der Sozialwirtschaft*. Referát přednesený na valné hromadě Asociace INAS v Norimberku, dne 10. 11. 2009. (Nepublikováno).

SCHNEIDER, A. 2011. Professionelle Wirkung zwischen Standardisierung und Fallverstehen: Zum Stand der Wirkungsforschung. S. 13–32 in EPPLER, N., MIETHE, I., SCHNEIDER, A. *Quantitative und Qualitative Wirkungsforschung*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.

SEDLÁČEK, T. 2012. *Die Ökonomie von Gut und Böse*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

STOCKMANN, R., MEYER, W. 2010. *Evaluation. Eine Einführung*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.

6 VARIANTY KONSTRUKTIVISMU

Helena Kubátová, František Znebejánek

Tato kapitola ukazuje, že konstruktivismus není ani novým pohledem na společnost, ani slepou uličkou sociálního bádání. Všichni sociální vědci se totiž shodnou na tom, že lidé konstruují sociální svět. Neshodnou se ovšem na poměru, s jakým jsou tyto konstrukce výsledkem nezávislých aktivit lidí na jedné straně a působením vnějších, na lidské vůli nezávislých skutečností na straně druhé. Tato kapitola proto naznačuje základní pozice, jaké je možno v pohledu na konstruování a zkoumání sociální reality zaujmout.

Podle Jiřího Kabeleho lze rozlišit dva typy konstruktivismu – konstruktivismus apriori a konstruktivismus aposteriori.

Konstruktivismus apriori

Konstruktivismu apriori vychází z předpokladu, že společnost je produktem procesů, jimiž lidé konstruují své prostředí. Společnost je tedy lidským produktem; vzniká kumulací účinků individuálních zásahů do skutečnosti. Z tohoto typu konstruktivismu vychází tzv. metodologický individualismus (Kabele, 1996). Tento typ konstruktivismu bývá označován jako subjektivismus, který má např. podle Bourdieua tendenci redukovat sociální svět na představu, kterou si o něm vytvářejí lidé (Bourdieu, 1995: 213–216).

Konstruktivismus aposteriori

Konstruktivismus aposteriori předpokládá, že primární roli sehrává společnost, která „se konstruuje“ svými vlastními zákony. Její konstruování se děje prostřednictvím procesů, jež jsou na individuou nezávislé. Z tohoto typu konstruktivismu vychází tzv. metodologický holismus, např. strukturalismus nebo teorie systémů (Kabele, 1996). Tento typ konstruktivismu bývá označován jako objektivismus, jenž má např. podle Bourdieua tendenci vysvětlovat sociální život působením příčin, které unikají běžnému vědomí lidí a které je možno odhalit pouze za pomoci logických nástrojů (Bourdieu, 1995: 213–216).

Domníváme se, že kromě těchto dvou pozic sociálního konstruktivismu lze identifikovat pozici třetí, která určitým způsobem kombinuje obě pozice předchozí – sociální konstruování reality Bergera a Luckmanna (1999).

Následující text analyzuje tři naznačené základní pozice sociálního konstruktivismu podle podílu, s jakým se na konstrukcích podílejí nezávislí aktéři na straně jedné a na člověku nezávislé sociální struktury na straně druhé. Reprezentanty těchto tří pozic jsou následující koncepce.

1. Konstruktivistický strukturalismus Pierra Bourdieua.
2. Sociální konstrukce reality Petera Bergera a Thomase Luckmanna.
3. Symbolický interakcionismus Herberta Blumera.

Některé varianty sociálního konstruování jsou velmi těsně spojeny s metodologií zkoumání. Tak např. Pierre Bourdieu nazývá svou výzkumnou strategii „metodologický konstruktivismus“. Herbert Blumer je naopak toho názoru, že výzkumné strategie podobného druhu jsou neplodné, neboť vytvářejí abstraktní pojmy, které nejsou schopny zachytit hledisko aktéra. Ne všichni autoři však pocítují potřebu spojovat svou teorii společnosti s metodologií zkoumání. Mezi ně patří Berger s Luckmannem, kteří na epistemologickou otázku neodpovídají. Metodologickým východiskům a principům zkoumání reality se proto věnujeme pouze v případě Bourdieua a Blumera, kteří zaujímají výrazně odlišné stanovisko k tzv. metodologickému konstruktivismu.

6.1 Konstruktivistický strukturalismus Pierra Bourdieua

Bourdieu rozlišuje metodologický konstruktivismus a sociální konstruktivismus, přičemž metodologický konstruktivismus předchází sociálnímu konstruování.

6.1.1 Metodologický konstruktivismus

Největší nebezpečí, které podle Bourdieua čtenáři jeho knih hrozí, je upadnutí do substancialismu, který je založen na naivním realismu, chápajícím zkonstruované pojmy jako popis empirie. Podle Bourdieua však teorie, která obsahuje komplexní pojmy, není popisem světa, ale nástrojem pro jeho analýzu a pochopení. Aby tuto svou roli mohla plnit, musí být očištěna od empirie.

Podle Bourdieua existují dva typy objektů. Jednak objekty, jež vytváří vědec jako nástroje očištěné od empirie, jednak objekty, které vytvářejí obyvatelé reálného každodenního světa a které jsou součástí jejich zkušenosti. Tomuto odlišení objektů odpovídá jeho koncepce sociálních jevů. Příčiny sociálních jevů totiž podle jeho soudu neleží ve vědomí individua. Naopak předpokládá, že sociální

jevy vyplývají ze vztahů objektivně existujících v sociálním prostoru. Tento prostor je však empiricky neviditelný a empirické záznamy (observační věty) jsou efektem teorie, která je zcela odtržena od běžného vnímání.

Bourdieuova realita je velmi zřetelně ontologicky zakotvena: za jevy se skrývá bytí. Tímto bytím jsou diference v sociálním prostoru. Metodologický konstruktivismus tak jde zcela proti naivně realistickému přesvědčení o sociálním světě, které operuje se substanciálně pojatými jevy, nikoliv s objektivními vztahy. Objektivní vztahy nelze reálně ohmatat ani ukázat; musejí se konstruovat vědeckou prací (Bourdieu, 1998: 7). Objektivní vztahy, které utvářejí objektivní sociální prostor, jsou tedy konstrukty nepřístupnými běžnému vnímání. Objektivní vztahy jako vědecké koncepty nejsou odrazem reality, ale jsou to nástroje-konstrukty očištěné od empirie.

Bourdieu tedy řeší vztah mezi teorií a empirií návrhem vytvořit co nejvíce teoretickou teorii, tzn. teorii co nejvíce očištěnou od empirie a běžného vnímání. Objekt sociálně vědního zkoumání se v tomto případě konstruuje primárně teoreticky, tj. rozumovým aktem. Sociální realita je pak určena teoretickými pojmy, které slouží k její analýze.⁴⁰

Pojmy, na kterých je Bourdieův model založen (např. prostor, třída, habitus atd.), proto nevyplývají primárně z empirické reality. Jsou to nástroje, pomocí kterých se zkoumá předmět, jenž je reálný, tj. existující v prostoru a v čase (Bourdieu, 1998: 10–11).

Bourdieu tedy soudí, že prostřednictvím metodologického konstruktivismu může být ze sociologie odstraněn tzv. naivní realismus (substancialismus), který chápe teoreticky zkonstruované kategorie jako popis reality.

Bourdieu tedy navrhuje zkonstruovat pro zkoumání sociální reality analytický nástroj. Toto stanovisko není v sociálních vědách ojedinělé. Podobně postupoval Parsons (1991) použitím svého AGIL modelu nebo Dahrendorf (1969, 1991).

Takové nástroje jsou v sociálních vědách užitečné vždy, když se domníváme, že realita obsahuje skrytou strukturu nebo fungování sociálního systému, které nelze odhalit výpověďmi respondentů. Domníváme-li se např., že sociální pozice člověka určuje jeho možnosti nabytí určitého stupně vzdělání nebo stupeň jeho ohrožení chudobou, pak může být konstruování nástroje odhalujícího takovou strukturu velmi efektivním postupem. Tak postupoval Bourdieu (1998), když chtěl poukázat na zdroje odlišností v životním způsobu jednotlivých tříd.

⁴⁰ Bourdieu řeší vztah mezi teorií a empirií na základě Bachelardových a Cassirerových východisek (Bachelard, 1981, resp. Cassirer, 1996).

6.1.2 Sociální konstruktivismus

Bourdieu pojímá sociální konstrukce jako subjektivní reprezentace (symbolizace) objektivního sociálního prostoru vztahů. Základem těchto subjektivních reprezentací je objektivní sociální prostor, který vytváří strukturální tlaky formující interakce.

Objektivní sociální prostor vědec metodologicky konstruuje, což znamená, že ponechává stranou subjektivní reprezentace produkované lidmi. Přestože je sociální prostor vědcovou teoretickou konstrukcí, neznamená to, že takovou konstrukci může konstruovat podle své libovůle. Teorie musí sociální realitu účinně vysvětlovat.

Objektivní sociální prostor umožňuje porozumět subjektivnímu vnímání a reprezentacím produkovaným lidmi. Ti se v tomto ohledu odlišují v důsledku svého postavení v sociálním prostoru, což je zachytitelné jako teoretický efekt⁴¹ (Bourdieu, 1995). Teorie tedy realitu nepopisuje; není substancialistická, naivně realistická. Její funkce spočívá v teoretickém efektu, tj. ve skutečnosti, že zkonstruovaná teorie umožňuje vidět to, co je neviditelné, tedy ukazovat „skutečnost“ dosud plně neexistující, neboť ještě nepoznanou a neuznanou (Bourdieu, 1998: 13–19).

Podle této koncepce lidé pojmají svět aktivně a aktivně konstruují svou představu o jeho uspořádání. Konstruování probíhá pod strukturálním vlivem, protože hlediska konstruování závisejí na místě ve struktuře, ze kterého lidé na svět nahlízejí. To znamená, že představa každého člověka o světě závisí na jeho pozici v sociálním prostoru. Konstruování prostoru je proto významným metodologickým počinem. Teprve poté, co utvoříme prostor, můžeme totiž uvidět místo, odkud vědec vidí to, co vidí. Tímto způsobem – zúčastněnou objektivací – získává Bourdieuova koncepce objektivní charakter. Stejně je to s lidmi, kteří nejsou sociálními vědci. Také jejich hledisko odhalíme teprve poté, co zkonstruujeme sociální prostor. Sociologům tedy zkonstruovaný sociální prostor slouží jako prostředek objektivizace jejich analýz (Bourdieu, 1995).

Sociální prostor je sice objektivně uspořádaný podle logiky rozdílu („diference“), avšak jeví se (je subjektivně reprezentován) jako symbolický prostor odlišností (Bourdieu, 1995). To, co je všeobecně nazýváno jako odlišnost (distinkce), tedy určitá vlastnost, která je považována za vlastnost přirozenou, je ve skutečnosti (tedy objektivně) jen diference, odchylka, vztahová vlastnost, která existuje jen ve vztahu a skrze vztah k vlastnostem jiným. Systém diferencujících odchylek zakládá sociální prostor jako prostor sociálních pozic.

⁴¹ Slovo teorie pochází z řeckého *theorein*, což znamená vidět. Teoretický efekt pak znamená, že vidíme (bez teorie) neviditelnou objektivní sociální strukturu.

Systému odchylek v sociálním prostoru odpovídá systém diferencujících odchylek ve vlastnostech lidí (tedy v jejich praktických činnostech a statcích), a to prostřednictvím systému dispozic – habitusů. Habitusy Bourdieu pokládá za plod sociálních pozic. Jsou diferencované stejně jako pozice, ale současně také diferencující, protože jsou to klasifikační schémata, diferencované principy diferencovaného vidění a hodnocení světa. Teprve skrze habitus se stávají objektivní rozdíly rozdílnostmi symbolickými. Diference spjaté s různými pozicemi fungují v každé společnosti jako diference, které ustavují symbolické systémy (Bourdieu, 1998: 13–19).

Bourdieu tedy předkládá koncepci, ve které konstruují sociální vědci i lidé, kteří nejsou sociálními vědci. Sociální vědci však navíc konstruují své metodologické nástroje, které jim umožňují vidět doposud neviditelnou sociální strukturu, o které předpokládají, že vede lidi ke konstruování jejich symbolického světa.

Bourdieu ukazuje, že lidé konstruují svůj symbolický svět na základě jim neznámé sociální struktury. Lidé sice mají možnost výběru určitých variant jednání, ale ty jsou vymezeny jejich habitusem, který je vtělením sociální struktury, v níž zauímají určité postavení. Rodiče tak např. mohou diskutovat o možnostech budoucího vzdělávání svého potomka. Tyto možnosti jsou však určeny jejich habitusem, který jim napovídá, jaká kariéra je pro jejich dítě realistická a které její varianty jsou naopak nedosažitelné.

6.2 Sociální konstrukce reality Petera Bergera a Thomase Luckmanna

Realita je vytvářena sociálně, tvrdí Berger s Luckmannem (1999: 9). Dochází k tomu třemi procesy – externalizací, objektivací a internalizací (Berger, Luckmann, 1999: 9). Člověk nemá žádné přirozené prostředí; jeho svět je v tomto smyslu, na rozdíl od zvířat, otevřený. Biologicky daná otevřenost ke světu je založena na jeho nespecifických instinktech, je vždy sociálním řádem do určité míry uzavřena (Berger, Luckmann, 1999: 55).

Lidský svět tedy není určen jen biologickým vybavením lidí, ale také jejich sociálními činnostmi. Člověk se proto stává člověkem ve vzájemném vztahu s prostředím – přírodním a také lidským. Utváří sám sebe, avšak ne ve smyslu naprosté nezávislosti na svém prostředí, nýbrž činnostmi, které mají sociální charakter (Berger, Luckmann, 1999: 51–54).

Člověk sociální řád vytváří neustále, a to prostřednictvím procesu, na jehož počátku stojí externalizace. Berger s Luckmannem považují externalizaci za antropologickou nutnost. Píší, že člověk nemůže existovat v nečinné

uzavřenosti do svého nitra. Musí se externalizovat v činnosti, aby si tak kolem sebe vytvořil stabilní prostředí a překonal omezení své biologické vybavenosti.

Ke stabilizaci prostředí dochází procesem habitualizace, což znamená, že daná činnost může být bez většího úsilí v budoucnu vykonávána tímž způsobem. Situace, do kterých se člověk dostává, tak nemusí být znovu definovány a chování jeho i druhých může být předvídáno (Berger, Luckmann, 1999: 56–57).

K institucionalizaci dochází při vzájemné typizaci habitualizovaných činností určitým typem vykonavatelů těchto činností. Každá taková typizace představuje instituci. Vzájemné typizace se vytvářejí v průběhu času; nemohou vzniknout najednou a z ničeho. Instituce pak řídí jednání tím, že předem stanovují vzorce chování (Berger, Luckmann, 1999: 58).

Svět institucí lidé prožívají jako objektivní realitu (Berger, Luckmann, 1999: 53). Instituce jsou jimi pojímány, jako by měly svou vlastní realitu, která na ně působí vnější a donucovací silou. To je výsledek procesu, který oba autoři nazývají „objektivace“. Objektivace znamená, že výtvoři lidské činnosti nabývají objektivní povahy (Berger, Luckmann, 1999: 61–63).

K objektivaci však může dojít až s příchodem další generace, neboť říkají-li lidé v první generaci „Tedy uděláme toto“, pak jejich další generace již říká „Tak se to dělá“ (Berger, Luckmann, 1999: 62). O sociální realitě lze proto mluvit až za života další generace (Berger, Luckmann, 1999: 64).

Realita se tak stává ne-lidskou realitou, tj. objektivní realitou, neboť je výsledkem zvěčnění. To představuje formu vědomí, jejímž prostřednictvím člověk přestává vnímat objektivovaný svět jako lidský výtvoř. Svět je proto trvale pojímán jako nezměnitelná skutečnost. Prostřednictvím zvěčnění se svět institucí zdá splývat se světem přírody (Berger, Luckmann, 1999: 90–92) a lidé považují děje, které se v něm odehrávají, za stejně nezměnitelné jako děje přírodní.

Aby takto zkonstruovaná realita mohla „platit“, musí být legitimizována. Funkcí legitimizace je učinit již institucionalizované objektivace dostupnými a subjektivně věrohodnými. To se děje skrze jazyk, neboť základní legitimizační vysvětlení jsou zabudována do slovní zásoby. Problém legitimizace se objevuje především v situaci, kdy je nutno předat objektivace institucionálního řádu další generaci (Berger, Luckmann, 1999: 93–95).

Legitimizace však může narážet na problém střetu symbolických světů. Vítězství jednoho nebo druhého z těchto světů však podle Bergera a Luckmanna (1999: 109) závisí spíše na síle než na teoretické vynalézavosti legitimizátorů. Oba autoři mají za to, že symbolické světy jsou legitimizovány žijícími lidmi, kteří mají ve společnosti určité postavení a prosazují určité společenské zájmy. Zdůrazňují

ale, že to neznamená, že teorie legitimizátorů nejsou ničím více než jen odrazem „skrytých“ institucionalizačních procesů (Berger, Luckmann, 1999: 127).⁴²

Objektivovaná realita je pak v primární a sekundární socializaci internalizována jako subjektivní realita. Svět zkonstruovaný v první generaci je předáván socializačními mechanismy další generaci. V tomto procesu sehrává klíčovou úlohu internalizace. Jejím efektem je vnímání nebo interpretace objektivních událostí, přičemž význam těchto událostí individuum přijímá za svůj. Internalizace tak umožňuje člověku porozumět ostatním lidem (Berger, Luckmann, 1999), neboť společným jazykem jsou typizace uložené v příručím balíku vědění, což je vědění používané v každodennosti.

V průběhu socializace se dítě emocionálně identifikuje s významnými druhými, především s rodiči a jinými blízkými lidmi. Na tomto základě si osvojuje role a postoje významných druhých, a to tím, že je internalizuje, tj. přijímá je za vlastní. Je to tedy vliv významných druhých, který ukazuje, jak rozumět věcem, jak s nimi zacházet, jak hodnotit situace atd.

V socializačním procesu však člověk získává skrze abstrakci odstup od rolí a postojů druhých a vytváří si zobecnělého druhého. To znamená, že se identifikuje nejen s konkrétními významnými druhými, ale s jinými lidmi obecně, což znamená se společností. Vytvoření zobecnělého druhého proto představuje rozhodující fázi socializace.

Sekundární socializace je internalizací institucí vztahujících se k dělbě práce. Lidé v ní nabývají vědění, které je nezbytné pro vykonávání určitých sociálních rolí. Tato fáze socializace není spojena s tak silnou emocionální identifikací, a tak jsou tyto role vykonávány formálně a anonymně.

⁴² Berger s Luckmannem se nezabývají otázkou podílu konkrétních sociálních skupin na moci konstruovat sociální realitu. V tomto ohledu jejich pohledy překračuje perspektiva, která se někdy nazývá „konstrukcionismus“ (např. De Lara, 2000, Hacking, 2006). Podle Hackinga konstrukcionisté předpokládají, že kategorie sociální praxe mohou označovat neexistující věci nebo věci, které vůbec nemusí být takové, za jaké se aktuálně považují. Tyto kategorie (např. genderové kategorie) vnášejí do sociální praxe některé sociální skupiny, které jimi dosahují svých cílů, přičemž si to členové těchto skupin ani nemusí uvědomovat. Cíle skrývající se za těmito kategoriemi je proto nutno demaskovat jako ideologii (Hacking, 2006: 22–24), jako mocenskou hru se slovy, jimiž se legitimizují instituce zrozené zájmy určitých sociálních skupin. Svět se tak v perspektivě konstrukcionismu stává světem slov, která tvoří realitu, a přestává být světem věcí. Realita může být zkonstruována a stejně lehce zrušena a nahrazena jinou, neboť svět je jen naším věděním a moc nad vnějšími věcmi se děje skrze rétoriku. Craib se domnívá, že z metodologického hlediska konstrukcionismus vede k závěru, že vědec může stát mimo zkoumaný objekt, že není sociálně konstruován (Craib, 1997: 10) a vidí svět objektivně. Má dokonce za to, že logika sociálního konstruktivismu může vést k závěru, že sám sociální konstruktivismus je sociální konstrukcí (Craib, 1997: 10–13).

Také v průběhu sekundární socializace sehrávají významnou úlohu významní druzí, kteří zde mají charakter referenční skupiny. Ta představuje kolektivitu, jejíž mínění, přesvědčení a způsoby jednání jsou rozhodující pro formování vlastního mínění jejich členů, jejich přesvědčení a způsobů jednání. Referenční skupina lidem předkládá modely, s nimiž se mohou neustále srovnávat a které mohou následovat.

Teprve socializace lidských externalizací vytváří pro následující generaci svět objektivací. Tento v socializaci „přejatý“ svět však může být tvořivým způsobem přetvořen (Berger, Luckmann, 1999: 129). Společnost je tedy chápána jako neustálý dialektický proces sestávající ze tří složek: externalizace, objektivace a internalizace (Berger, Luckmann, 1999: 128).

V případě koncepce sociálního konstruování reality Bergera a Luckmanna jsou to lidé, kdo konstruuje sociální svět. V průběhu střídání generací si však přestávají uvědomovat jeho původ v lidských konstrukcích a začínají ho považovat za svět objektivní, na nich nezávislý. Tvůrčími externalizacemi však tento svět mohou přetvářet.

Berger s Luckmannem nepředpokládají využití svého teoretického schématu v sociálním výzkumu. Zdá se ale, že vždy, když zkoumáme situace, o kterých se domníváme, že v nich lidé vytvořili nějaká pravidla sociálního jednání, můžeme pátrat po tom, jak byla vytvořena, jak se objevily typizace situací, aktérů a jednání, které lidé používají, jak se tato pravidla institucionalizovala a jak se legitimizují.

Aplikace Bergera a Luckmanna v kvantitativním výzkumu však klade obtížně zodpověditelnou otázku na operacionalizaci použitých pojmů. Použití v kvalitativním výzkumu pak vede k otázce na možnost zachycení typizací, které patří k rutinnímu, nerefektovanému životnímu světu lidí.

6.3 Symbolický interakcionismus Herberta Blumera

6.3.1 Konstruování reality

Jedno ze základních Blumerových východisek říká, že se aktéři chovají k věcem na základě významů, které pro ně tyto věci mají (Blumer, 1969: 2).⁴³ Toto východisko ukazuje na Blumerovu víru ve vnější, objektivní svět věcí, věcí, kterým aktéři přisuzují významy a tak z nich vytvářejí objekty, mj. také svůj sociální svět (Blumer, 1969: 68).

⁴³ Blumer nazývá jednající individua „aktéři“, čímž chce podle našeho soudu zdůraznit záměrnost lidského jednání.

Pro individuum se stává objektem všechno, co jím je označeno nebo zmíněno; jednoduše řečeno, vše, co v dané situaci vzbuzuje jeho zájem (Blumer, 1969: 5). Objekt nedisponuje podstatou v ontologickém smyslu. Jeho podstata je určena významem, který mu individuum nebo individua přisuzují.

Významy, jež lidé přikládají věcem, vytvářejí empirickou realitu, která může být metodami symbolického interakcionismu odhalena a poznána (Blumer, 1969: 49). Důležitou vlastností empirické reality je její neustálá proměnlivost. Tato proměnlivost vyplývá z dalšího předpokladu Blumerova symbolického interakcionismu, který říká, že význam věci se vynořuje ze sociálních interakcí (Blumer, 1969: 2). Význam je tedy sociálním produktem, neboť je vytvářen a přetvářen v interpretačních procesech, které se odehrávají v interakcích mezi aktéry.

Blumer zastává explicitně pozici idealismu, pro něž je realita lidskou zkušeností, a ta se projevuje pouze způsoby, jimiž se vyjadřují samotní aktéři. Aktéři věnují pozornost tomu, co vidí ze své perspektivy, a popisují to tak, jak to oni sami interpretují.

Popisy světa aktéry jsou pro symbolického interakcionistu Blumerova typu empirickou realitou, kterou hodlá odhalit a porozumět jí. Proto vždy konfrontuje své heuristické pojmy a koncepce s empirickým světem, který ho nutí je neustále korigovat. Empirický svět má totiž podle Blumera neúprosný charakter; někdy našim představám a pojmům odporuje. A tak vědec, stejně jako zkoumaný aktér, musí jeho nesouhlas vyřešit zformováním nového pojmu, který bude charakteru tohoto světa odpovídat lépe (Blumer, 1969).

Pro Blumerův symbolický interakcionismus jsou však objekty především výsledkem aktivity aktéra, jeho „I“. Jsou to sociální produkty, které procházejí neustálým procesem interpretování v interakcích.

Interpretace se skládá ze dvou kroků. V prvním kroku si aktér všimá věci (označuje věci pro sebe⁴⁴), s nimiž zachází a kterým přiděluje význam. Ve druhém kroku zachází s významy tím, že je selektuje, kontroluje, odmítá, přeskupuje a transformuje ve světle situace, v níž se nachází, a v souladu s průběžnými výsledky tohoto vnitřního procesu orientuje své jednání. Interpretace tedy není mechanickou aplikací již ustanovených významů, nýbrž je formativním procesem, ve kterém jsou významy užívány a revidovány jako instrumenty formování jednání (Blumer, 1969: 5). Jednání aktéra je vedeno definicí situace, jejímž prostřednictvím aktér v interakci naznačuje druhému, jak má jednat (Blumer, 1969: 66).

⁴⁴ Označování pro sebe je lidskou kapacitou. Je spojena se schopností a zároveň nutností konstruovat jednání (Blumer, 1969: 5).

Blumerovým primárním zájmem však je vysvětlit, jak prostřednictvím interakcí vznikají sociální skupiny. Podle jeho soudu jsou složeny z individuí, která jednají s ohledem na situaci, v níž se nacházejí; lidské skupiny existují pouze v jednání. Nezbytnými podmínkami sdružování lidí jsou procesy interpretování a definování. Prostřednictvím těchto procesů účastníci přizpůsobují své akty jednání s ohledem na jednání druhých.

Jak ale do sebe akty jednání jednotlivých aktérů zapadají? K vzájemnému přiřazování jednání jednotlivých aktérů nedochází mechanicky. Účastníci uzpůsobují své jednání napřed identifikací jednání druhého, následně jeho interpretací a pak definicí společného jednání.

Analýza společného jednání vede ke dvěma významným závěrům. Za prvé, společná definice jednání poskytuje každému účastníkovi orientaci jednání, která zapadá do orientace jednání druhých. Za druhé, jednání aktérů je stále otevřené nejistotě. To je dáno tím, že různá individua vybírají z prostředí odlišné objekty, přikládají jim různou váhu nebo je seskupují do odlišných vzorců (Blumer, 1969: 89). Především v nové situaci proto může snaha o dosažení společného jednání vést také k neúspěchu, tj. k neschopnosti jednat společně.

Blumerův symbolický interakcionismus předpokládá, že společnost se skládá z individuálních aktérů, kteří jsou spolu v interakcích. Interakce však nejsou médii, které přenášejí nějaké objektivně existující determinanty jednání lidí. Představují jednání, jehož prostřednictvím jsou vytvářeny společné definice situací, a tak je sociální realita jejich výtvořem. Život sociální skupiny je proto formativním procesem, nikoliv výrazem předem daných faktorů.

Blumer se domnívá, že proces formování jednání se mnohdy přehlídí. Převážná část sociálního jednání má totiž charakter stálých vzorců společného jednání. Ve většině situací individua sdílejí společné a předem ustanovené významy očekávaného jednání. Tyto situace jsou tak časté, že vedou k pohledu na společnost jako na řád ustanovený pevnými normami a hodnotami.

Blumer k tomuto pohledu zaujímá kritické stanovisko. Nedomnívá se, že je rozsah individuálního i kolektivního života ve společnosti výrazem předem ustanovených forem společného jednání. I v případě, že se jednání již opakovalo, je totiž nutno aktuální jednání ustanovovat vždy znovu, protože již ustanovené formy společného jednání mohou být zpochybňovány a nově potvrzovány. Především pak se aktéři dostávají principiálně vždy do nových situací, pro které jsou existující pravidla problematická (Blumer, 1969).

Blumer souhlasí s myšlenkou, že společnost je konstrukcí vznikající z velkého počtu společných aktů; všechny tyto akty však slouží cílům účastníků, nikoliv

požadavkům systému. To ovšem neznamená, že Blumer odmítá existenci struktury. Její aspekty jsou důležité, ale pouze jako věci, které vstupují do procesů interpretování a definování situace.

Dalším významným předpokladem symbolického interakcionismu je, že každé společné jednání, ať nově tvořené, nebo již dříve ustanovené, bere v úvahu minulé akty jednání. Žádná forma společného jednání nemůže být odštěpena od svého spojení s minulostí; nikdo nemůže porozumět nové formě společného jednání bez vztahu ke kontinuitě tohoto jednání (Blumer, 1969: 20).

Lze tedy říci, že Blumer přikládá interpretační kapacitě a schopnosti člověka konstruovat společenskou realitu v interakcích s druhými velmi významnou roli. Alexander, jeden z nejvýznamnějších představitelů neofunkcionalismu, Blumerovi vytyká především neschopnost vysvětlit existenci či udržování sociálního řádu. Jednání Blumerova aktéra je sice podmíněno, ale naprosto nahodilými okolnostmi (Alexander, 1987: 223). Společné jednání je proto nepředvídatelné. Podle Alexandrova soudu Blumerův aktér jedná mimo jakýkoli generalizovaný kontext, včetně významného vztahu k minulým událostem uloženým v paměti (Alexander, 1987: 220).⁴⁵ Sociální řád je proto podle jeho mínění neustále ohrožován rozpadem.

Podle našeho soudu není v Blumerově symbolickém interakcionismu možno hledat řád ve smyslu více či méně trvalých a jednání určujících skutečností. Blumerův aktér totiž, stejně jako je tomu v případě všech ostatních pragmatisticky uvažujících sociologů, čelí svému prostředí a musí překonávat jeho odpor. V mnoha případech dochází k závěru, že se mu to nemůže podařit jako individu. Může však být úspěšný skrze svou definici situace, která alespoň pro tuto chvíli a na tomto místě odpovídá definici situace jiných aktérů. Pro další skupiny aktérů tím ale může vzniknout vážný sociální problém. Pouta, která doposud aktéry meziskupinově spojovala, přestávají existovat, protože se odlišují jejich definice situace.

Možnost zániku jednoho lokálního sociálního řádu však nevyklučuje možnost vzniku jiného lokálního řádu. Blumer prostě nepočítá s univerzálním sociálním řádem. Řád si podle shody definic situace vytvářejí určité skupiny aktérů, které se ale již v další situaci mohou, ale také nemusí ve svých definicích situace shodnout. Blumerova společnost je tak podle našeho soudu souborem vznikajících a zanikajících skupin.

⁴⁵ Předchozí odstavec ukazuje, že Blumer přece jen minulost bere v úvahu. Minulost však není determinantou; je podnětem, který jako mnoho jiných aspektů situace vstupuje do aktérových definic situace.

Definice situace Blumerových aktérů je velmi otevřená nahodilosti; v tomto ohledu souhlasíme s Alexanderovou interpretací. Právě tato otevřenost (spolu s vědomou činností aktérů) však podle našeho soudu umožňuje lidem uplatnit jejich konstrukční kapacitu. Sociální struktura působící na aktéry určujícím vlivem, jehož si navíc aktéři nejsou vědomi, jak je tomu v případě Bourdieuově, sociální konstruování v Blumerově smyslu neumožňuje. Zda je Blumerova koncepce symbolického interakcionismu efektivní odpovědí na problém vysvětlení integrace společnosti, je však již jinou otázkou.

Blumerův symbolický interakcionismus velmi dobře vysvětluje, jak vzniká sociální skupina – komunita bezdomovců, squatterů, narkomanů atd. Ukazuje např. také, jakým procesem komunita definuje sociální problém a jak nachází v arénách veřejných diskusí jeho řešení (Blumer, 1970–1971).

6.3.2 Metoda symbolického interakcionismu

Blumer uvažuje o modelech sociálních jevů, např. o modelu sociálních problémů (Blumer, 1970–1971).⁴⁶ Tato skutečnost vede k nutnosti zamyslet se nad charakterem takového modelu. Je to teoretický model principiálně podobný tomu, který sestrojil Bourdieu? V žádném případě! Blumerův model definování sociálního problému vznikl induktivně a má charakter empirického zobecnění.

K takovým a podobným zobecněním Blumer dochází metodou, která je podle jeho soudu symbolickému interakcionismu vlastní. Je to metoda, která je založena na heuristických pojmech, nikoliv na pojmech definitivních. Vědec ve výzkumu postupuje neustálým přibližováním významů svých pojmů významům, které věcem přikládají samotní aktéři zkoumaných procesů.⁴⁷

V úsilí o zachycení významů, jimiž operují aktéři, sociolog nejdříve sbírá informace, které se mu zdají relevantní, překvapivé nebo jinak zajímavé z hlediska předmětu jeho výzkumu. Blumer tuto fázi nazývá *explorace*. Po *exploraci* přechází sociolog k *inspekci*, která je konfrontací získaného materiálu s heuristickými pojmy. Jestliže empirická data odporují heuristickým pojmům, musí být tyto pojmy redefinovány v souladu s empirickými daty.⁴⁸ Tak se sociolog přibližuje pohledu zkoumaných aktérů na svět nebo významu, který přikládají situaci, což je také cílem metody symbolického interakcionismu.

⁴⁶ Symboličtí interakcionisté často pro označení takových modelů používají termín „kariéra“, např. kariéra sociálního problému, deviantní kariéra apod.

⁴⁷ Blumerovy úvahy představují základní východiska tzv. kvalitativní výzkumné strategie.

⁴⁸ Mohli bychom říci, že vědec nově interpretuje situaci, a to tak, aby lépe odpovídala empirickým datům.

Empirická generalizace, např. model sociálního problému, není teoretickým modelem majícím odhalit skutečnosti, které aktéři nevidí nebo si dokonce nejsou schopni uvědomit, jak je tomu v případě Bourdieuově. Jestliže takovou empirickou generalizaci nazveme teorií, pak je to teorie popisná, odrážející empirickou realitu. Tato teorie zrcadlí svět interpretovaný samotným vědcem, který zároveň věří, že tak ho také interpretují zkoumaná individua.

Blumerův symbolický interakcionismus zdůrazňuje konstrukční aktivity lidí. Poukazuje na aktérovu nutnost vědomě volit a vytvářet svět interpretacemi v interakcích s druhými. Příběh Blumerova symbolického interakcionismu je spojen především s vlnou reakcí na Parsonsův strukturální funkcionalismus. Tento příběh však neztrácí svůj smysl ani dnes, neboť konfrontuje např. Bourdieuův strukturální determinismus s myšlenkou vědomě jednajících člověka.

V případě Blumera aktér konstruuje realitu v interakcích s druhými. Tato realita, jež není rozhodujícím způsobem určena žádnými vnější faktory, je neustále reinterpretována, aby lépe odpovídala adaptačním zájmům aktérů. Vědec je pak schopen metodou symbolického interakcionismu (explorací a inspekci) této realitě porozumět.

Cílem metody symbolického interakcionismu je pohlédnout na svět očima aktérů. Tato metoda tedy nesměřuje k odhalení toho, jak svět „objektivně“ vypadá, ale jak ho aktéři vnímají. Pro symbolické interakcionisty je důležité zachytit pohled aktéra, neboť se domnívají, že jeho definice situace (interpretace situace aktérem) jej vede k jednání.

Pozice symbolického interakcionismu upozorňuje na skutečnost, že se lidé nechovají podle toho, jak bychom mohli uvažovat podle jejich „objektivní“ situace, ale podle toho, jak sami tuto situaci posuzují. Tak upozorňuje např. na komplikovanost situací, v nichž hodláme integrovat do společnosti někoho, kdo o to vůbec nestojí – některé bezdomovce, devianty, hazardní hráče, příslušníky underclass apod.

6.4 Srovnání variant konstruktivismu

Uvedení autoři reprezentují odlišné pozice na kontinuu vztahu aktér–struktura. Můžeme také říci, že varianty sociálního konstruktivismu jsou v této studii seřazeny od té, která přisuzuje rozhodující roli ve formování konstruujícího jednání lidí společenské struktury (Bourdieu), až po tu, která při konstruování sociálního světa strukturu uvažuje pouze jako interpretovaný faktor vstupující do definování situace individuem.

Bourdieu rozlišuje mezi metodologickým a sociálním konstruktivismem. Rozvíjí metodologický konstruktivismus, protože se chce vyhnout substancialismu a jednostrannému subjektivismu. Blumer principy metodologického konstruktivismu implicitně odmítá, neboť soudí, že apriorní teoretické pojmy, se kterými by sociolog vstoupil do výzkumu, by zakrývaly hledisko aktéra.⁴⁹

Obecně lze říci, že vědci, kteří postupují od teorie k empirii, vždy metodologicky konstruují: vytvářejí teorie, které jim slouží jako nástroje poznání reality. Naopak ti sociologové, kteří postupují od empirie k teorii, metodologicky nekonstruují, ale snaží se zobecnit určitou část lidských zkušeností a toto zobecnění pak považují za empirickou realitu.

Oba autoři soudí, že sociální realita je vytvářena sociálním konstruováním, liší se však v názoru na charakter tohoto konstruování. Pro Bourdieua je sociální konstruování založeno na subjektivních reprezentacích objektivního sociálního prostoru. Jinak řečeno, lidské chování je výsledkem umístění člověka v sociální struktuře.

Blumer naopak soudí, že lidé sociálně konstruují svět na základě významů, které přikládají realitě v interakcích. Významy nejsou subjektivními reprezentacemi objektivního světa, ale do značné míry nezávislými individuálními výtvoři a sociální realita sama se vynořuje jako výsledek interakcí, v nichž aktéři interpretují významy. Cílem sociologa je proto vidět svět očima jeho aktérů. K tomuto světu se přibližuje prostřednictvím heuristických pojmů, které proměňuje v průběhu pronikání k interpretacím aktérů.

Pomyslnou střední pozici mezi Bourdieuem a Blumerem zaujímají Berger s Luckmannem. Podle obou autorů lidé vytvářejí sociální realitu vědomě subjektivními externalizacemi, avšak v další generaci je přijímají již jako objektivní skutečnost. Do této reality vnímané jako objektivní se pak rodí příslušníci dalších generací. Lidé tedy subjektivně vytvářejí to, co později pokládají za objektivní realitu, kterou ovšem mohou přetvářet. Metodologické problémy Berger s Luckmannem neřeší.

Touto kapitolou jsme se pokusili poukázat na různé varianty konstruktivismu. Ukázali jsme, že sociální konstruktivismus není ani novým pohledem na společnost, ani slepou uličkou sociálního bádání. Dokumentovali jsme také, že sociální konstruktivismus může, ale také nemusí být doprovázen metodologickým konstruováním.

⁴⁹ Blumer se ve své kritice pozitivistické koncepce definitivních pojmů o Bourdieuovi nezmiňuje. Podle našeho soudu je však možno tuto kritiku na Bourdieua vztáhnout.

Mluvit o sociálním konstruktivismu jako o jednom z paradigmat v sociálních vědách nemá podle našeho soudu smysl, protože všechny jejich teorie jsou tak či onak na konstruktivismu založeny. Jestliže připustíme, že myslíme, poznáváme a vytváříme symbolické světy (něco jiného než přírodu, tedy kulturu), pak musíme připustit, že konstruueme, a to v běžném životě i ve vědě, která má sociální život vysvětlovat a porozumět mu. Na této skutečnosti není nic zarážejícího. Důležité ovšem je, abychom věděli, kterou variantu sociálního nebo metodologického konstruktivismu máme v našich diskusích a ve výzkumné práci na mysli a jaké možnosti a jaká omezení z přijaté varianty konstruktivismu plynou.

LITERATURA

ALEXANDER, J. C. 1987. *Sociological Theory since 1945*. London: Hutchinson.

BACHELARD, G. 1981. *Nový duch vědy*. Bratislava: Pravda.

BERGER, P., LUCKMANN, T. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

BLUMER, H. 1969. *Symbolic Interactionism*. Englewood Cliffs, New Jersey: University of California Press.

BLUMER, H. 1970–1971. Social Problems as Collective Behavior. *Social Problems* 18: 298–306.

BOURDIEU, P. 1995. Sociální prostor a symbolická moc. S. 211–234 in *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie a historie*. Cahiers du CeFRes, č. 8. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách.

BOURDIEU, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.

CASSIRER, E. 1996. *Filosofie symbolických forem*. I. Jazyk. Praha: OIKOYMENH.

CRAIB, I. 1997. Social constructionism as a social psychosis. *Sociology* 3, 1: 1–15.

DAHRENDORF, R. 1969. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London: Routledge and Kegan Paul.

DAHRENDORF, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody*. Bratislava: Archa.

DE LARA, P. 2000. Jeden sociologický přelud: „sociální konstrukce skutečnosti“. *Sociologický časopis* 36, 3: 259–274.

HACKING, I. 2006. *Sociálna konštrukcia – ale čoho? Čo je a čo nie je sociálnou konštrukciou*. Bratislava: Kaligram.

KABELE, J. 1996. Sociální konstruktivismus. *Sociologický časopis* 32, 3: 317–337.

PARSONS, T. 1991. *The Social System*. London: Routledge.

7 HISTORICKÝ VÝZKUM V SOCIÁLNÍ PRÁCI⁵⁰

Marie Špiláčková

Studium historie jakékoliv vědní oblasti připomíná objevitelskou činnost. První etapou v historickém výzkumu je heuristika, která ve svém užším významu znamená objevování, shromažďování a výzkum historických pramenů i literatury. Objekt svého výzkumu nestuduje bezprostředně, ale prostřednictvím historických pramenů a literatury, což je pro historickou vědu typické. Při volbě svého tématu a formulaci problému vychází historik ze své zkušenosti, dosavadních výsledků práce, studia odborné literatury a pramenné základny ke specifické problematice. Základní úlohu v heuristice hrají techniky. Volba technik je také dána kombinací metod, pro které se historik rozhodl ve své práci.

Badatel historie – historik – nemůže být přímým svědkem a pozorovatelem společenských událostí a procesů, které studuje. Mezi ním a objektem jeho práce leží časová a prostorová odlehlost, která neumožňuje bezprostřední pozorování, zkoumaný jev nebo proces nemůže učinit předmětem experimentu. Badatelovy specifické podmínky poznání označujeme jako **poznání zprostředkované**. Prostředníkem mezi historikem jako subjektem poznání a předmětem poznání jsou prameny, které nabízejí autentické informace o tom, co se v minulosti událo. „*V konkrétní badatelské praxi historik vždy opírá své poznání minulosti o dva základní zdroje – zdroje pramenné a mimopramenné*“ (Hroch a kol., 1985: 198). Mezi složky mimopramenného poznání řadíme: osobní zkušenosti badatele, dosavadní výsledky bádání historické vědy a výsledky ostatních věd, vztahující se ke studované tematice (Hroch a kol., 1985).

Při popisu funkce historického výkladu textu si již nevystačíme s pozitivistickými argumenty o tom, že pravdivý je text, který co nejpřesněji reprodukuje skutečnost. Text nevznikl proto, aby nás vrátil do popisované doby. Důvodem je ukázka minulého světa v novém světle. Nevystačíme si ani s humanistickým pravidlem „k pramenům“ (ad fontes), které nás dostatečně nemotivuje k provedení kritické analýzy textů ve vztahu k historii. Přitom je však historická kritika textu pro současnost nezbytná. Ověřování textů, které se přímo vztahují k určitým událostem dějin (mají referenční funkci), je potřebné. Podstatou ověřování není

⁵⁰ Text vznikl rozšířením článku ŠPILÁČKOVÁ, M. (2012) Historical Research in Social Work – Theory and Practice. *ERIS Web Journal*. 2012, sv. 3, s. 22–33. Dostupné z: http://periodika.osu.cz/eris/dok/2012-02/04_historical_research_in_social_work.pdf.

fakt, zda texty přesně odpovídají skutečnosti, ale zda se jejich výklad odvolává na referát obsažený v tomtéž historickém textu. Výklad historického textu není hledáním jediné pravdivé reprodukce skutečnosti. Minulé události v sobě skrývají různé možnosti výkladu, na které lze navázat i po staletích (Pokorný, 2006: 103).

Historický výzkum stojí na identifikaci, analýze a interpretaci starých textů. Výklad starých textů je jednou z funkcí **hermeneutiky**⁵¹. Schleiermacher (in Pokorný, 2006: 18) označuje za předpoklad vědeckého výkladu historických materiálů „*brozen vědeckých postupů z oblasti historie, filologie a lingvistiky*“. Ovšem v konečné fázi je přece jen „*uměním, v němž inspirace, vcítění a osobní rozhodnutí zprostředkují mezi věděním o obecném a setkáním s tím, co je jedinečné*“. Hermeneutika je vědou interpretování, přičemž interpretace je aktem vysvětlení, vhledu a porozumění (Random house dictionary in Hendl, 2005: 33). Je vědeckou metodou, která se snaží porozumět textu a tlumočit ho ostatním. Při interpretaci je důležité znát historické souvislosti a kontext zkoumaného textu. Jen tak lze porozumět jeho částem. Hermeneutika⁵² se vyznačuje značnou pluralitou koncepcí a přístupů. Z historické perspektivy je nejrozšířenější **hermeneutika textová**, která je úzce spjata s kvalitativní obsahovou hermeneutikou a s obsahovou analýzou dokumentů.

Při práci s textem musíme mít na mysli skutečnost, jaká je motivace našeho zájmu právě o studovaný a interpretovaný text. Pokorný (2006) pro tuto motivaci nabízí z němčiny převzatý pojem *předběžné vědomí* nebo *předporozumění*, které je součástí naší dějinnosti. Předporozumění vychází z tradice, která umožňuje orientaci v přirozeném světě. Například pokud chci chovat včely a získat med, z dějinného výkladu tradice vím, že k tomu potřebuji znalosti a dovednosti, které získám jedine učením. K tomuto účelu si pořídím příručku o chovu včel. Neznám obsah příručky, kdybych jej znala, nemusela bych si ji kupovat. Mám však předběžné vědomí o jejím významu pro svou praxi, pro svou představu. Předběžné vědomí je tak motivací a počátkem práce s textem (Pokorný, 2006: 106–107).

K aplikaci historické kritiky a naplnění její funkce jsou nezbytné metody. Pro posouzení údajů určitého textu je vyžadováno její stvrzení jiným, na něm

⁵¹ Hermeneutika je nazývána teorií výkladu, teorií interpretace a teorií rozumění. Termín „hermeneutika“ je odvozen od řeckého slovesa herméneuein, které znamenalo „hermovat“, napodobovat boha Herma. Hermeneutika tak označovala vyjádření božských věcí řečí lidskou. Druhým významem je překlad z jednoho jazyka do jazyka druhého, třetím významem je vykládat psaný text. O moderní tradici hermeneutiky je možno hovořit od poloviny osmnáctého století (Pokorný, 2006: 17–19).

⁵² Hermeneutika je považována od konce 19. stol. za alternativu ke kvantitativní výzkumné strategii (Hendl, 2005).

nezávislým pramenem, na němž je možno obraz historie založit. Například očitým svědkem, tradicí, obrazem, fotografií nebo jiným textem (Pokorný, 2006). V případě historického výzkumu to znamená ověření údajů publikovaných v sekundárním zdroji údaji uveřejněnými v primárním zdroji a naopak.

7.1 Historický výzkum – historiografie obecně

Historický výzkum je specifickým typem vědeckovýzkumné práce. Někdy je užíván termín historiografie. Znamená dle Berga (1998) šetření prvků z historie. Historiografie zkoumá minulost lidské společnosti v určitém čase a prostoru v zájmu poznání zákonitostí jejího vývoje pro současnost a budoucnost. Smyslem je na základě znalosti a rozboru vývoje dějin přivádět jednotlivce i celé skupiny k pochopení průběhu a podstaty historických skutečností a procesů (Hroch a kol., 1985). Historický výzkum definuje Kerlinger (1972: 673) jako kritické zkoumání událostí, vývoje a zkušeností minulosti, pečlivé vážení svědectví minulosti z hlediska validity pramenů informací a následné interpretace zvážených svědectví. Stejný názor zastává i Danto (2008), která uvádí, že historiografií se nezískávají pouze data z minulosti, ale také mění se interpretace těchto událostí v podání různých historiků. Jinak řečeno, historiografie není jen o popisu samotné historie, ale je to systematický proces vytváření historie. V historickém výzkumu jde tedy zejména o interpretaci shromážděných údajů, tudíž můžeme souhlasit s Hendlem (2005), že historický výzkum je interpretativní. Hendl (2005: 135) zdůrazňuje, že historický výzkum umožňuje lépe chápat lidské chování a myšlení tím, že zabraňuje statické izolaci výzkumníka v pouhé přítomnosti. Fraenkel a Wallen (1993) píší, že unikátní charakteristikou historického výzkumu je jeho exkluzivní zaměření na minulost.

V běžném jazyce se často výraz historie používá jako synonymum slova dějiny nebo minulost. Odkazuje na minulé události uskutečněné během uplynulých epoch (Hamilton in Berg, 1998). Jednou z podmínek aplikace metodologie historického výzkumu je zkoumání událostí, které se udály v minulé, historické době.

K čemu nám historický výzkum slouží? Z odborné literatury se dozvíme, že historický výzkum umožňuje současným vědcům „*vyvléknout se z pout své vlastní doby*“ (Hamilton in Berg, 1998: 43) a sestoupit do minulosti. Hroch a kol. (1983) vidí jádro historického výzkumu v práci s prameny. Smyslem studia historických pramenů je poznat jejich prostřednictvím a za jejich pomoci minulou historickou objektivní skutečnost (Hroch a kol., 1985). „*Poskytuje přístup k širšímu pochopení lidského chování a myšlení, než by bylo možné, kdybychom*

zůstali v pasti statické izolace naší doby“ (Berg, 1998: 199). Hlavním úkolem historického výzkumu je shromáždit všechny dostupné informace a prameny k určitému tématu a následně je vědeckými metodami roztrždit, uspořádat, objasnit, zhodnotit, zpracovat a publikovat (Hroch a kol., 1985).

Hendl (2005) popisuje čtyři základní druhy historických výzkumů:

- a) **Výzkum historických událostí** – zaměřuje se na události v daném časovém okamžiku.
- b) **Výzkum historického procesu** – zaměřuje se na události v delším časovém období.
- c) **Historický výzkum krátkého časového období** – komparuje danou událost v určitém časovém okamžiku na víceru míst.
- d) **Historický výzkum více časových období** – komparuje data o procesech v delším časovém období na víceru míst.

Jak píše Berg (1998), historický výzkum je prováděn z jednoho či více následujících důvodů: slouží k odhalení neznámého; odpovídá na dosud nezodpovězené otázky; hledá události a vztahy v minulosti, jejichž důsledky sahají do současnosti; posuzuje aktivity jednotlivců, agentur a institucí v minulosti, které přispívají k jejich dnešním úspěchům. Obecně slouží k lepšímu porozumění kultuře našich předků.

Proces vědeckého poznání v rámci historického výzkumu si nelze představit bez řádné a systematické dokumentace a evidence všech získaných informací a poznatků. Každý badatel po prostudování literatury o evidenci poznatků a myšlenek si vytvoří svůj vlastní individuální systém dokumentace, který nejlépe vyhovuje jeho potřebám (Hroch a kol., 1985).

Termín historiografie zahrnuje popis metod, které potřebujeme k realizaci historického výzkumu. Sběr historických dat je pouze jednou částí historiografie. Historický výzkum nachází uplatnění v různých vědních či společenských oblastech.

7.2 Cíl historického výzkumu

Cílem historického výzkumu je zjistit a popsat dějiny jakékoliv oblasti lidské činnosti, subjektu nebo události pomocí vědeckých postupů. Abychom mohli historii zjišťovat, musí předmět výzkumu urazit určitou cestu na časové ose. Tak, abychom měli co zkoumat. Počátky profese sociální práce jsou datovány na přelom 19. a 20. století. Cesta profesionální sociální práce tak čítá více než

100 let na oné fiktivní časové ose. Tudíž i ona si zaslouží pozornost historického výzkumu s cílem přiblížit její dějiny a proces vývoje. Proces, kterým se stala sociální práce profesí, je hoden analýzy a syntézy (Chambers, 1973).

Hlavním úkolem historického výzkumu je shromáždit všechny dostupné informace a prameny k určitému tématu a následně je vědeckými metodami roztrždit, uspořádat, objasnit, zhodnotit, zpracovat a publikovat.

Hendl (2005: 135) rozlišuje tyto cíle, dle kterých se historický výzkum provádí:

- Odpovědět na konkrétní otázky.
- Odhalit dosud neznámé souvislosti.
- Nalézt spojnice mezi minulostí a přítomností.
- Zaznamenat a vyhodnotit činy jednotlivců, skupin a institucí.
- Navrhovat nebo hodnotit teorie při interpretaci popisovaných událostí.
- Porozumět kultuře, ve které žijeme nebo která je nám zcela cizí.

Předpokladem pro realizaci historického výzkumu je ověřit zjištěné skutečnosti, zajistit důvěryhodnost tvrzení v textu a zajistit spolehlivost zdroje. K tomuto účelu vytvořil Robyns (in Danto, 2008) následující obecné zásady:

- Rozpoznat a určit odchýlení v různých zdrojích informací.
- Rozpoznat a určit odchýlení u různých výzkumníků.
- Identifikovat nevyjádřené domněnky.
- Najít nejasné nebo nejednoznačné tvrzení nebo argumenty.
- Rozpoznat logické nekonzistence nebo nejasnosti v argumentaci.
- Rozlišit ověřená a neověřená tvrzení.
- Určit sílu argumentu.

Cílem historického výzkumu je potvrdit, vyvrátit nebo doplnit poznatky uváděné v sekundárních zdrojích. Přičemž nutným zdrojem studia jsou primární dokumenty.

7.3 Uplatnění historického výzkumu v sociální práci

Historický výzkum zaujímá v sociální práci významné místo (Fisher a Dybicz, 1999). Jeho význam dramaticky vzrostl díky postmodernismu. Postmoderní

metodologie dává sociálním pracovníkům hlouběji nahlédnout do zkušenosti prožitků dřívějších generací (Danto, 2008). Výsledky historiografie jsou důležité pro studium sociální práce, její výuku (Reisch, 1988) a samozřejmě pro další výzkumné aktivity. Reisch (in Fisher a Dybicz, 1999) je přesvědčený, že by se historie jako výzkumná metoda měla ve větší míře integrovat do vzdělávání sociálních pracovníků.

V historickém výzkumu aplikovaném v sociální práci nalezneme podobnosti, ale také odlišnosti s jinými oblastmi zkoumání. Na rozdíl od jiných historických studií výzkumník pátrající po historii sociální práce musí sledovat současně dvě linie. První z nich pozoruje praxi sociální práce na úrovni práce s klientem v kontextu fungování sociální služby. Druhá linie sleduje praxi sociální práce v rámci společnosti, přičemž klade důraz na globální aspekty, na kulturu, jazyk a politický kontext (Danto, 2008).

Studium historie sociální práce zaplňuje „chybějící kousek“ obrazu její národní minulosti a profesního vývoje. Pomáhá ukotvit základní hodnoty profese a cíle, o které sociální práce usiluje (Reisch, 1988). Zároveň potvrzuje/posiluje identitu sociálních pracovníků s jejich povoláním a rozšiřuje jejich horizonty (Abbott, Adler, 1989). Johnson and Schaffer (in Abbott, Adler, 1989) připomínají, že je důležité znát pozadí specifických problémů a událostí.

Pojem historiografie v sociální práci zahrnuje tři základní prvky:

1. zjištění, jak se dějiny akademické disciplíny vyvíjely (formovaly) v různých dobách a v rozličných kulturách
2. jednotlivé metody, techniky, přístupy a návody, které výzkumníci využívají ke sběru dostupných materiálů s cílem vytvořit „*obhajitelný historický příběh*“
3. odborné debaty s cílem popsat, kde vznikla sociální práce, kdy vznikla a jak je na tom sociální práce dnes (Danto, 2008)

Danto (2008) popisuje jednotlivé prvky (části) historiografie takto:

Jedna část historiografie zjišťuje, jak se dějiny akademické disciplíny vyvíjely v různých dobách a v rozličných kulturách. Například pojmem „*historiografie sociální práce v sedesátých letech*“ se rozumí (označuje) souhrn metodologických přístupů a představ o historii sociální práce, které vznikly nebo se používaly v 60. letech dvacátého století.

Druhá část historiografie je tvořena jednotlivými technikami, metodami, přístupy a příručkami. Výzkumníci je používají ke sběru dostupných archivních materiálů s cílem vytvořit „*obhajitelný historický příběh*“.

Třetí částí historiografie, mimochodem stejně odvážná jako ty předchozí, sleduje zásadní debaty o tom, kdy a kde vznikla sociální práce, jak je na tom dnes a kam směřuje.

Historický výzkum nám slouží k zachycení dějinných skutečností na vědecké bázi. Výsledkem historického výzkumu není jen náhodný a libovolný souhrn faktů, údajů a poznatků o dějinách vybrané oblasti, ale je to vědecký obraz reálné minulé skutečnosti, jeho souvislostí a zákonitostí (Hroch a kol., 1985). Studium historie kultivuje rozvoj kritické perspektivy, dovednost analýzy minulých textů a kritických úsudků u sociálních pracovníků, studentů sociální práce i samotných badatelů (Reisch, 1988).

Význam dějin sociální práce souvisí s jejími základními funkcemi, které tato disciplína plní. Kováčiková (2002: 86–87) vymezuje tři základní funkce dějin sociální práce:

- 1. Teoretická funkce sociální práce umožňuje** – na základně vědeckého výzkumu zprostředkovávat odborné i laické veřejnosti výsledky svého historického bádání a tím následně formovat historické povědomí o sociální práci, poznávat podstatu sociálních a sociálně politických jevů a jejich historické proměny. Získané poznatky se stávají východisky pro zpracování koncepcí a teorií v současnosti.
- 2. Výchovně-vzdělávací funkce dějin sociální práce je založená** – na schopnosti sledovat vývojové tendence sociálních jevů, sociální politiky, sociální péče a sociální teorie, na schopnosti historického myšlení a hodnocení sociálních jevů a událostí, na schopnosti chápat genezi jednotlivých sociálních jevů a jejich řešení, na citlivosti vnímání sociálních jevů a událostí v životě společnosti, na pozitivní motivaci pro výkon sociální práce.
- 3. Pragmatická funkce zdůrazňuje** – dějiny sociální práce jsou zdrojem poznatků a zkušeností, které umožňují lepší poznání a pochopení současných problémů a zároveň vyvarování se chyb a omylů, poznání historického vývoje sociální práce je podmínkou odborného sebeporozumění a identifikace se svou profesí, sociální práce, obohacená o znalost svých historických kořenů, si upevňuje svou pozici odvoláváním se na své dějiny.

Aplikace historického výzkumu v oblasti sociální práce je uskutečňována z různých důvodů. Berg (1998) uvádí následující důvody:

- Slouží k odhalení neznámého.
- Odpovídá na dosud nezodpovězené otázky.
- Hledá události a vztahy v minulosti, jejichž důsledky sahají do současnosti.

- Posuzuje aktivity jednotlivců, agentur a institucí v minulosti, které přispívají k jejich dnešním úspěchům.

Obecně můžeme říci, že historický výzkum slouží k lepšímu porozumění kultuře našich předků. Rovněž Kerlinger (1972: 675) popisuje, proč je historiografie nezbytně důležitá pro všechny společenské vědy a pro formulace politiky:

1. protože všechna data používaná ve společenských vědách jsou převzatá ze záznamů, zkušeností nebo dokladů z minulosti,
2. protože každá politika respektující lidské věci obsahuje interpretace minulosti nebo domněnky o ní,
3. protože všichni, kteří pracují ve společenských vědách, jsou osoby v čase, na určitém místě a s určitou zkušeností, jejich myšlení je podmíněno a determinováno historickými okolnostmi jejich života.

Poznatky identifikované historickým výzkumem mohou rozšířit a obohatit dosud publikované materiály, čímž poslouží pro další studium a vědeckou práci. Danto (2008) uvádí, čím mohou být výsledky historického výzkumu v sociální práci užitečné a praktické:

- Poskytují příklady pro současné programy sociálních služeb.
- Poskytují modely pro komunitní rozvoj.
- Mohou ovlivnit přímou práci s jednotlivci nebo rodinami (historie poskytuje návody pro současnost).
- Poskytují novou strategii evaluace.
- Nabízejí porozumění sociální práci jako profesi z různých dimenzí.
- Zvyšují respekt sociální práce a sociálních pracovníků.

Dějiny sociální práce tvoří systém vědeckých poznatků získaných zkoumáním a objasňováním vývoje teorie a praxe sociální péče, sociálních institucí, sociálního zabezpečení, sociální práce a jejich vývojových trendů v jednotlivých historických obdobích (Kováčiková, 2002).

7.4 Prameny a literatura jako objekt výzkumu

Vlastní práci badatele historie můžeme po vytyčení tématu rozdělit na shromáždění co nejširšího okruhu literatury a pramenného materiálu, jejich studium, rozbor a případné hodnocení, rekonstrukci a objasnění historických skutečností, vytvoření syntézy a její zveřejnění (Hroch a kol., 1985).

Je nutné vysvětlit, co je považováno za pramen a co za literaturu. **Pramen** představuje dle Hrocha a kol. (1985) prvotní zdroj informací. Je nejbližší minulé skutečnosti, poněvadž je jeho součástí, nebo ji bezprostředně odráží. Za **literaturu** je v historickém vědeckém bádání považováno záměrné a následné odborné zpracování a publikování výsledků výzkumu určitého objektu nebo problému z minulosti. Literatura obsahuje informace již odvozené a vyvozené z pramenů. Je součástí odborné a naučné literatury.

Historickým pramenem je vše, co vzniklo v procesu historického vývoje společnosti, co se zachovalo jako pozůstatek, doklad a zpráva a co může sloužit k poznání minulosti. Hroch a kol. (1985) však zdůrazňují, že rozdíl mezi literaturou a pramenem není vždy jednoznačný! Hlavní základnu při studiu pramenů poskytují badatelé archivů. Jsou to instituce, jejichž hlavním úkolem je „*shromažďovat, uchovávat, ochraňovat, evidovat a zpřístupňovat historicky cenné písemnosti a příbuzné dokumenty, které vznikly z činnosti právnických a fyzických osob*“ (Hroch a kol., 1985: 185). Jedná se především o písemné netištěné prameny. Materiál v archivech roste víceméně automaticky, jelikož jim úřady, instituce a organizace pravidelně předávají po uplynutí určité doby do trvalé úschovy dokumenty, které vznikly z jejich činnosti. Uchovávají se pouze jednotliviny, které mají historickou hodnotu, ostatní se vyřazují ke skartaci. Badatel si při své výzkumné práci musí uvědomit, že nejsou v archivech uloženy všechny v minulosti vzniklé písemnosti, zpravidla to bývá od 3% do 20 % původního rozsahu dokumentů. Na rozdíl od archivů knihovny získávají materiály hlavně sběrem nebo koupí jednotlivých dokumentů a publikací (Hroch a kol., 1985). Knihovny jsou jednou z forem veřejného archivu, vyznačující se standardizovanými záznamy a systematickým uspořádáním dokumentů (Žižlavský, 2003).

Literaturu, kterou historik při práci využívá, lze dělit podle jejího poslání na **pomocnou, odbornou a populárně-vědeckou**.

Pomocná literatura se dále dělí na heuristické, faktografické a metodické pomůcky. Heuristické pomůcky slouží k vyhledávání příslušné literatury a pramenů ve formě adres a odkazů na informační zdroje. Patří sem knihovní katalogy, inventární seznamy z archivu apod. Faktografické pomůcky přinášejí badateli pomocné a podpůrné informace ve formě historických atlasů, chronologických přehledů, naučných a jazykových slovníků, encyklopedií i různých učebnic. Metodické pomůcky mají základní význam při přípravě historického výzkumu. Jsou zdrojem metodologických a metodických podnětů z celé oblasti příbuzných a pomocných historických věd. Obsahují metodické pokyny, návody i konkrétní zkušenosti a návyky z techniky historického

výzkumu. Pomocná literatura se většinou neuvádí v závěrečném seznamu použité literatury, není-li k tomu zvláštní důvod, např. citace, polemika nebo oprava (Hroch a kol., 1985: 104).

Odbornou historickou literaturu zastupují *práce původní* – vznikly na základě vlastního zkoumání pramenů, a *práce kompilační* – vznikly na základě studia dosavadní literatury. V obou případech nejde jen o čistý prostý popis historické zkušenosti, ale práce směřuje k rozboru a hledání nových poznatků, pohledů a závěrů. Odborná literatura se člení podle obsahu, pojetí, poslání i podle formálních znaků. Příkladem jsou publikace, sborníky a časopisy. Pro zpracování určitého tématu je nejdůležitější relevantní odborná literatura. Povinností každého badatele je zjistit co nejkompletněji a nejkomplexněji, zda vůbec a jak je dané téma v historické literatuře zpracováno (Hroch a kol., 1985).

Úkolem **populárně-vědecké literatury** je shrnout, přehledně a srozumitelně vyložit poznatky z určitého vědního úseku a atraktivním způsobem je přiblížit co nejširšímu okruhu veřejnosti. Patří sem například tzv. literatura faktu. Pro práci historika mají jen velmi okrajový význam (Hroch a kol., 1985).

Historické prameny mají nesmírnou hodnotu, protože spojují minulost se současností.

Hroch a kol. (1985) nabízí klasifikaci historických pramenů podle:

- *druhu na základě formálních znaků* – prameny tradované ústně, prameny nepsané (hmotné a obrazové), prameny písemné,
- *původů pramene* – pozůstatky a tradice,
- *obsahu pramene*,
- *typu pramene* – písemné, hmotné, etnografické, ústní, lingvistické, fotografické, filmové, fonografické apod. (Hroch a kol., 1985).

Fraenkel a Wallen (1993) historické materiály třídí do čtyř základních skupin:

- a) dokumenty
- b) statistické záznamy
- c) orální vyjádření
- d) relikty historie (pozůstatky)

„*Dokument reprezentuje specifickou verzi reality konstruovanou pro zvláštní účely*“ (Flick, 2009: 259).

Vzhledem k různorodosti a rozmanitosti materiálů historického charakteru nabízí jiné členění Kováčiková (2002), která primární prameny dělí na 1. písemné, 2. hmotné, 3. obrazové a 4. narační. V procesu historického poznání jsou nejvyužívanější písemné prameny, které Kováčiková (2002) třídí na:

- **Písemné prameny oficiálního charakteru** – patří sem oficiální dokumenty a písemnosti, které vznikly činností úřadů a institucí (např. zákony, předpisy, nařízení, směrnice, oběžníky, výroční zprávy, statistiky, hlášení atd.). Hroch a kol. (1985) k písemnostem oficiálního původu dodávají, že měly za úkol zabezpečovat vnitřní a vnější působnost instituce, zjednat právo.
- **Písemné prameny soukromého charakteru.**
- **Písemné záznamy událostí**, tzv. vyprávěcí prameny – záznamy událostí, kroniky, letopisy, časopisy, noviny, letáky, brožury, veškerá publicistika.
- **Spisy** – tvoří nejdůležitější informační zdroj pro poznávání historických názorů a teorií ve zkoumané oblasti.
- **Beletristická díla** – s kritickou obezřetností je lze použít v procesu historického poznávání.

Je potřeba zdůraznit, že badatel může ke své práci využít nejen literaturu a prameny, ale i řadu dalších zdrojů poznatků, návodů a podnětů. Například může využít informace z bezprostředních kontaktů a mluveného slova, může využít znalosti a zkušenosti dalších osob a institucí. Prameny nepředstavují jen mrtvou minulost, ale s využitím nových metod a technik jejich zkoumání v nich lze nacházet nové zdroje a dosud neobjevené poznatky (Hroch a kol., 1985).

Rovněž Plichtová (1996) připomíná, že objektem obsahové analýzy mohou být jakékoliv texty, které pomáhají objasněním významu nebo specifikací svých charakteristik odpovědět na výzkumné otázky badatele. Historici analyzují historické dokumenty, etnografové a sociologové zápisky z terénu a životopisy, psychologové studují psychoterapeutické protokoly, deníky, osobní materiály, přepisy rozhovorů, diskusí apod. Zatímco etnografové, sociologové a psychologové mohou za účelem ověření či zvýšení spolehlivosti zjištěných poznatků obsahovou analýzu kombinovat s jinými technikami, historik se musí spolehnout jen na pramenné a mimopramenné poznání. Je nemožné uskutečnit rozhovor s analyzovanou historickou postavou (Plichtová, 1996). Historické události, postavy, skutečnosti zjišťují badatelé pouze z dokumentů dostupných v současnosti (Krippendorff, 2004).

7.5 Zdroje dat v historickém výzkumu

Historický výzkum stojí na identifikaci, analýze a interpretaci starých textů. Dělení zdrojů dat v historickém výzkumu nalezneme odlišná u různých autorů. Obsahově se však překrývají. Například Danto (2008) je dělí na čtyři typy:

1. Primární zdroje (jde o originální dokumenty umístěné v archivech).
2. Sekundární zdroje (jde o práce jiných autorů píšících o historii).
3. Oficiální záznamy (úřední zprávy různých institucí, případové zprávy).
4. Soukromé materiály (kroniky, autobiografie, zápisníky, memoáry, záznamy orální historie).

Obecně se materiály historického obsahu zpravidla dělí *na zdroje primárního nebo sekundárního charakteru*, přičemž faktorem dělení je skutečnost, zda autor dokumentu byl přímým svědkem historické události, nebo zda nabízí pouhý popis události tzv. „z druhé ruky“. Materiály primárního charakteru vznikají v době, o které pojednávají. Zachycují autentické informace a poznatky o době, jevech a skutečnostech, ke kterým mají časově nejbližší. Sekundární prameny plní funkci doplňující, vznikají s časovým odstupem od popisované události, jevu či skutečnosti.

Autorem primárního dokumentu dle Hendla (2005) byl přímý účastník události nebo k ní měl úzký vztah. Salkind (in Berg, 1998) nazývá **primárními zdroji** ústní nebo písemná svědectví pamětníků, mezi něž řadí dokumenty a předměty související s přímým výsledkem události nebo zkušenosti. Kerlinger (1972) používá označení **primární pramen** jako původní zdroj historického údaje. Zařazuje sem původní zprávy o nějaké důležité události, popis události očitým svědkem, fotografie, protokoly ze schůze organizace atd.

Jako **sekundární dokumenty** označujeme zdroje vytvořené pomocí primárních dokumentů (Hendl, 2005). Danto (2008) mezi ně řadí slovníky, encyklopedie, životopisy, nekrology, bibliografie, články a knihy, které interpretují jiné výzkumy. Zahrnují ústní nebo písemné svědectví lidí, kteří nebyli bezprostředně přítomni v době dané události. Jedná se o písemné dokumenty či objekty, které se vztahují ke konkrétní výzkumné otázce, nebo oblasti výzkumného zájmu. Sekundární zdroje jsou získány z doslechu nebo „z druhé ruky“. Sekundární zdroje můžeme považovat za mimopramenné poznání. Kerlinger (1972) používá označení **sekundární pramen** pro zprávy nebo záznamy historické události vzdálené o jeden nebo několik kroků od původního zdroje. Místo protokolu ze schůze organizace můžeme pro účely výzkumu použít novinové zprávy o tomto

shromáždění. Místo citace původní zprávy o výzkumu můžeme citovat záznam o této výzkumné zprávě jiného autora.

Flick (2009) zmiňuje **terciární dokumenty**, které slouží k nalezení dokumentů jiných. Příkladem jsou v archivu inventární seznamy nebo v knihovně katalogizační seznamy. Zpravidla se tyto zdroje neuvádějí v závěrečném seznamu použité literatury.

Primární zdroje jsou pro historický výzkum zásadní. Kerlinger (1972) zdůrazňuje pravidlo: **Vždy použij primární prameny, pokud tato možnost existuje!** Je důležité si však uvědomit, že nám často až sekundární zdroje poskytnou základní poznatky, které nejsou vždy zřejmé v primárních zdrojích.

K nalezení a vyhodnocení primárních materiálů, které jsou pro historický výzkum stěžejní, potřebuje výzkumník ke své detektivní práci základní dovednosti: logiku, vytrvalost, intuici a „šestý smysl“ (Denzin & Lincoln in Danto, 2008).

Danto (2008) zjednodušeně říká, že zdrojem poznatků z historie jsou tři kategorie:

- co je psáno,
- co je řečeno,
- co je fyzicky hmatatelné.

Přičemž realie a artefakty zvyšují kredit (uznání) historické práce (Danto, 2008).

Jedním z hlavních bodů výzkumného projektu je identifikace a lokalizace primárních a sekundárních zdrojů dat. Lokalizace a shromažďování primárních dat se považuje za součást historického výzkumu (Glass in Berg, 1998). Výzkumníci musí vynaložit velké úsilí k nalezení co největšího množství výchozího materiálu, vztahujícího se k původní události (Berg, 1998). Všechny nalezené materiály slouží k pochopení situace či události. Pouhé útržky informací z primárních či sekundárních zdrojů mohou být pro výzkumníka cenné, neboť až „ležící vedle sebe“ nám dávají význam. Souhlasím s metaforickým přirovnáním Berga (1998), že každý nalezený zdroj dat se stává dílkem puzzle, které nakonec vytvoří úplný obraz minulosti. Shaw, Gould (2001) uvádějí, že užití dokumentů jako primárních zdrojů dat přináší výhody i nevýhody. Nevýhodou je pevný obsah dat a nemožnost uplatnění osobního dotazování vzhledem k historické události. Tento důvod však nevěnuje dostatečnou pozornost postmodernistické argumentaci, která říká, že textové dokumenty nejsou fixní entity, ale jejich interpretace závisí na způsobu jejich čtení (Shaw, Gould, 2001: 155). Studium

dokumentů je časově náročné. Náročnost je ovlivněna čitelností a délkou textu v dokumentu. Moderní informační technologie jako skenování nebo počítačové čtení dokumentů tyto překážky v práci mohou vyřešit.

Součástí výzkumu musí být i zajištění reliability a validity. Kerlinger (1972) uvádí dva zákony historiografie, které označuje termíny externí a interní kritika. Považuje za nutné, aby byly studované dokumenty podrobeny těmto druhům kritiky:

- **Dokumenty podrobit externí kritice** z hlediska validity. Je dokument pravý? Psal ho skutečně pan XY?
- **Dokumenty podrobit interní kritice**, z hlediska obsahu a jeho významu. Jsou sdělované údaje přesným podáním historických faktů?

Termínům externí a interní kritiky jako jedněm z prostředků **evaluace historického výzkumu** se věnuje i Fraenkel a Wallen (1993). Externí kritika odkazuje na pravost dokumentů, které autor použil ve výzkumu jako objekt zkoumání. Jako příklad otázek hodnotících historické zdroje uvádí – Kdo napsal tento dokument? Žil autor dokumentu v době jeho vzniku? Za jakým účelem byl dokument napsán? Kde, kdy byl dokument napsán? Interní kritika je zaměřena na zjištění, zda studované dokumenty jsou originální, autentické, zda obsah dokumentu je přesný a výstižný, zda odpovídá historickým událostem.

Cestou analýzy a kritického rozboru vybraných pramenů badatel rekonstruuje obraz, který dává velkému počtu minulých jednotlivin a vztahů mezi nimi řád. Výsledný obraz musí co nejpřesněji odpovídat minulé skutečnosti, která byla předmětem historikova studia. Pokud je tento obraz výsledkem vědecké analýzy, je obvykle nazýván vědecko-historickým faktem. Můžeme říci, že vědecko-historický fakt je konstrukcí, kterou vytvořil historik, tedy **subjektivní konstrukcí**. Zjištěním objektivní složky reality – **objektivní konstrukcí** – dochází historická věda na základě historické analýzy k historickému faktu. Nikdy nelze počítat s naprostou totožností poznání a poznávané skutečnosti, vědecko-historického a historického faktu. Shoda je především v obsahu, v adekvátnosti odrazu skutečnosti a ve stupni objektivní pravdy. Na cestě od historické skutečnosti k vědecko-historickému faktu využívá badatel nejen prameny, ale i mimopramenné poznání, jako znalosti celkových souvislostí a teoretické názory na vývoj (Hroch a kol., 1985).

Tabulka 6 Podíl pramenného a mimopramenného poznání v jednotlivých etapách práce historika⁵³

	Pramenné poznání	Mimopramenné poznání
1.		volba tématu
2.		formulace problému
3.	heuristika	heuristika
4.	vnitřní kritika	vnitřní kritika
5.	vnější kritika	vnější kritika
6.	informace z pramene	
7.		ověření pramenné informace
8.		kauzální souvislosti
9.		aplikace metod
10.		řešení problému
11.		zhodnocení získaných údajů

Mezi složky mimopramenného poznání řadíme: osobní zkušenosti badatele, dosavadní výsledky bádání historické vědy a výsledky ostatních věd, vztahující se ke studované tematice (Hroch a kol., 1985).

7.6 Metodologie historického výzkumu

Historický výzkum je specifickým typem kvalitativního výzkumu, proto pracovní postup obsahuje tyto metodologické prvky: definici problému, formulování testovatelných hypotéz nebo výzkumných otázek, definici proměnných, sběr historických dat, analýzu historických dat a interpretaci poznatků. Jednotlivé prvky jsou prováděny v rámci obecných fází historického výzkumu.

Obecné fáze historického výzkumu

- Definice výzkumného problému, formulace výzkumných otázek či hypotéz.
- Zjištění stavu zkoumané problematiky v sekundárních zdrojích.
- Identifikace a lokalizace relevantních materiálů primárního charakteru.
- Užití výzkumné techniky relevantní k tématu historického výzkumu.
- Evaluace historického výzkumu, interpretace a publikace poznatků.

Na základě zvoleného cíle výzkumu vybereme vhodnou výzkumnou strategii. V historickém výzkumu lze uplatnit kvalitativní výzkumnou strategii, kvantitativní výzkumnou strategii, nebo jejich vzájemnou kombinaci.

⁵³ Zdroj Hroch a kol. (1985: 200)

Na předním místě metod, které historik při své práci využívá, stojí indukce a dedukce. **Indukce** je metodou empirického studia jevů, která postupně přechází od jednotlivých faktů k obecnějším údajům o zkoumané skutečnosti. **Dedukce** je takový způsob tvorby vědeckého zobecnění, kdy se výsledné tvrzení odvozuje z jednoho nebo několika tvrzení s použitím pravidel formální logiky. Obě tyto metody se často prolínají. Deduktivní metody se užívají tehdy, pokud již byl nahromaděn empirický materiál, s cílem uvést jej v systém a porozumět mu. Historik může opodstatněně využít induktivní i deduktivní postupy, přičemž podle konkrétní potřeby bude více zdůrazňovat jednu či druhou metodu. Dalšími metodami, které může historik použít, jsou přímá a nepřímá metoda. Minulost poznáváme a popisujeme prostřednictvím jednoho či více pramenů, které z minulosti vyrůstají a bezprostředně o ní vypovídají. Tomuto postupu říkáme **přímá metoda**. Je založena na bezprostřední reprodukci pramenů. Základním měřítkem pravdivosti zjištěných poznatků je stupeň autenticity, míra spolehlivosti pramene. Opakem metody přímé je **metoda nepřímá**, která pomáhá historikovi k určení historického faktu rozmanitými cestami. Nejedná se o přímočarý postup, jak je tomu u přímé metody. Pokud se některý pramen nedochoval, využijeme pramen podávající svědectví o analogických vztazích, postojích a souvislostech. I u přímé a nepřímé metody lze aplikovat jejich kombinaci nebo je použít samostatně. Hroch a kol. (1985) upozorňují na chybné ztotožnění indukce s přímou metodou a dedukce s nepřímou metodou. Přímá a nepřímá metoda jsou metodami jednoduchými, jejich nesprávná aplikace však může vést k vážným teoretickým a metodologickým omylům (Hroch a kol., 1985).

7.6.1 Obsahová analýza

Dalším krokem je **výběr vhodné výzkumné techniky**. Mezi nejužívanější výzkumné techniky v historickém výzkumu patří obsahová analýza. Podle cíle vědeckovýzkumné práce můžeme obsahovou analýzu aplikovat v rámci kvantitativní nebo kvalitativní výzkumné strategie. Prvotní podmínkou aplikace obsahové analýzy je shromáždění relevantních dokumentů, které podrobíme analýze. Před započatím výzkumu je potřeba rozhodnout, jaké úrovně textových dokumentů budou analyzovány. Úrovněmi textu jsou slova, fráze, věty, odstavce, oddíly, kapitoly, knihy, spisovatelé, ideologický postoj, specifické téma nebo jiné jednotky relevantní k obsahu (Berg, 1998). Flick (2009: 258) doporučuje po úvodním přečtení dokumentu, který využijeme ve výzkumu, vytvořit osnovu dokumentu. Tento krok je důležitý pro následující rozhodnutí, zda budeme analyzovat dokument jako celek, nebo zda využijeme pouze jeho část.

Miovský (2006) uvádí, že původně byla obsahová analýza především kvalitativní metodou. Nejsilnější zastoupení má v oblasti výkladu písma. Až později byly v rámci kvalitativní strategie využívány i kvantitativní metody. Wimmer, Altmann a kol. (2003: 183) definují obsahovou analýzu jako výzkumnou metodu, při které se z příznaků manifestního textu přenášejí závěry na nemanifestní text. Předmětem jsou komunikační obsahy, vyvoditelné z textu, metodou nejen kvantitativní opisy a cílem závěry přenesené na „netext“. Velký praktický význam má dle Wimmera, Altmanna a kol. (2003) obsahová analýza také v historiografii.

Rozdílný pohled na techniku obsahové analýzy z historického hlediska má Shaw, Gould (2001). Uvádějí, že prvotní zájem o obsahovou analýzu byl kvantitativní povahy. Uplatňoval se zejména v politické vědě, kdy se zjišťovala frekvence významných slov a jejich stupeň korelace s jinými slovy. Současná obsahová analýza je dle Shawa, Gould (2001: 155) povahy kvalitativní. Stejného názoru je i Berg (1998), který tvrdí, že obsahovou analýzu lze efektivně použít i v kvalitativním výzkumu. Cílem obsahové analýzy je zjistit „četnosti“ textových prvků, čímž poskytuje prostředky pro následnou identifikaci, organizování, indexování a získávání dat. Shromážděná data jsou uspořádána podle určitých shodných prvků obsahu. Měla by však zahrnovat i zdůvodnění, proč byla právě tato slova analyzována, včetně okolností jejich vzniku. Proto je obsahová analýza metodou, jak úspěšně vybrat slova z textu nebo je přepsat do výsledné zprávy (Glassner & Loughlin in Berg, 1998). Výzkumník dostává příležitost dozvědět se něco o vidění autora sociálního světa. Z této perspektivy obsahová analýza není omezující a nenáleží k pozitivistickému přístupu. Umožňuje nám text lépe pochopit a porozumět perspektivě jeho autora.

Kvantitativní přístup v obsahové analýze se podle Krippendorffa (2004) tradičně uplatňuje zejména v oblasti výzkumu masové komunikace. Příkladem je *Analýza mediálních obsahů ve výzkumu politické komunikace* Scherera (in Schulz, Scherer, Hagen a kol., 2004: 30), ve které autor obsahovou analýzu definuje jako „kvantitativní výzkumnou metodu pro systematický a intersubjektivně ověřitelný popis komunikačních obsahů, vycházející z vědecky podloženého kladení otázek“. Jde o vysoce strukturovaný a selektivní proces. Předností je možnost zpracování velkého množství textů a možnost výsledky šetření podrobit statistickým analýzám. Obsahovou analýzu definuje Krippendorff (2004: 18) jako výzkumnou techniku, která vytváří opakovatelné a validní inference (závěry) z jednotek textu, které jsou systematicky a objektivně identifikované.

Rovněž Berelson klade důraz na objektivní, systematický a kvantitativní charakter obsahové analýzy (Krippendorff, 2004). Kvantitativní přístup k analýze textu

poprvé použili švédští učenci v 18. století, když počítali náboženské symboly v Židovských zpěvech (Krippendorff, 2004; Plichtová, 1996). Také Wimmer, Altmann a kol. (2003) připomínají, že kvantitativní analýza textů má velmi starou tradici. Výzkum začal v druhé polovině 19. stol., kdy slavný matematik Augustus de Morgan v dopise svému příteli v roce 1851 napsal, že průměrná délka slova v textu je stylistickou charakteristikou autora. Od konce 19. století se analýza textů rozvíjela především v kontextu literární vědy a historie. Značný vzestup zájmu o tuto techniku nastal na přelomu 19. a 20. století v USA díky zvýšení počtu vydávaného denního tisku (novin). Kvantitativní analýza tiskovin se stala nejrozšířenější aplikací obsahové analýzy. První článek o této oblasti výzkumu publikoval Speed v roce 1893 (Krippendorff, 2004; Plichtová, 1996). Oživení zájmu o kvantitativní využití obsahové analýzy nastalo v průběhu druhé světové války prostřednictvím analýzy propagandy nepřítelů s úmyslem odhalit jeho záměry.

Kvantitativně je obsahová analýza popsána jako metoda, při které výzkumný pracovník vytváří „několik listů četností“, aby zjistil konkrétní frekvence příslušných kategorií (Berg, 1998).

Kvalitativní přístup v obsahové analýze umožňuje zkoumat problémy, pro které se kvantitativní metodologie nehodila. Mezi vhodné oblasti Plichtová (1996) zmiňuje oblast komunikace a sociálních interakcí. Plummer (2001) definuje analýzu dokumentu jako kvalitativně-interpretativní analýzu, která nezahrnuje jen listiny a texty, ale všechna svědectví, která dokumentují lidské jednání. Miovský (2006) rovněž zmiňuje, že na kvalitativní analýzu lze nahlížet různě. Někdy se můžeme setkat s názorem, který odmítá jakýkoliv jiný přístup nežli deskriptivní. Výsledkem výzkumné práce je pak v podstatě utřídění a popis získaných dat. Tento názor je historicky spjat s vlivem kvantitativního přístupu. Kvalitní deskripce může mít velkou hodnotu. *„Je lepší provést pouze kvalitní a výstižnou deskripci než nekvalitní a zavádějící interpretaci“* (Miovský, 2006: 220).

Kvalitativně znamená obsahová analýza návod, jak mohou vědci zkoumat ideové pozadí materiálu, motiv jeho vzniku, proč bylo zvoleno právě toto téma, jednotlivé symboly, a jiné fenomény, což je předmětem výzkumného procesu (Berg, 1998).

Dle Plichtové (1996) zahrnuje obsahová analýza velmi široké spektrum dílčích metod a postupů sloužících k analýze jakéhokoliv textového dokumentu.

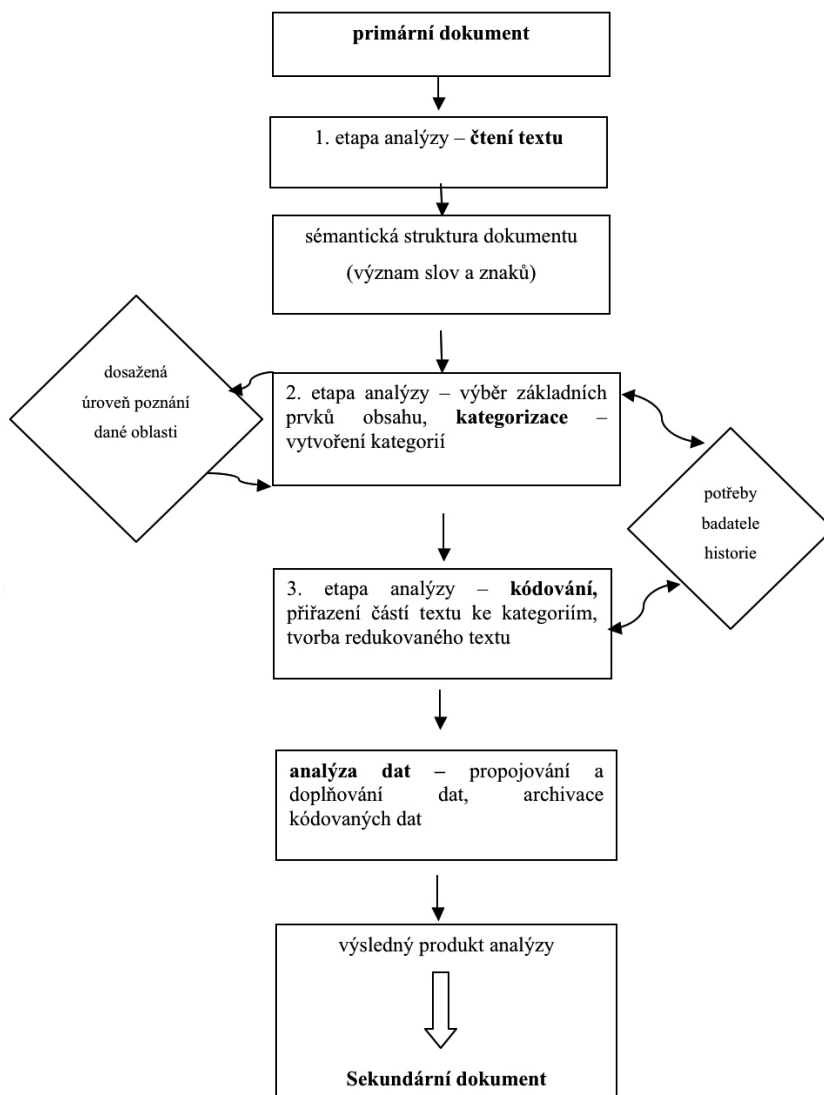
Plichtová (1996) uvádí dva možné přístupy k obsahové analýze – **teoretický a deskriptivní**, přičemž kombinaci obou přístupů považuje za ideální. Zatímco

teoretický přístup je založen na teoretickém uvažování, deskriptivní přístup se opírá o analyzovaná data.

Teoretický přístup Plichtové (1996), který se vyznačuje apriorním zvolením teoretických kategorií, umožňuje vytvořit základní strukturu práce. Teoretické kategorie si badatel vyvodí analytickou dedukcí na základě teoretických konceptů. Teoreticky odvozené, konstruované kategorie obsahové analýzy zajišťují teoretickou relevantnost analýzy. Ověření teoretických kategorií prostřednictvím konkrétních dat podpoří jejich empirickou relevantnost. Teoretický přístup je vhodnější k ověřování již existujících teorií, čímž připomíná metodiku kvantitativní výzkumné strategie.

Deskriptivním přístupem Plichtové (1996) induktivně vytváříme jako poznámky k textu dílčí kategorie (teoretických kategorií), čímž je možné se maximálně držet zkoumaného textu. Dílčí kategorie korespondují s nejdůležitějšími tématy, která se objevovala u každé teoretické kategorie identifikované v rámci teoretického přístupu. Kvalitativní poznatky slouží k porozumění zkoumaným jevům. Deskriptivní přístup nevyklučuje teoretické závěry *ex post*, jak upozorňuje Plichtová (1996). Deskriptivní přístup je vhodnější pro vytváření nových teorií, čímž připomíná metodiku kvalitativní výzkumné strategie.

Obecný postup užití obsahové analýzy v historickém výzkumu je znázorněn ve schématu *Proces obsahové analýzy* (viz Obrázek 9) s využitím teoretického a deskriptivního přístupu k obsahové analýze dle Plichtové (1996). Schéma je upraveno podle potřeb a požadavků historického výzkumu z originálu Hyhlíkové (1984), která proces primárně popsala na příkladu informační analýzy. Postupu, zobrazenému ve schématu, předchází definice, identifikace a lokalizace vhodných dokumentů vzhledem k tématu zamýšlené obsahové analýzy.

Obrázek 9 Proces obsahové analýzy⁵⁴

⁵⁴ Zdroj Špiláčková (2011)

Obecný postup při aplikaci obsahové analýzy Plichtová (1996) a Miovský (2006) rozdělují do několika fází.

1. **Definice, identifikace a lokalizace vhodných dokumentů** vzhledem k tématu zamýšlené obsahové analýzy.
2. **Shromáždování údajů** (přepis do písemné podoby), jejich třídění.
3. Definování základních jednotek, **tvorba systému kategorií** (systém kategorií je odlišný u teoretického a deskriptivního přístupu). Kategorie musí být vytvořené tak, aby odpovídaly výzkumnému cíli a analyzovaným textům, tzn. musí být adekvátní.
4. Přiřazení určitých částí textu ke kódům, tzv. **kódování**. Kódování je procesem identifikace a systematického označování významových celků podle předem stanovených kritérií. Kódy, nejčastěji jako zkratky kategorií (počáteční písmena nebo symboly), ulehčují výzkumníkovi orientaci v kódovacím systému.
5. **Archivace kódovaných dat** – zachování homogenní databáze (v papírové nebo elektronické podobě).
6. **Analýza dat**, propojování, doplňování a zobecňování dat – rozšiřují existující data a uvádějí je do kontextuálních vztahů, čímž zpřesňují analýzu. Data je možné propojovat buď chronologicky, nebo dle tématu.
7. **Interpretace výsledků, verifikace, závěrečná zpráva, publikace.**

I v historickém výzkumu platí obecné pravidlo všech výzkumů, kdy badatel by měl být při zobecňování svých výsledků velmi opatrný (Hendl, 2005).

Miovský (2006) zdůrazňuje, že při dokumentaci postupu výzkumné práce je důležité uvést, nejen jaké metody byly použity, ale proč byly použity! Obvykle si badatel vede dokumentaci, která připomíná práci s deníkem (Denzin & Lincoln in Miovský, 2006: 125). Do deníku si zaznamenává postup své práce, dilemata, s nimiž se během práce potýká, a objasňuje volbu jednotlivých kroků. Základní strukturu deníku obvykle tvoří plán studie (Miovský, 2006).

Nezbytnou součástí historického výzkumu je zasazení zjištěných poznatků do širšího kontextu doby, ve kterém byly publikovány, ve kterém vznikly. Říkáme, že historici kontextualizují jednotlivé události, tzn. určují, kdy a kde se události staly (Hendl, 2005). Reflektujeme úroveň poznání zkoumaného jevu či problému v určité době, zvláštnosti na daném území, v určité oblasti, zohledňujeme stav popisovaného problému či jevu v kontextu společenského uspořádání, hledáme souvislosti, interakce či vývojové vlivy. Hovoříme

o tzv. **kontextualizaci**. Například pokud popisujeme používané metody sociální práce v určené době, nesmíme zapomenout zohlednit úroveň poznání v oblasti metod sociální práce, která byla ve zkoumaném období dosažena. Kontextualizace je důležitá. Dovoluje určit následnost událostí a dává podklady pro interpretaci (Hendl, 2005).

Závěrečná fáze historického výzkumu je věnována jeho validizaci. Výzkumník používá **triangulaci** – ověření výzkumných závěrů vyvozených z vícera údajů získaných odlišnými metodami. V případě použití kvalitativní výzkumné strategie lze závěry výzkumu konfrontovat se samotnými respondenty. Pod pojmem **triangulace** Hendl (2005) rozumí kombinaci různých metod, různých výzkumníků, různých skupin nebo osob, různých časoprostorových a teoretických perspektiv.

Denzin (in Hendl, 2005) rozlišuje tři základní typy triangulace:

1. **Datová triangulace** – kombinace různých datových zdrojů.
2. **Triangulace výzkumníků** – zapojení více tazatelů a pozorovatelů.
3. **Metodologická triangulace** – kombinace mezi metodami.

Častěji se užívá metodologická forma triangulace (srov. Bednářková, 2006, a Špiláčková, 2011).

Rudestam a Newton (2007) k triangulaci dodávají, že naplnění triangulace může proběhnout například formou:

- interview osob zainteresovaných tématem výzkumu,
- aplikací odlišných výzkumných metod,
- analýzou dříve provedených studií.

Je však pravděpodobné, že při aplikaci odlišných výzkumných metod v rámci kvalitativní strategie budou i závěrečné výklady různé.

7.7 Limity historického výzkumu v sociální práci

Největší chybou v historiografii je dle Kerlingera (1972) užití sekundárního zdroje informací, pokud má badatel možnost použít primární pramen.

Při studiu historie je potřeba brát v úvahu okolnosti, které jsou pro poznání minulosti zásadní. Jsou jimi otázky týkající se kontextu jiné kultury, jiné komunity, otázky konstrukce poznatků ovlivněné výzkumným subjektem, otázky zohledňující místo a časové vymezení zkoumané oblasti a v neposlední řadě otázky výzkumné kompetence individuální i skupinové. Konstrukce

poznatků je těmito okolnostmi ovlivněna podle toho, do jaké míry je ve výzkumu zohledňujeme (Danto, 2008).

V oblasti sociální práce je možné se setkat s rozmanitými prameny. Prvotním kritériem druhu pramenu je samotné téma výzkumu a jeho cíl. Jednu skupinu tvoří prameny uchované v osobních archivech, v soukromých sbírkách. K nim patří privátní deníky, fotografie, osobní dopisy často ručně psané, autobiografie a další individuální artefakty. Druhou skupinu materiálů využitelnou v historickém výzkumu nalezneme v archivech. Tvoří ji veškeré materiály, které souvisí s výkonem profese sociální práce nebo se vzděláváním sociálních pracovníků. K nim patří nejčastěji oficiální dokumenty organizací, institucí, nadací, spolků, škol, veřejné úřední záznamy, jako zápisy ze schůzí komisí, metodické příručky odboru sociálních věcí, metodické příručky Ministerstva práce a sociálních věcí ČR, knihy historického charakteru, časopisy mapující určitou sociální událost, interní materiály organizací, vypracované koncepce či strategie, a další. Třetí skupinou jsou materiály legislativního charakteru, to znamená zákony a nařízení platná v dané době, rozhodnutí soudu apod.

Jako i jiné metody, tak i historický výzkum aplikovaný v sociální práci má svá omezení. Nejzávažnější limity se týkají **nedostupnosti primárních zdrojů**, které jsou pro historický výzkum zásadní. V průběhu hledání vhodných materiálů dle tématu výzkumu není možné primární zdroj lokalizovat. To znamená, že požadovaný materiál je dosud ukryt, neregistrován, nezpracován ve fondu archivu a čeká na své objevení. V tomto případě lze dané téma jen velmi obtížně zpracovat. Dalším omezením může být skutečnost, že obsah materiálu, který očekáváte, neodpovídá svému názvu, který si badatel pečlivě vyhledá v archivu. Můžeme říci, že primární dokumenty **neobsahují deklarovaný obsah podle svého titulu**. Pro badatele je to velké zklamání, nicméně by měl být na tuto skutečnost připraven a nemělo by ho to odradit od dalšího hledání. Limitem pro historický výzkum rovněž může být **nemožnost poznatky podrobit triangulaci** (metodologické, datové). Nejčastěji je to z toho důvodu, že pamětníci studované události/období nežijí a neexistuje jiný zdroj informací k dané problematice. V tomto případě je badatel odkázán na konfrontaci zjištěných zdrojů ze sekundárních zdrojů.

Často se stává, že výzkumník během své práce nalezne dokumenty, které vůbec nesouvisí s jeho zkoumanou problematikou, jsou však velmi vzácné a dosud nezveřejněné. Výstupem může být uschování nových informací pro pozdější zpracování. V zájmu další práce by si měl badatel zaznamenat název dokumentu, stručný obsah a přesnou lokalizaci.

7.8 Citace archivních materiálů a relevantní legislativa

Do současné doby nebyl vydán žádný závazný předpis, který by normativně upravoval citační pravidla archivních materiálů. Bohužel ani všem známá ISO norma 690 se této oblasti nevěnuje. Pracovníci archivů se však snaží prosazovat následující způsob citace, který je nutné dodržet.

1. **název archivu,**
2. **název archivního fondu (sbírky),**
3. **číslo evidenční jednotky,**
4. **inventární číslo,**
5. **signatura⁵⁵.**

Příklad:

Archiv města Ostravy (dále AMO), fond Archiv města Přívoz (dále AMP), karton číslo 10, inventární číslo 120, signatura číslo 28. V textu by odkaz na citovaný zdroj vypadal následovně: **(AMO, AMP, kart. č. 10, i. č. 120, sign. č. 28).**

Další citační varianty:

1. Je-li fond nezpracován, měl by být uváděn konkrétní název archiválie, pro její pozdější snadné dohledání.

Příklad:

Archiv města Ostravy (dále AMO), fond Národní výbor města Ostrava (dále NVMO), nezpracováno, pasportizace domů 1975. V textu by odkaz na citovaný zdroj vypadal následovně: **(AMO, NVMO, nezprac., pasport. domů 1975)**

2. Pokud se jedná o citaci z osobního fondu (pozůstalosti), měla by vypadat následovně:

Příklad:

Archiv města Ostravy, Jan Prokeš, osobní fond, kart. č. 2, inv. č. 5. V textu by odkaz na citovaný zdroj vypadal následovně: **(AMO, J. Prokeš, os. f., kart. č. 2, i. č. 5)**

3. Na tvorbu zkratk rovněž není žádný předpis, ale zpravidla se tvoří z prvních písmen takto:

- a) Státní oblastní archiv – **SOA**
- b) Archiv města Ostravy – **AMO**

⁵⁵ Signatura je uváděna jen u omezeného počtu archivních materiálů.

- c) Archiv města Brna – **AMB**
- d) Archiv hlavního města Prahy – **AHMP**
- e) Zemský archiv v Opavě – **ZAO**

Tvorba zkratk záleží víceméně na autorovi textu, ovšem **je nutné zachovat jednotnost v celém textu práce**. Samozřejmostí je všechny použité zkratky uvést na konci textu v samostatném oddíle s názvem „*Použité zkratky*“.

I přes uvedené příklady je možné, že se badatel setká s dalšími variantami. V tomto případě je vhodné se obrátit na příslušný archiv, kde byl materiál získán, s žádostí o upřesnění citace.

Péči o archiválie, jejich evidenci, způsob ochrany, archivní zpracování, uložení a zpřístupnění archiválií včetně deskripce soustavy archivů popisuje zákon č. 167/2012 Sb., kterým se mění zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě, ve znění pozdějších předpisů. Dle tohoto zákona je archiválií takový dokument, který byl vzhledem k době vzniku, obsahu, původu, vnějším znakům a trvalé hodnotě dané politickým, hospodářským, právním, historickým, kulturním, vědeckým nebo informačním významem vybrán ve veřejném zájmu k trvalému uchování a byl vzat do evidence. Archiváliemi jsou i pečetidla, razítka a jiné hmotné předměty související s archivním fondem či s archivní sbírkou (§2, f, zákon č. 167/2012 Sb.). Archiválie, které jsou evidovány na území České republiky, tvoří Národní archivní dědictví. Do archiválií, které jsou uloženy v archivech, lze nahlížet jen na základě žádosti na badatelském listu a za dodržení podmínek stanovených zákonem o archivnictví a badatelským řádem archivu. K nahlížení jsou přístupné všechny zpřístupněné archiválie a dále archiválie starší třiceti let.

7.9 Příklady historických výzkumů

Zjištění, do jaké míry je v současné době v České republice využíván historický výzkum v sociální práci, není dosud kvalifikovaně doloženo. Na rozdíl od České republiky mají hmatatelné poznatky v USA. Fisher (1999) na základě studia titulů disertačních prací uvádí, že historický výzkum v sociální práci je značně marginalizovaný, ač má solidní tradici a např. pro doktorský výzkum je zcela legitimní metodou. Ke stejným závěrům došli i Fisher a Dybicz (1999: 105), když píší, že současný stav historického výzkumu vypadá velmi krátkozrace, zvláště s ohledem na vývoj v dalších oborech společenských věd a výzvy k výzkumu současné sociální práce. Naštěstí se tato situace dá napravit.

Jako příklady již realizovaných výzkumů v České republice lze uvést některé vysokoškolské kvalifikační práce úspěšně obhájené na Zdravotně sociální fakultě a Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě. Poznatky těchto prací jsou kamínky velmi rozsáhlé mozaiky dějin sociální práce.

První diplomovou prací historického charakteru na Zdravotně sociální fakultě Ostravské univerzity je práce Evy Matúšů (2000) s názvem „*Sociální politika podniku Baťa ve 20.–40. letech 20. století*“. Autorka popisuje na základě dobových materiálů z archivu Svit systém sociální politiky zlínského podniku Baťa. Autorka v závěru konstatuje, že sociální politika podniku Baťa ve své době významně doplňovala všeobecná sociálně politická opatření republiky a pružně reagovala na stávající potřeby obyvatel. Tímto přispívala ke změně způsobu života a k rozvoji celého kraje.

Další diplomová práce je retrospektivním popisem a analýzou zabývající se životem a dílem Marie Krakešové s názvem „*Marie Krakešová a její význam pro současné pojetí sociální práce*“ (Číhalová, 2005). Snaží se o co možná nejkompaktnější podání přístupu psychologicko-výchovné sociální terapie z pohledu Marie Krakešové. Důraz je kladen převážně na aspekty v pojetí Marie Krakešové srovnatelné se současným pojetím sociální práce.

Historickou práci s názvem „*Historie sociálního plánování v Ostravě*“ věnovala autorka (Bednářková, 2006) tématu sociálního plánování v Ostravě se zaměřením na sedmdesátá a osmdesátá léta 20. století. Mapuje historický vývoj sociální péče a používaných metod sociální práce v Ostravě. Práce je založena zejména na studiu primárních pramenů z Archivu města Ostravy, k čemuž využila metodu sběru dat v sociálně vědním výzkumu. Metodologická triangulace je zajištěna rozhovory s pamětníky doby a přímými účastníky péče o danou cílovou skupinu. Práce se zabývá pěti vybranými cílovými skupinami, které vycházejí ze členění Koncepce sociální politiky města Ostravy z roku 1973. Jedná se o oblasti sociální péče o staré občany, péče o osoby se změněnou pracovní schopností, dále pak sociální péče o rodinu, děti a mládež sociální péče o společensky nepřizpůsobené občany a sociální péče o osoby cikánského původu. Výsledkem historického výzkumu je souhrnný popis sociální péče v Ostravě. Formovaly se celé nové systémy péče, jako např. péče o společensky nepřizpůsobené občany, nebo péče o romské obyvatele, aplikovaly se nové metody sociální práce, zřizovala se v republice tehdy zcela ojedinělá zařízení.

Disertační práce Špiláčkové (2011) se věnuje tématu „*Sociální plánování sedmdesátých a osmdesátých let 20. století v Československu*“. Mapuje historický vývoj sociální péče včetně sociálních služeb a identifikuje užívané metody sociální práce na základě vědeckých postupů a s využitím relevantních výzkumných

strategií. Metodologicky je práce ukotvena historickým výzkumem. Objektem historického výzkumu jsou primární a sekundární zdroje písemného charakteru, uložené ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí v Praze, k jejichž studiu využila autorka techniku obsahové analýzy. Text doplnila v rámci triangulace odpověďmi na předem připravené otázky od přímých účastníků sociální péče a zaměstnanců Ministerstva práce a sociálních věcí Československé republiky v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století. Zachovává původní terminologii z důvodu dokreslení historického pozadí a dohledatelnosti použitých materiálů. Výsledkem historické práce je komplexní popis sociální péče v Československu ve sledovaném období včetně identifikace užívaných metod sociální práce.

Diplomová práce Hrubé (2012) s názvem „*Historie sociální péče o osoby propuštěné z výkonu trestu odnětí svobody se zaměřením na Ostravsko a okolí*“ uceleně mapuje vývoj sociální péče o dospělé osoby propuštěné po výkonu trestu odnětí svobody, identifikuje subjekty, které v minulosti tuto péči poskytovaly a které se na této péči podílely. Historický vývoj sociální péče a metody sociální práce popisuje na celorepublikové úrovni, s ohledem na vývoj na Ostravsku a okolí. K naplnění cíle použila metodu historického výzkumu. Primární prameny čerpala ze Zemského archivu v Opavě a jemu podřízených okresních archivů.

Diplomová práce Krejčové (2012) s názvem „*Historie sociální péče o duševně nemocné v Československu ve 20. století*“ se zabývá vývojem sociální péče v českých zemích od počátku 20. století, a to především ve vztahu k duševně nemocným. Snaží se vystihnout fungování a rozsah sociálně zdravotní péče ze strany obecní samosprávy a dobrovolných organizací zabývajících se péčí o tuto cílovou skupinu. Primární prameny čerpala především z Archivu města Ostravy a také ze Státního okresního archivu Frýdek-Místek.

Diplomová práce Kalvarové (2012) se věnuje tématu „*Historie sociální péče o děti, mládež a rodinu na Opavsku*“. Autorka provedla deskripci vývoje sociální péče o děti, mládež a rodinu na Opavsku v letech 1918–1954, popsala užívané metody sociální práce, analyzovala zařízení poskytující sociální péči cílové skupině dětí, mládež a rodina na základě studia primárních pramenů relevantních k tématu práce ze Státního okresního archivu v Opavě. K získání informací použila metodu historického výzkumu.

Historický vývoj sociální péče o romské obyvatelstvo v období od konce druhé světové války do první poloviny 80. let 20. století v tehdejší Československu, konkrétně pak na území města Ostravy, popsala ve své práci Blahutová (2012) s názvem „*Historie sociální péče o občany romského etnika na území města Ostravy*“.

I zde autorka využila metodu historického výzkumu a objektem výzkumu byly primární dokumenty lokalizované v Archivu města Ostravy.

Bakalářská práce Zapletalové (2012) „*Historický pohled na vývoj sociální péče o seniory ve 20. století ve Frýdku-Místku*“ se zabývá popisem historického vývoje sociální péče o seniory v průběhu 20. století, konkrétně ve městě Frýdek-Místek. Ke studiu využila archivní dokumenty ze Státního okresního archivu Frýdek-Místek. Výsledkem je deskripce sociální péče a sociálních služeb o seniory ve městě ve 20. stol., zachycení směrů a vývojových tendencí v péči o tuto skupinu a popis jednotlivých institucí, které byly v průběhu let zakládány.

Szturcová (2013) se v diplomové práci s názvem „*Sociální politika Vítkovických železáren do roku 1945*“ zabývá oblastí sociální politiky ostravského podniku – Vítkovických železáren od jejich vzniku do roku 1945. Vývoj sociální politiky závodu popisuje na pozadí obecné sociální péče v českých zemích a na technickém vývoji železáren. Zajímavým doplněním práce jsou s použitím metody orální historie vzpomínky pamětnice, která prožila dětství v závodním sirotčinci, jednom ze zařízení Vítkovických železáren.

To je stručný přehled příkladů prací historického charakteru. Výzva je směřována pro studenty i akademické pracovníky, aby se více zajímali o historii svého oboru a realizovaným výzkumným šetřením tak přispěli k obohacení poznatků o vývoji sociální práce. Výše uvedený text může posloužit jako základní vodítko pro realizaci historického výzkumu.

7.10 Závěrem

Historický výzkum je pro sociální práci přínosný a obohacující. Poznatky zajištěné historickým výzkumem mohou potvrdit, vyvrátit nebo obohatit informace ze sekundárních zdrojů. Což může být odrazovým můstkem pro další studium a vědeckou práci. Dějiny sociální práce jsou zdrojem zkušeností a poznatků, které umožňují současné generaci seznámit se s historickými úspěchy nebo pochopit vyskytující se problémy. Zároveň je možné se na základě publikovaných poznatků z minulosti vyvarovat chyb v současnosti, neboť „*historie se opakuje*“. Umožňuje odhalit příběhy, které jsou často nevědomky pohřbeny uvnitř knih v knihovnách či v archivech. Dává nám možnost poznat dosud nepoznané. Studium historie sociální práce doplňuje obraz její národní minulosti a profesního vývoje. Pomáhá ukotvit základní hodnoty profese a cíle, o které sociální práce usiluje, a také posiluje identifikaci sociálních pracovníků se svým povoláním.

Specifickým typem vědeckovýzkumné práce zabývající se dějinami je historiografie. Obecné fáze historického výzkumu sestávají z definice a formulace výzkumného problému či výzkumných otázek, následného zjištění stavu zkoumané problematiky v sekundárních zdrojích, identifikace a lokalizace relevantních materiálů, užití výzkumné techniky a na závěr evaluace historického výzkumu, interpretace a publikace zjištěných poznatků. Zprostředkování výsledků historického výzkumu prostřednictvím jejich publikování formuje historické povědomí o sociální práci odborné i laické veřejnosti. Jedinečným objektem výzkumu jsou historické materiály primárního nebo sekundárního charakteru. Faktorem dělení je skutečnost, zda autor dokumentu byl přímým svědkem historické události, nebo zda nabízí pouhý popis události tzv. „z druhé ruky“. Materiály primárního charakteru vznikají v době, o které pojednávají. Zachycují autentické informace a poznatky o době, jevech a skutečnostech, ke kterým mají časově nejbližší. Sekundární prameny plní funkci doplňující, vznikají s časovým odstupem od popisované události, jevu či skutečnosti. Nejužívanější metodou získání historických dat je obsahová analýza. Podle cíle vědeckovýzkumné práce můžeme obsahovou analýzu aplikovat v rámci kvantitativní nebo kvalitativní výzkumné strategie. Výzkum zaměřený na genezi sociální práce má své opodstatnění. Je způsobem získání potřebných poznatků k pochopení vývoje a průběhu historických skutečností a procesů. Zaměřuje se na „bílá místa“ v dějinách sociální práce, která jsou popsána buď nedostatečně, nebo vůbec. Znalostí svých dějin a historických kořenů si sociální práce jako věda upevňuje svou pozici a sociální pracovníci si zvyšují respekt ke své profesi.

LITERATURA

ABBOTT, C., ADLER, S. 1989. Historical Analysis as a Planning Tool. *Journal of the American Planning Association* 55, 4: 467–473.

BEDNÁRKOVÁ, M. 2006. *Historie sociálního plánování v Ostravě*. Diplomová práce. Ostrava, Zdravotně sociální fakulta OU.

BERG, B. L. 1998. *Qualitative Research Methods for the Social Science*. Long Beach: Allyn and Bacon, 3. edition.

BLAHUTOVÁ, N. 2012. *Historie sociální péče o občany romského etnika na území města Ostravy*. Diplomová práce. Ostrava: Fakulta sociálních studií OU.

ČÍHALOVÁ, J. 2005. *Marie Krakešová a její význam pro současné pojetí sociální práce*. Diplomová práce. Ostrava: Zdravotně sociální fakulta OU.

- DANTO, E. A. 2008. *Historical Research. Pocket guides to social work research methods*. New York: Oxford University Press.
- FISHER, R. 1999. Speaking for the Contribution of History: Context and Origins of the Social Welfare Group. *Social Service Review* 73 (June), s. 191–217.
- FISHER, R., DYBICZ, P. 1999. The Place of Historical Research in Social Work. *Journal of Sociology and Social Welfare* (September), Volume XXVI, 3: 105–124.
- FLICK, U. 2009. *An Introduction to Qualitative Research*. 4. ed. London: SAGE.
- FRAENKEL, J. R., WALLEN, N. E. 1993. *How to Design and Evaluate Research in Education*. United States of America: McGraw-Hill, Second edition.
- HENDL, J. 2005. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- HROCH, M. a kol. 1983. *Úvod do studia dějepisu IV. Metody historikovy práce*. Praha: SPN.
- HROCH, M. et al. 1985. *Úvod do studia dějepisu*. Praha: SPN.
- HRUBÁ, L. 2012. *Historie sociální péče o osoby propuštěné z výkonu trestu odnětí svobody se zaměřením na Ostravsko a okolí*. Diplomová práce. Ostrava: Fakulta sociálních studií OU.
- HYHLÍKOVÁ, V. 1984. *Informační analýza dokumentu*. Praha: ÚVTEI.
- CHAMBERS, C. 1973. The Discipline of History in a Social Welfare Curriculum. *Education for social work* 9 (winter), s. 11–22.
- KALVAROVÁ, H. 2012. *Historie sociální péče o děti, mládež a rodinu na Opavsku*. Diplomová práce. Ostrava: Fakulta sociálních studií OU.
- KERLINGER, F. N. 1972. *Základy výzkumu chování. Pedagogický a psychologický výzkum*. Praha: Academia.
- KOVÁČIKOVÁ, D. 2002. Vybrané kapitoly z dejin sociálnej práce. S. 80–88 in TOKÁROVÁ, A. a kol. *Sociálna práca. Kapitoly z dejín, teórie a metodiky sociálnej práce*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.
- KREJČOVÁ, A. 2012. *Historie sociální péče o duševně nemocné v Československu ve 20. století*. Diplomová práce. Ostrava: Fakulta sociálních studií OU.
- KRIPPENDORFF, K. 2004. *Content Analysis: An Introduction to its Methodology*. Beverly Hills: Sage.

- MATUŠŤ, E. 2000. *Sociální politika podniku Baťa ve 20.–40. letech 20. století*. Diplomová práce: Ostrava: Zdravotně sociální fakulta OU.
- MIOVSKÝ, M. 2006. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada.
- PLICHTOVÁ, J. 1996. Obsahová analýza a jej možnosti využitia v psychológii. *Čs. psychologie* 40, 4: 304–314.
- PLUMMER, K. 2001. *Documents of Life 2*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- POKORNÝ, P. 2006. *Hermeneutika jako teorie porozumění od základních otázek jazyka k výkladu bible*. Praha: Vyšehrad.
- REISCH, M. 1988. The Uses of History in Teaching Social Work. *Journal of Teaching in Social Work* 2, 1. Haworth Press.
- RUDESTAM, K. E., NEWTON, R. R. 2007. *Surviving your Dissertation. A Comprehensive Guide to Content and Process*. 3rd Edition. Thousand Oaks: Sage.
- SHAW, I., GOULD, N. 2001. *Qualitative Research in Social Work*. London: SAGE.
- SCHULZ, W., SCHERER, H., HAGEN, L., REIFOVÁ, I., KONČELÍK, J. 2004. *Analýza obsahu mediálních sdělení*. Praha: Karolinum.
- SZTURCOVÁ, A. 2013. *Sociální politika Vítkovických železáren do roku 1945*. Diplomová práce. Ostrava: Fakulta sociálních studií OU.
- ŠPILÁČKOVÁ, M. 2011. *Sociální plánování sedmdesátých a osmdesátých let 20. století v Československu*. Disertační práce. Ostrava: Fakulta sociálních studií OU.
- ŠPILÁČKOVÁ, M. 2012. Historical Research in Social Work – Theory and Practice. *ERIS Web Journal*. 2012, sv. 3, s. 22–33. Dostupné z: http://periodika.osu.cz/eris/dok/2012-02/04_historical_research_in_social_work.pdf.
- WIMMER, G., ALTMANN, G., HŘEBÍČEK, L., ONDREJOVIČ, S., WIMMEROVÁ, S. 2003. *Úvod do analýzy textov*. Bratislava: VEDA.
- Zákon č. 167/2012 Sb., kterým se mění zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě, ve znění pozdějších předpisů.
- ZAPLETALOVÁ, R. 2012. *Historický pohled na vývoj sociální péče o seniory ve 20. století ve Frýdku-Místku*. Bakalářská práce. Ostrava: Fakulta sociálních studií OU.

ŽIŽLAVSKÝ, M. 2003. *Metodologie pro Sociální politiku a sociální práci*. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.

8 PARTICIPATIVNÍ AKČNÍ VÝZKUM

Alice Gojová

Kapitola je věnována základnímu uvedení do tématu participativního akčního výzkumu a jeho možnostem na poli sociální práce. Specificky bude pozornost věnována jeho principům a postupům. Na závěr budou analyzována rizika a možné přínosy využití tohoto výzkumného přístupu v sociální práci.

8.1 Participativní akční výzkum

8.1.1 Co je participativní akční výzkum

Akční výzkum vychází z participativního paradigmatu, které je založeno na představě, že vědecké bádání by mělo zahrnovat také úsilí o změnu, která má dopad na život „zkoumaných“ a ti skrze výzkum dostávají možnost ovlivnit svoje životy (Creswell, 2007). Měl by být prováděn „s lidmi“, ne „o lidech“ a usilovat o změnu založenou na poznání, nabízet přístup „spoluvytváření“ znalostí (Ledwith, 2011).

Akční výzkum je výzkumem založeným na spolupráci (Stringer, 2007, Punch, 2005, Hendl, 2005, Miovský, 2006). Jeho zastánci kritizují nedostatek praktického vlivu hermeneuticky a pozitivisticky orientované sociální vědy (Hendl, 2005). Akční výzkum neusiluje „jen“ o porozumění situaci, ale i o dosažení změny (Winter, Munn-Giddings, 2001) či zplnomocnění (Adams, 2008).

Rozvinul se jako kritika tradičních výzkumných přístupů, které byly vnímány jako elitářské a stavěly subjekt výzkumu do pozice objektu. Kritici argumentovali tím, že subjekty, které jsou výzkumem ovlivněny, by měly být zodpovědné i za jeho návrh (Babbie, 2005).

Kemmis a Wilkinson (in Creswell, 2007: 22) shrnuli hlavní znaky participativního paradigmatu: (1) zaměření na změnu praxe, (2) úsilí o vznik politické debaty či diskuse, která přinese změnu, (3) cílová skupina výzkumu jsou aktivně participující spolupracovníci. Za klíčovou považují participaci⁵⁶

⁵⁶ „Participation“ v anglickém originále. Například McIntyre (2008) rozlišuje mezi participací a zapojením („involvement“ v anglickém originále). Je třeba také připomenout odbornou diskusi o formách participace nebo žebříčcích (stupních participace). Více například autoři: Anderson (1996); Winter a Munn-Giddings (2001); Wilcox (1994); White (1996).

lidí, kterých se zkoumaný problém týká, dále zdůrazňují, že zkoumaný problém by měl být identifikován lidmi samotnými a výzkumník by měl být na řešení problému angažován. Zároveň odmítá námitky, že takto pojmávaný výzkum je neprofesionální, podle jejich názoru dodržování těchto principů povede k „re-profesionalizaci“ a konstituování nové role výzkumníka. McIntyre (2008) dodává, že jedním z hlavních znaků participativního akčního výzkumu je „spolukonstruování“ znalosti výzkumníka a účastníků, které by mělo vést ke kritickému uvědomění a následně k individuální a sociální změně.

Adams (2008) píše o výzkumu založeném na participaci jako zplnomocňujícím výzkumu a zároveň si klade otázku, zda právě participace může mít vliv na životní podmínky zapojených, a zdůrazňuje nutnost zvážit tyto okolnosti:

- Každý jednotlivec může mít rozdílné představy o změně či řešení situace.
- Výzkum bude mít tendenci zaměřovat se na krátkodobé či dílčí cíle a nebude pokračovat v dlouhodobějším úsilí.
- Výsledky výzkumu nemusí přispět ke zlepšení situace či mohou upozornit na další problémy a překážky.

Loučková (2010) akční výzkum ve své práci pojmenovává jako „výzkum jednání“ a zařazuje ho do integrovaného výzkumného přístupu vycházejícího z konstruktivistické teorie. Podle Loučkové (2010: 76) je podstatou těchto postupů „snaha badatele udržet přímý kontakt s aktuálně probíhajícími změnami v jednotlivých výzkumných situacích“ a nachází se v paradigmatu „prožívání – vědění – jednání“ (Loučková, 2010: 79). Výzkum jednání definuje jako „metodický přístup používaný pro realizaci sociální změny systému, na níž se podílejí všichni jeho účastníci, včetně badatelů“ (Loučková, 2010: 77).

Stringer (2007) akční výzkum vnímá jako fenomenologický (soustředí se na lidmi aktuálně prožívanou zkušenost), interpretativní (zajímá ho, jak lidé jednání interpretují) a hermeneutický (jaký význam lidé událostem přiřkládají).

8.1.2 Východiska a přístupy v participativním akčním výzkumu

Akční výzkum vychází z práce Kurta Lewina⁵⁷, který ho koncipoval jako výzkum směřující k řešení sociálních problémů (Stringer, 2007, Loučková, 2010, Winter, Munn-Giddings, 2001), a z prací Johna Colliera, který se ve třicátých a čtyřicátých letech dvacátého století zabýval americkou politikou ve vztahu k etnickým menšinám a upozorňoval na narušení soudržnosti a atomizaci

⁵⁷ Jeho článek ze čtyřicátých let dvacátého století, „Action research and minority problems“, je považován za text zakládající tradici akčního výzkumu (Stringer, 2007).

společnosti. Oba (Lewin i Collier) skrze akční výzkum usilovali o posílení (zplnomocnění) lidí a nápravu strukturálních problémů společnosti (Winter, Munn-Giddings, 2001).

Dalším východiskem je kritická teorie, která klade důraz na dosahování společenské změny a zabývá se tématem moci ve společnosti (McIntyre, 2008).

Významně oblast participativního akčního výzkumu ovlivnil Paulo Freire, brazilský představitel kritické pedagogiky, který považoval kritickou reflexi za klíčovou v dosahování individuálních a sociálních změn a který psal o nutnosti dialektiky teorie a praxe (McIntyre, 2008).

V participativním akčním výzkumu můžeme identifikovat dva směry. První vychází z britské tradice, která ho vnímá jako výzkum orientovaný na zlepšování praxe, zaměřený na sebereflexi účastníků sociálních situací. Druhý ho chápe jako systematický sběr informací, které mají přinést sociální změnu. Tento druhý směr je spojen s tradicí komunitní práce (Smith, 2007, Ledwith, 2011).

Některé směry akčního výzkumu, např. emancipační akční výzkum popsany Ledwith (2011), se shodně jako radikální přístupy komunitní práce odvolávají na teorie západního marxismu (Antonio Gramsci a jeho teorii hegemonie) a kritickou teorii společnosti (Frankfurtská škola a rané práce Jürgena Habermase). Vycházejí také, jak již bylo zmíněno, z teorie kritického uvědomění Paula Freireho a usilují o změnu založenou na poznání. Pokud se lidé chápou „jako výzkumníci, automaticky znovu získávají moc nad věděním“ (Babbie, 2005: 310).

V rámci paradigmatu participativního akčního výzkumu je výzkumník chápán jako prostředek pro znevýhodněné skupiny, aby „mohly efektivně jednat ve vlastním zájmu“ (Babbie, 2005: 309). Jak jsme již uvedli, jedná se o metodu výzkumu, ve které je pozitivní sociální změna hlavním cílem (Seymour-Rolls, Hughes, 2009). Umožňuje lidem zkoumat jejich problémy, analyzovat je a přicházet s řešením. Vychází z myšlenky, že funkce výzkumu není jen přinášet informace, ale je také nástrojem vzdělávání, mobilizace uvědomění, aktivizace a jednání (Aimers, 1999, Babbie, 2005). Účastníci výzkumu nejsou jen jeho objektem, ale také subjektem, což znamená, že připravují výzkum, sbírají informace a používají výsledky výzkumu ke zlepšování a změně své situace. Mezi hlavní principy participativního akčního výzkumu patří participace a spolupráce, zplnomocnění, znalost a sociální změna (Seymour-Rolls, Hughes, 2009). Lidé sami definují svoje problémy a podílejí se na designu výzkumu, který jim umožní realizovat jejich cíle (Babbie, 2005). Výzkumník a zkoumaní jsou spolupracovníci (Punch, 2005). Z těchto důvodů nemůže být

akční výzkum „vědecky nestranný“ (Miovský, 2006: 105) či neutrální (Winter, Munn-Giddings, 2001).

Adams (2008) ve své publikaci shrnuje přístupy k akčnímu výzkumu, který sám nazývá jako zplnomocňující. Jeho přehled jsme doplnili přehledem autora Graye (2009).

Tabulka 7 Akční výzkum – směry a představitelé⁵⁸

Autor	Výzkumný přístup
Schön, D.	Reflexe v akci „Reflection-in-action“
Lewin, K. Moreno, J. Stenhouse, L.	Akční výzkum „Action research“
Wadsworth, Y. McTaggart, R.	Participativní akční výzkum „Participatory action research“
Reason, P. Rowan, J.	Nové výzkumné paradigma či spolupráce ve výzkumu „New paradigm research“, „Collaborative research“
Marsden, D. Oakley, P. Holland, J. Blackburn, J. Chambers, R.	Participativní výzkum „Participatory research“
Cunningham, I.	Interaktivní holistický výzkum „Interactive holistic research“
Friedman, V. J.	Akční věda „Action science“
Heron, J. Reason, P.	Kooperativní šetření „Cooperative inquiry“

Význam akčního výzkumu nabývá podle některých autorů významu s tzv. praxí založenou na důkazech⁵⁹, která propojuje výzkum s praxí a reflexivním přístupem v sociální práci⁶⁰ (Winter, Munn-Giddings, 2001). Akční výzkum má s konceptem reflexivní praxe společnýnou řadu znaků. Schön (1983) považuje rozhodování sociálního pracovníka za tak specifické, že pouhá aplikace obecných postupů (tzv. technická racionalita) na specifickou situaci klienta není možná. Rozhodování o typu sociální intervence by mělo být konstruované jeho účastníky, jako proces „experimentování“ s interpretacemi na základě kritické

⁵⁸ Souhrn vytvořený na základě prací Adamse (2008: 176) a Graye (2009)

⁵⁹ V anglickém originále „evidence-based practice“

⁶⁰ Přístup reflexivní praxe, který vychází z práce D. Schöna (1983)

reflexe.⁶¹ Akční výzkum i reflexivní přístup usilují o zlepšení praxe, oba přístupy jsou založeny na osobním rozhodnutí (posouzení) za určitých okolností (Elliot, 1991).

V české odborné literatuře se možnostem a limitům akčního výzkumu a sebevýzkumu věnuje Musil s Talašovou (2012), reflexivnímu přístupu Navrátil (2010).

8.1.3 Postupy v akčním výzkumu

Stringer (2007) ve shodě například s Loučkovou⁶² (2010) chápe akční výzkum jako jednotu pozorování, myšlení a jednání. Winter a Munn-Giddings (2001) ho definují jako reflektované rozhodování.

Tabulka 8 Postup v akčním výzkumu⁶³

Pozorování	Sběr relevantních informací Vytváření obrazu: popis situace
Myšlení	Explorace a analýza: Co se tady děje? Interpretace a vysvětlení: Jak/proč jsou věci, tak jak jsou? (teoretizování)
Jednání	Plán Uskutečnění Evaluace

V akčním výzkumu jsou všichni jeho účastníci výzkumníky, podílejí se na přípravě a realizaci tvorby dat, která jsou následně porovnávána, interpretována a vyjednávána v komunikaci mezi jeho účastníky. Validita spočívá v pečlivosti a rigoróznosti procesu a zároveň jeho otevřenosti k rozdílným pojetím, kontrole a rozpravě (Winter, Munn-Giddings, 2001).

Specifický je jeho vztah k teorii. Svoji podstatou je zaměřen na praxi, která však vždy obsahuje teoretický rozměr. Může ověřovat platnost teorií pro určitou cílovou skupinu či sociální situaci, ale může také teorii generovat (Winter, Munn-Giddings, 2001).

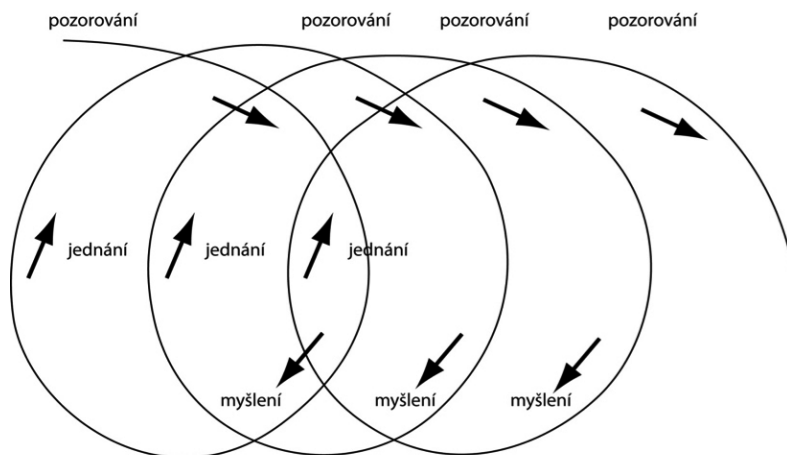
Akční výzkum je vnímán jako spirála aktivit: pozorování a reflexe, plánování, jednání, pozorování a reflexe, které se opakují. Změny dosažené realizací plánu (plánu sociální změny) jsou pozorovány a zaznamenávány pomocí výzkumných nástrojů, pak jsou reflektovány a na základě reflexe je vytvářen další plán (Aimers, 1999, Stringer, 2007, Kemmis, McTaggart, 1988). Základním vodítkem je společný cíl, který by měl vzniknout na základě diskuse a reflexe účastníků výzkumu (Seymour-Rolls, Hughes, 2009).

⁶¹ Na podobném principu v česky psané literatuře popisuje Musil (2004) procedurální a situační přístup v sociální práci.

⁶² Podle Loučkové „prožívání – vědění – jednání“

⁶³ Zdroj Stringer (2007: 8)

Problematické je, že ne všechno „jednání“, „pozorování“ a „reflektování“ lze udržet v přítomnosti badatele a ve výzkumném rámci, jak upozorňuje Winter a Munn-Giddings (2001). Důležité podle autorů je, aby byl akční výzkum odlišen od každodenních interakcí.

Obrázek 10 Interakční spirála akčního výzkumu⁶⁴

Dalším rysem akčního výzkumu je podle Kemmisa a McTaggarta (1988) sebekritičnost, otevřenost k překvapení, schopnost reagovat na nečekané příležitosti, vše s cílem pochopit vztah mezi akcí, okolnostmi a důsledky v dané situaci. Kemmis a McTaggart (1988) zdůrazňují jeho systematicčnost v pořizování a zaznamenávání dat.

8.2 Komunitně orientovaný participativní akční výzkum

8.2.1 Co je komunitně orientovaný participativní akční výzkum

Komunitně orientovaný participativní akční výzkum je využíván mnohými obory, především pedagogikou, psychologií a sociální prací (Hacker, 2013).

Stringer (2007: 10) ho uvádí jako specifický typ akčního výzkumu, který označuje jako komunitně orientovaný akční výzkum⁶⁵, pro který je typické „zapojení subjektů jako rovnocenných a plnoprávných účastníků výzkumného

⁶⁴ Zdroj Stringer (2007: 9)

⁶⁵ V anglickém originále „community-based action research“

procesu“. Vychází z předpokladu, že ti, kdo jsou ovlivněni problémem, by měli být zapojeni do výzkumného procesu a společně s výzkumníkem pracovat na zlepšení své situace.

Podle Hackera (2013) tento přístup může značně eliminovat nedůvěru „zkoumaných“ k výzkumníkům a celému výzkumnému procesu.

Obdobně Winter a Munn-Giddings (2001) zdůrazňují vztah akčního výzkumu a komunitní práce. Shodný je důraz na kolektivní akci a myšlenky zplnomocnění. Výsledkem komunitně orientovaného akčního výzkumu není jen „společná vize, ale také smysl pro komunitu“ (Stringer, 2007: 11).

Mc Donald (in Hacker, 2013) uvádí rozdíly mezi tradičním a komunitně orientovaným participativním výzkumem.

Tabulka 9 Rozdíly mezi tradičním a komunitně orientovaným výzkumem⁶⁶

Tradiční výzkumný přístup	Komunitně orientovaný participativní akční výzkum
Výzkumník definuje problém.	Problém identifikuje komunita nebo s výzkumníkem pracuje na jeho identifikaci.
Výzkum komunity nebo v komunitě.	Výzkum s komunitou jako partnerem.
Komunitní organizace mohou poskytovat asistenci.	Komunitní organizace jsou výzkumníkovým partnerem.
Výzkumník získává dovednosti a vědomosti.	Výzkumník a komunita společně pracují na kapacitě komunity.
Výzkumník řídí proces, zdroje a interpretaci dat.	Výzkumník a komunita sdílejí moc.
Data vlastní výzkumník a diseminuje je.	Data jsou sdílena výzkumníkem a komunitou, která rozhoduje o tom, jak budou využita a diseminována.

8.2.2 Metody komunitně orientovaného akčního výzkumu

Pro volbu metod je klíčová formulace výzkumné otázky. Formulace výzkumné otázky je vedena snahou vysvětlit (a tedy i vyřešit) určitý fenomén v komunitě. Otázkou obyvatel určité lokality může například být: „Jak je možné zamezit užívání drog dětmi a mládeží?“ nebo „Proč dochází k záškoláctví dětí?“ Úlohou výzkumníka je pak tyto otázky převést do otázky výzkumné a případně formulovat hypotézy.

⁶⁶ Zdroj Hacker (2013: 15, upraveno)

Při realizaci komunitně orientovaného výzkumu musíme volit výzkumné metody, které splňují kritéria vědeckých postupů, ale které jsou zároveň akceptovatelné a vhodné pro partnery výzkumu. Rozhodnutí o volbě výzkumné metody však musí být učiněno společně, což obsahuje i diskusi o nevýhodách a přednostech jednotlivých metod (Hacker, 2013).

Stringer (2007) uvádí přehled technik sběru dat užívaných v akčním výzkumu a analýzy, které se však standardně využívají i v jiných typech výzkumu. Jedná se o rozhovory, ohniskové skupiny, zúčastněné pozorování, dotazníkové šetření a analýzu dokumentů. Rozhovory popisuje jako „reflektovanou diskusi“, která umožňuje účastníkům popsat situaci v jejich vlastních termínech a zároveň umožňuje proces legitimizace jejich vlastních zkušeností. Při analýze dat se jedná o jejich kategorizování a kódování, identifikaci témat a organizování vztahů. Carney, Dundon a Léime (2012) se shodují, že tento druh výzkumu umožňuje využití různých výzkumných technik a analytických nástrojů. Za specifické považují participaci účastníků výzkumu a užití specifických technik, jako je brainstorming, sestavování diagramů, mapování, třídění dat podle různých kritérií. Podstatné je, že všechny tyto nástroje využívají ve spolupráci s účastníky výzkumu. Za významné kritérium při jejich volbě a použití považují jejich transparentnost. Za velmi vhodné považují využívání skupinových diskusí. V případě jimi uváděného výzkumu členové skupiny odpovídali na otázky a jejich odpovědi byly zaznamenávány na tabuli. Během diskuse byl sestaven seznam témat. Facilitátor diskuse (výzkumník) poté rozdělil diskutující do podskupin, ve kterých seřadili témata podle důležitosti. Ve skupině byly mapovány vztahy mezi jednotlivými tématy (autoři tvořili mapu).

Carney, Dundon a Léime (2012) navrhuje nejprve poskytnout účastníkům výzkumu informace během individuálních polostrukturovaných rozhovorů. Během těchto rozhovorů získávají informace pro práci na designu výzkumu. Až po těchto individuálních setkáních organizují skupinové diskuse. Během závěrečného setkání skupiny diskutují a reflektují obsah závěrečné výzkumné zprávy, včetně jejího názvu a plánu prezentací výsledků výzkumu. V případě výzkumu prezentovaného autory dostali všichni jeho účastníci závěrečnou výzkumnou zprávu k připomínkování (na uplatnění připomínek dostali 14 dnů).

Hacker (2013) nedoporučuje využití experimentálních metod, za vhodné považuje rozhovory, ohniskové skupiny, surveys (např. zjišťování potřeb). Při realizaci jednoho takto zaměřeného výzkumu sami obyvatelé lokality zjišťovali názory členů komunity na poskytované sociální služby. Další vhodnou metodou je evaluační výzkum.

V souvislosti s komunitně orientovaným akčním výzkumem jsou v literatuře popisovány i netradiční metody.

Kreativní metodu „photovoice“ představuje McIntyre (2008). Jedná se o využívání fotografií ke zvyšování uvědomění a dosažení změny. McIntyre (2008) uvádí příklad jeho využití při práci s ženami v Belfastu. Ženy měly pomocí fotografií dokumentovat aspekty jejich každodenního života, z jejich vlastní perspektivy. Fotografie byly doprovázeny komentujícím textem a byly základem pro reflexi situace a plánování dalších postupů.

Obdobnou metodou je tzv. participativní video (Lunch, Lunch, 2006). Podle uvedených autorů se jedná o způsob zapojení skupiny nebo komunity do vytvoření vlastního filmu. Myšlenka metody vychází z faktu, že natáčení videa je obvykle snadné, oblíbené a realizovatelné. Společná práce umožňuje lidem prozkoumávat různá témata a vyprávět různé příběhy. Od procesu se očekává zplnomocňující účinek, tzn., že lidé začnou přemýšlet nad svou situací, začnou hledat řešení a jednat. Jedním ze způsobů řešení je komunikovat o svých potřebách s ostatními skupinami či institucemi. Participativní video je považováno za vysoce efektivní nástroj aktivizace v práci se znevýhodněnými lidmi a v hledání lokálních udržitelných řešení.

V prostředí české sociální práce téma rozpracovává Hloušek a Hloušková (2013). Navrhují typické případy využití metody. Domnívají se, že participativní video je vhodné využít při: (1) Identifikaci potřeb (skupinám je pomocí metody umožněno, aby identifikovaly a analyzovaly důležitá témata v jejich komunitě), (2) učení se (při učení se, jak pracovat s technikou, se vytváří prostředí pro efektivní vzájemné se učení), (3) aktivizaci.

Po volbě metody je třeba uzavřít dohodu o spolupráci na výzkumu. Podle Hackera (2013: 77) dohoda obsahuje:

- Popis partnerů (které strany dohodu uzavírají).
- Doba trvání spolupráce na výzkumném projektu.
- Role a zodpovědnosti.
- Rozsah prací.
- Načasování.
- Výstupy (kdy a co je od jednotlivých partnerů očekáváno).
- Rozpočet.
- Pravidla publikování, otázka autorských práv.
- Užívání jmen partnerů.
- Vlastnictví dat (kdo je vlastníkem dat a jak mohou být užívána).

8.2.3 Postupy komunitně orientovaného akčního výzkumu

Postupy v komunitně orientovaném akčním výzkumu jsou popisovány různými autory různě, sledují však shodnou logickou posloupnost a principy. Uvedeme jako příklad postup dvou autorů, Aimerse (1999) a Hackera (2013).

Tabulka 10 Postup při komunitně orientovaném akčním výzkumu⁶⁷

<p>I. Rozvoj základů pro participaci</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ustanovení pracovní skupiny 2. Koordinátor výzkumu 3. Další potenciální členové skupiny 4. Role a zodpovědnosti členů 5. Projekt – včetně časového plánu a finančního rozpočtu
<p>II. Sběr dat a analýza</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Sběr informací 2. Identifikace dalších informací, které nás zajímají 3. Analýza dat a informování (tak, aby všichni rozuměli)
<p>III. Akce a evaluace</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Plánování a akce na základě analýzy 2. Monitorování a evaluace akce 3. Úprava akce 4. Závěry, doporučení

⁶⁷ Zdroj Aimers (1999)

Tabulka 11 Přehled jednotlivých kroků komunitně orientovaného participativního výzkumu podle Hackera⁶⁸

<p>Fáze 1 Zapojení komunity</p> <ul style="list-style-type: none">- Identifikace komunity zájmů,- provedení hodnocení potřeb – porozumění tématům potenciálního výzkumu,- setkání se se zúčastněnými stranami,- rozvoj vztahů,- shromáždit CAB („community advisory board“),- výběr oblasti výzkumu,- přehled literatury,- upřesňování výzkumné otázky a hypotéz.
<p>Fáze 2 Design výzkumu, role a odpovědnosti</p> <ul style="list-style-type: none">- Diskuse metod,- posouzení proveditelnosti,- definování role komunity a výzkumníka,- provedení studie.
<p>Fáze 3 Analýzy, interpretace a diseminace</p> <ul style="list-style-type: none">- Posouzení schopností,- rozvoj procesů,- práce s CAB pro interpretaci a kontext,- určení způsobů diseminace,- rozvinout procesy, které všem umožní participovat,- identifikovat další kroky založené na důkazech.

8.3 Výhody a rizika participativních akčních výzkumných přístupů

8.3.1 Rizika participativního akčního výzkumu

Etická rizika

Samotný kolaborativní proces s sebou podle McIntyre (2008) přináší mnoho etických otázek. Jedná se například o výběr participujících, rozhodnutí, „kdo za koho bude mluvit“, kdo bude vlastníkem dat vytvořených v rámci

⁶⁸ Zdroj Hacker (2013: 84)

participativního akčního výzkumu. Specifické jsou také podmínky získání informovaného souhlasu celé komunity v komunitně orientovaném akčním výzkumu (Hacker, 2013).

McIntyre (2008) nabízí přehled etických principů specifických pro participativní akční výzkum, které mohou pomoci při eliminaci rizik a přispět k transparentnosti celého procesu.

Tabulka 12 Etické principy participativního akčního výzkumu⁶⁹

1.	Účastníci jsou zapojeni do všech aspektů projektu.
2.	Výzkumníci vnímají kapacity jednotlivců ke společné práci na dosažení změn.
3.	Výzkumníci participují s účastníky na celém výzkumném procesu, pokud je potřeba, přispívají zdroji a vědomostmi.
4.	Je věnována pozornost redukci bariér mezi výzkumníkem a účastníky výzkumu. Zahrnuje to spoluvytvoření postupu, na kterém se všichni shodnou, dokumentaci dat a vyjasnění si používaného jazyka.
5.	Účastníci výzkumu se učí výzkumným metodám použitým v projektu.
6.	Výzkumníci berou v úvahu kontextuální etická témata a vyjednávají je spolu s účastníky výzkumu.
7.	Výzkumníci konají veškerá opatření k ochraně důvěry, soukromí a identity účastníků.
8.	Výzkumníci nešíří žádná výzkumná data bez explicitního souhlasu zúčastněných.
9.	Výzkumníci jsou důvěryhodní, svědomití ve svém úsilí o dosažení cílů účastníků, zodpovědní vůči účastníkům a ochotní vzdát se svých cílů, pokud jsou v rozporu s přáními účastníků.

Dualita cílů a rolí

Dalším rizikem je dvojedinost cílů v participativním akčním výzkumu, kterými jsou poznání a změna. Jeden z těchto cílů může být akcentován na úkor toho druhého. Realizovaná změna navíc nemusí být vždy „k lepšímu“. S dualitou cílů souvisí i dualita rolí sociální pracovník / výzkumník (Gojová, 2012).

Validita výzkumu

Dalším tématem je otázka validity výzkumu. V participativním akčním výzkumu nelze zcela jasně ohraničit výzkumnou situaci a všechno „jednání“, „pozorování“ a „reflektování“ v rámci výzkumu. Do této složité situace dále vstupují různé perspektivy výzkumníků a účastníků výzkumu (Gojová, 2012).

⁶⁹ Zdroj McIntyre (2008: 12)

Tématu se věnují autoři Carney, Dundon, Ní Léime (2012) a zdůrazňují, že jako výsledek výzkumu může být prezentováno jen to, na čem se všichni účastníci výzkumu shodli. Naopak Hacker (2013) oponuje, že právě diskuse výsledků různými aktéry a z různých perspektiv přispívá k validitě.

8.3.2 Přínosy participativního akčního výzkumu

Rozvoj specifických řešení

Užití participativního akčního výzkumu umožňuje rozvoj specifických řešení sociální pracovník – klient – kontext. Kemmis a McTaggart (1998: 564) zdůrazňují, že to, co dělá akční výzkum výzkumem, není přesná realizace výzkumných technik. Klíčový je podle jejich názoru vztah mezi teorií a praxí, který zahrnuje „reálné, konkrétní praktiky konkrétních lidí v konkrétních situacích“. Také Hacker (2013) zdůrazňuje přínos participativního akčního výzkumu v jeho autenticitě a relevanci jeho výsledků pro konkrétní podmínky a situace.

Upevnění profesní identity sociálních pracovníků

Využívání participativního akčního výzkumu mění roli sociálních pracovníků. Z intuitivní spontánní praxeologie se stává systematické a reflektované jednání. Sociálním pracovníkům poskytuje konkrétní nástroj pro plánování, jednání a reflektování při práci v terénu (Gojová, 2012). Přináší konkrétní dopad v praxi, řešení problému či sociální změnu. Kirkwood (2012) popisuje přínosy, které měla účast v participativním akčním výzkumu pro jeho účastníky v jejich nových zkušenostech, rozšíření sociálních sítí, nových dovednostech.

LITERATURA

ADAMS, R. 2008. *Empowerment, Participation and Social Work*. 4th edition. Basingstoke: Palgrave.

AIMERS, J. 1999. Using Participatory Action Research in a Local Government Setting. In HUGHES, I. *Action Research Electronic Reader* [online]. The University of Sydney [cit. 2009-10-06]. Dostupné z: <http://www.behs.cchs.usyd.edu.au/arow/reader/aimers.htm>.

ANDERSON, J. 1996. Yes, But IS IT Empowerment? Initiation, Implementation and Outcomes of Community Action. S. 69–84 in HUMPHRIES, B. *Critical Perspectives on Empowerment*. Birmingham: Venture Press, British Association of Social Workers.

- BABBIE, E. 2005. *The Basics of Social Research*. 3rd edition. Thomson/Wadsworth.
- CARNEY, G., DUNDON, T., NÍ LÉIME, A. 2012. Participatory action research with and within community activist groups: Capturing the collective experience of Ireland's Community and Voluntary Pillar in social partnership. *Action Research*, 10: 313–330.
- CRESWELL, J. W. 2007. *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. London: Sage Publications.
- ELLIOT, J. 1991. *Action Research for Educational Change*. Buckingham: Open University Press.
- GOJOVÁ, A. 2012. *(Bez)mocná sociální práce?* Habilitační práce. Ostrava: Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě.
- GRAY, D. E. 2009. *Doing Research in the Real World*. London: Sage.
- HACKER, K. 2013. *Community-based Participatory Research*. London: Sage.
- HENDL, J. 2005. *Kvalitativní výzkum*. Praha: Portál.
- HLOUŠEK, J., HLOUŠKOVÁ, Z. 2013. The use of techniques of visual anthropology in social work. S. 118–122 in JANEBOVÁ, R. (ed.). *Spolupráce v sociální práci*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- KEMMIS, S., McTAGGART, R. 1988. *Action Research Planner*. Victoria: Deakin University Press.
- KIRKWOOD, R. 2012. Projects through partnership: promoting participatory values through the research process. In BARNES, M., COTTERELL, P. *Critical Perspectives on User Involvement*. Bristol: Policy Press.
- LEDWITH, M. 2011. *Community development. A critical approach*. Bristol: The Policy Press.
- LOUČKOVÁ, I. 2010. *Integrovaný přístup v sociálně vědním výzkumu*. Praha: SLON.
- LUNCH, N., LUNCH, CH. 2006. *Insights into Participatory Video* [online]. Insightshare. Dostupné z: [http://insightshare.org/sites/default/files/file/Insights%20into%20Participatory%20Video%20-%20A%20Handbook%20for%20the%20Field%20\(English\)\(1\).pdf](http://insightshare.org/sites/default/files/file/Insights%20into%20Participatory%20Video%20-%20A%20Handbook%20for%20the%20Field%20(English)(1).pdf).
- McINTYRE, A. 2008. *Participatory Action Research*. London: Sage.

-
- MIOVSKÝ, M. 2006. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada.
- MUSIL, L. 2004. „*Ráda bych Vám pomohla, ale*“. Brno: Marek Zeman.
- MUSIL, L., TALAŠOVÁ, R. 2012. Sebevýzkum jako nástroj řešení problémů práce s klientem. *Sociální práce / Sociálna práca*, 2: 75–89.
- NAVRÁTIL, P. 2010. Reflexivita v posouzení a v sociální práci. S. 24–46 in NAVRÁTIL, P., JANEBOVÁ, R. a kol. *Reflexivita v posuzování životní situace klientek a klientů sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- PUNCH, K. P. 2005. *Introduction to Social Research*. London: Sage Publications.
- SEYMOUR-ROLLS, K., HUGHES, I. 2009. *Participatory Action Research: Getting the Job Done. Action research resources* [online]. [cit. 2009-10-06]. Dostupné z: <http://www.scu.edu.au/schools/gcm/ar/arr/arow/rseymour.html>.
- SCHÖN, D. A. 1983. *The Reflective Practitioner: How Professionals Think In Action*. London: Temple Smith.
- SMITH, M. K. 2007. Action Research. *The informal education* [online]. [cit. 2012-02-15]. Dostupné z: <http://www.infed.org/research/b-actres.htm>.
- STRINGER, E. T. 2007. *Action Research*. London: Sage Publications.
- WHITE, S. C. 1996. Depoliticising development: the uses and abuses of participation. *Development in practice* 6, 1: 6–15.
- WILCOX, D. A. 1994. *Guide to Effective Participation*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- WINTER, R., MUNN-GIDDINGS, C. 2001. *A Handbook for Action Research in Health and Social Care*. London: Routledge.

9 SOCIÁLNĚ PROSTOROVÁ SEGREGACE VE SROVNÁNÍ DVOU MĚST – OSTRAVY A HALLE

Detlef Baum, Kamila Vondroušová, Iva Tichá

Tato kapitola představuje projekt výzkumu sociálně prostorové segregace, který vzešel z aktuálních potřeb řešení problematiky sociální exkluze v prostoru evropského města. Současná města a jejich obyvatelé neustále čelí vzájemnému působení ekonomických, sociálních, politických a kulturních faktorů ve společnosti, což často vede k sociálním problémům souvisejícím s rostoucí nezaměstnaností, prohlubující se chudobou a polarizací společnosti. Při překročení přirozené míry těchto problémů v jednotlivých lokalitách se narušuje sociální soudržnost tamního obyvatelstva a zvětšuje se propast mezi jejich vzájemným sociálním a prostorovým soužitím.

V rámci této kapitoly jsou prezentována teoretická a metodologická východiska pro výzkum sociálně prostorové segregace, obvykle užívané výzkumné metody a přístupy v rámci daného tématu. Jsou popsány indikátory, jimiž lze míru sociálně prostorové segregace měřit, a zdůrazněny problémy, se kterými se výzkumný tým v rámci realizace projektu potýkal.

Cíl výzkumu

Cílem výzkumu je popis a hodnocení procesu sociálně prostorové segregace probíhající v postsocialistických městech na příkladu Ostravy v České republice a Halle v Německu. Těžištěm je zpracování komparativní případové studie se zaměřením na popis a hodnocení vybraných ukazatelů sociálně prostorové segregace a porovnání identifikovaných segregovaných lokalit. Zároveň jsou hodnoceny mechanismy, jimiž k segregaci dochází, příčiny vzniku, vývoje a případného zániku sociálně segregované lokality, včetně specifických problémů a nástrojů používaných při jejich řešení v sociálně segregovaných lokalitách. Případová studie je zpracována v kontextu místní a národní legislativy a lokálních podmínek.

Objekt výzkumu

V rámci přípravné fáze výzkumu byla vybrána populačně podobná města dvou evropských zemí, a to česká **Ostrava** a německé **Halle**. Obě vybraná

města mají nepochybně společné rysy vzniklé v kontextu historického a strukturálního vývoje. Jako průmyslová centra se řídila specifickou logikou průmyslově kapitalistického rozvoje na počátku 20. století. V době po druhé světové válce se jak Ostrava, tak i Halle dále rozvíjely ve specifických socialistických společnostech jako průmyslová města. Obě města pak také po pádu komunistického režimu v procesu deindustrializace bojují s vývojovými problémy, které s sebou nese proměna pokročilých industriálních společností ve společnosti postindustriální.

Předmět výzkumu

Popis a hodnocení procesu a zejména stavu sociálně prostorové segregace ve vybraných městech, zkoumané na základě analýzy vybraných ukazatelů z dostupných cenzů za rok 2011 a provedeného terénního šetření.

9.1 Teoretická východiska pro výzkum sociálně prostorové segregace

Samotný pojem „segregace“ pochází z latinského výrazu „segregare“, což v původním významu znamenalo oddělit, vzdálit či vyloučit. V současnosti je tento pojem používán řadou vědních oborů. V sociálních vědách jde o nerovnoměrné rozmístění různorodých skupin obyvatelstva v území, a to podle místa jejich, zpravidla trvalého, bydliště (Temelová, Sýkora, 2005). Pokud je tedy pojem používán ve vztahu k bydlišti, hovoříme o rezidenční nebo též sídelní segregaci.

Pojem sociálně prostorová segregace však není v současnosti novým pojmem. Již ve starověku byla města rozdělována na území obývaná privilegovanou společností a městskou chudinou. Privilegovaná část společnosti se soustředila do vnitřních částí měst, kdežto chudinské obyvatelstvo se usídlovalo až za hradbami vnitřního města.

Vývoj měst probíhal kontinuálně a rozmístění obyvatel v prostoru vždy reflektovalo historické souvislosti rozvoje městského prostoru. Prvním zdrojem sociálně prostorových disparit byla ve většině evropských měst historicky zděděná nerovnost obytných zón (Steinführerová, 2003).

V průběhu vývoje měst tak vznikala řada přístupů zkoumajících jejich vnitřní strukturu. Tyto přístupy lze zjednodušeně rozdělit do čtyř základních směrů: sociálně ekologického, neoklasického, institucionálního a politicko-ekonomického. Každý z nich vychází z odlišné teorie společnosti: ekologie člověka, neoklasické ekonomie, weberianské sociologie a historického

materialismu. Rozdíly mezi jednotlivými přístupy se vyznačují zdůrazňováním odlišných aspektů, kladením si jiných otázek a rozdílnou interpretací faktů (Sýkora, 1993). I přes široké spektrum těchto názorových proudů však byla jedinou ucelenou (i když silně kritizovanou) školou urbánní sociologie humánní ekologie, jejíž principy ve 20. a 30. letech minulého století formulovali členové Chicagské školy a která se již tehdy zabývala prostorovým rozložením jednotlivých kategorií obyvatelstva a jednotlivých složek sociální struktury v tehdejšímu Chicagu.

V roce 1926 formuloval člen Chicagské školy R. E. Park tezi o existenci těsné souvislosti mezi prostorovou a sociální vzdáleností. Osoby, které patří ke stejné sociální vrstvě, se podle ní snaží zůstat „mezi svými“. V Chicagu bylo možné již v Parkově době konstatovat zvláště silnou rezidenční (prostorovou) segregaci u vyšších a nižších vrstev. Park může být považován za zakladatele výzkumu sociálně prostorové segregace.

Další vysvětlení sociální nerovnosti pomocí vzorců platných pro sociálně prostorové rozdělování se pokusil předložit Walter Firey (1945), který se v roce 1945 v kritice klasického sociálně ekologického přístupu bránil proti fixaci na socioekonomické znaky rozdělování a podporoval výraznější zohlednění sociokulturních vzorců. Jeho kritika však zůstala bez účinku – výrazná socioekonomická orientace sociálně ekologických přístupů v sociologii města je aktuální i v dnešní době.

Autoři Rex a Moore (1969) se pokusili v polovině 60. let zdůvodnit opodstatněnost rozdílů v sociálně prostorovém rozdělení sociálních skupin konceptem „Housing Classes“. Rozdělení prostoru k bydlení a životních šancí podléhá konkurenci mezi socioekonomickými skupinami a konkurence na trhu s bydlením je interpretována jako třídní boj.

Přístup „New Urban Sociology“ je dílem neomarxisty Pahla (1969). Pahl (1969) vnímá prostor jako omezený zdroj, který může být stejně jako ostatní omezené zdroje využíván pouze nerovným způsobem. Zdůvodnění nerovného poskytování prostoru určeného k bydlení spočívá v nerovném rozdělení životních šancí, které jsou příčinou nerovného poskytování obytného prostoru, ale i jeho následkem.

Tyto úvahy sociálně ekologické školy lze shrnout v následující teze:

- Sociálně prostorové rozdělení obyvatelstva v prostoru města odráží vertikální rozvrstvení společnosti.
- Čím větší je sociální vzdálenost mezi dvěma kategoriemi obyvatelstva, tím větší je také prostorový odstup mezi nimi.

- Zásluha sociální ekologie spočívá ve skutečnosti, že prostor se stal zásadní kategorií pro objasnění sociální nerovnosti. Prostor tedy sociální nerovnost také utváří.

V 70. letech minulého století došlo ke změně pohledu na sociální ekologii, a to především na evropském kontinentu (např. v Německu, Skandinávii, Polsku a Československu), kde byla chápána jako součást sociálně prostorového systému společnosti, jež se zabývala sociální a prostorovou organizací. Kromě americké tradice se zde vycházelo ze sociální morfologie, sociální geografie a sociografie.

Myšlenky sociálně ekologického přístupu rozvíjel v České republice především Jiří Musil (1967, 1968, 1977, 1987, 1991), jeho kolegové a žáci. V současnosti se řada studií zaměřených na sociálně prostorovou segregaci soustřeďuje především do prostoru velkých měst, jako je Praha, Brno či Ostrava. Za nejvýznamnější autory je v dnešní době možno považovat např. **Sýkoru** – „*Teoretické přístupy ke studiu města*“ (1993), „*Geografie města*“ (1998), „*Rezidenční segregace*“ (2010); **Ouředníčka** – „*Suburbanizace Prahy*“ (2003), „*Populační vývoj měst*“ (2003), „*Můžeme zjistit míru segregace?*“ (2005); **Temelovou** – „*Segregace: definice, příčiny, důsledky, řešení*“ (2005), „*Prevence prostorové segregace*“ (2005), „*Rezidenční segregace Romů ČR*“ (2007); **Burjanka** – „*Segregace*“ (1997), „*Co je rezidenční segregace*“ (2005), a další.

Přestože je výzkum sociálně ekonomických nerovností jedním z častých témat sociálně orientovaného výzkumu, neexistuje v současnosti jednotný metodologický přístup k měření a kvantifikaci sociálně prostorové segregace (Netrdová, Nosek, 2009). Cílem výzkumu sociálně ekonomických disparit by však neměla být pouze kvantifikace rozdílů mezi jednotlivými lokalitami, tj. polarizace struktury, ale zejména hodnocení polarizace v prostoru (Novák, Netrdová, 2011).

Výběr vhodné metody pro popis a zhodnocení sociálně prostorové segregace v území závisí na volbě vhodných ukazatelů tohoto procesu. Za pomoci vybraných ukazatelů by mělo být možné charakterizovat proces sociálně prostorové segregace vybrané lokality ve všech jeho fázích a oblastech. Mezi nejdůležitější oblasti patří především prostorové vymezení lokality, identifikace příčin vzniku sociálně vyloučené lokality, její dopravní a občanská vybavenost, popis důležitých sociodemografických ukazatelů místních obyvatel, charakteristika bytové situace či strategií vlastníků bytového fondu, migračních tendencí v dané lokalitě a specifických místních problémů (Kvasnička, 2010).

Při výběru využitelných ukazatelů je však výzkumník omezen charakterem a dostupností dat. Většina statistik neviduje základní informace potřebné

ke zjištění sociálně prostorové segregace a tyto informace nelze získat ani v rámci místního šetření. Jedná se především o informace týkající se příjmů domácností či jednotlivců, nelegálních aktivit (kriminalita, černý trh práce, závislosti, zanedbávání školní docházky či jiných povinností, apod.). Za indikátory sociálně prostorové segregace se proto obvykle vybírají popisné ukazatele, které lze rozdělit do několika skupin.

9.1.1 Indikátory sociálně prostorové segregace

Dělení indikátorů sociálně prostorové segregace dle Friedrichse (1978):

a) Indikátory fyzické a geografické struktury města

Jde o morfologickou stavbu městského prostoru, fyzický stav budov a jiných objektů. Jejimi základními prvky jsou ulice, pozemky a budovy, které vytvářejí složité systémy. Hovoříme tak o čtvrtích činžovních domů, vil a rodinných domků nebo sídlišť skládajících se z vysokopodlažní panelové zástavby. Lze sem zařadit také aktivační a sportovní prostranství pro děti a mládež (hřiště, veřejné prostranství, sportoviště, sociální zařízení) či dopravně technické napojení na centrum města.

b) Funkční indikátory

Jde o rozmístění jednotlivých aktivit (funkčních složek) na území města a z toho vyplývající odlišný způsob využívání objektů, pozemků a území. Základem je rozdělení na zastavěnou a nezastavěnou plochu s obytnou a nebytovou funkcí. Je proto nezbytné sledovat vzájemné vztahy mezi základními funkčními složkami města, vázanými na obyvatelstvo (bydliště – pracoviště – služby – volný čas – doprava) a vymezit základní územní složky prostorové organizace města (městské centrum, obslužné oblasti, oblasti koncentrace pracovních příležitostí, obytné zóny, rekreační a ostatní plochy). Důležitý je také přístup ke vzdělávacím a sociálním zařízením (buď v dané lokalitě, nebo v dostupné vzdálenosti).

c) Sociální indikátory

Jsou vázány na funkci bydlení, a tedy na charakteristiky trvale bydlicího obyvatelstva. K postizení sociálně prostorové segregace lze využít buď slovní popis sociálního klimatu jednotlivých částí města, nebo kvantitativní analýzu sociálně prostorové struktury, pro niž se obvykle používají následující charakteristiky:

- demografický status: věková struktura, velikost domácností, počet dětí,
- sociálně ekonomický status: vzdělanostní struktura, profesní struktura, kvalita bytového fondu,

- etnický status: národnostní a etnické složení, náboženské vyznání,
- sociálně patologické jevy: neúplné rodiny, rozvodovost, kriminalita.

9.2 Zaměření výzkumného projektu, hypotéza a výzkumné otázky

Na základě teoretických aspektů studia sociálně prostorové segregace byla pro výzkumný záměr stanovena následující hypotéza: Vztah mezi třemi typy indikátorů sociálně prostorové segregace vede k sociální segregaci v prostoru. Indikátory sociálně prostorové segregace jsou ve své kombinaci hlavním důvodem pro sociální vyloučení obyvatel, a to jak na fyzické, funkční, tak na sociální úrovni.

Hlavní výzkumná otázka je formulována v závislosti na cíli výzkumu:

- Jaký je skutečný vývoj, stav a přístupy k řešení sociálně prostorové segregace v Ostravě a Halle?

Z hlavní výzkumné byly následně odvozeny také dílčí výzkumné otázky:

- Jaká je sociální a demografická struktura obyvatel jednotlivých částí zkoumaných měst?
- Jaké je prostorové rozmístění obyvatel v obou městech?
- Které městské obvody, části či základní sídelní jednotky si jsou z hlediska sociální diferenciacce nejvíce podobné?
- Vedle sociálně prostorové segregace ve vybraných městech k vytváření sociálně segregovaných lokalit?
- Které městské obvody, části či základní sídelní jednotky vykazují vyšší pravděpodobnost výskytu sociálně segregovaných lokalit v rámci obou měst?
- Jaké byly příčiny a důsledky vzniku, vývoje a zániku sociálně identifikovaných segregovaných lokalit?
- Jaké faktory působí na proces sociálně prostorové segregace v obou městech?
- Jaké přístupy a nástroje jsou užívány k řešení nežádoucí míry sociálně prostorové segregace ve vybraných městech?

9.3 Metodologické přístupy

Výzkum bude zpracován jako **komparativní případová studie**, která zkoumá dvě vybraná města a provádí jejich srovnávací analýzu (George, Bennett, 2005).

Vzájemné srovnávání je jedním z nejstarších a nejrozšířenějších způsobů zkoumání společnosti, který realizujeme každodenně při běžných činnostech, ale stejně tak jde o uznávaný a často užívaný přístup ve společenskovědním výzkumu. Ve společenskovědním výzkumu se lze inspirovat různými typy komparativních studií, a to v závislosti na výzkumném záměru (Lodge, 2007). Komparativní studie mohou být časové, věcné či prostorové.

Předkládaný komparativní výzkum je založen na geografickém porovnávání dvou měst, a to v oblasti sociálně prostorové segregace. Za základní podmínku lze považovat existenci srovnatelných dat v obou územních celcích, ale také víceúrovňový charakter tohoto typu výzkumu. Dle Ragina (1987) je komparativní výzkum zaměřen na vztahy proměnných v rámci jedné zkoumané společnosti i na zákonitosti a rozdíly těchto vztahů mezi oběma zkoumanými společnostmi. Podle Sodara (2004) je klíčové postižení vztahů mezi obecnými principy a jejich specifickými projevy v jednotlivých lokalitách. Prvotní využití komparativních přístupů bylo spojeno s kvantitativními analýzami, které vycházely z tvrdých dat a využívaly pouze metod statistické analýzy. Od 90. let se komparativní analýza začala využívat také v kvalitativním přístupu, kde jsou zkoumané oblasti rozkládány do dílčích jevů a ukazatelů. Kombinací obou dvou přístupů vzniká současný srovnávací výzkum, který aplikujeme také v našem výzkumném záměru.

Komparativní analýza problematiky sociálně prostorové segregace se skládá z několika dílčích kroků – od volby cílů, otázek, metod, až po operacionalizaci jednotlivých proměnných.

Cílem komparativní analýzy je nalézt odpovědi na následující otázky:

- V čem se proces sociálně prostorové segregace v obou městech liší?
- Jak lze zjištěné rozdíly vysvětlit?
- K jakým dopadům tyto rozdíly vedou?

9.3.1 Nevýhody komparativního výzkumu

Nejčastějším problémem komparativního výzkumu je získání srovnatelných dat z různých populací (jiná územní struktura měst Halle a Ostravy, jiné typy

sledovaných populačních charakteristik, jako např. různé věkové kategorie, jiná struktura školství, jiné měření míry nezaměstnanosti, apod.). Získávání zahraničních dat je po stránce časové a organizační mnohem náročnější, a to jak při využití kvantitativních, či kvalitativních dat či metod. Problémem také je, že ne vždy srovnáme „stejně se stejným“. V rámci různých států se setkáváme s odlišným vymezením klíčových pojmů. Například principy jednotlivých bytových politik se v Německu a v České republice od sebe výrazně odlišují a podobné rozdíly lze definovat téměř ve všech sférách zkoumaných oblastí.

Při zpracovávání mezinárodní komparační studie se mohou objevit také problémy, které vyplývají z jazykových rozdílů v obou zemích. Zejména u dat, která pocházejí z osobních rozhovorů, mohou nastat výrazné chyby ve vnímání sdělení. Jazykové vybavení výzkumníka je v oblasti mezinárodního výzkumu velmi důležitým faktorem, i když často je jako komunikační prostředek používána angličtina. Angličtina v případě námi realizovaného výzkumu není rodným jazykem ani jednoho člena týmu, a tak mohou v rámci týmu vznikat komunikační nesrovnalosti. V rámci realizovaného výzkumu je proto využíváno služeb tlumočnice, jejíž služby však není možno využít v rámci celého výzkumného procesu. Využití služeb tlumočnicka je zároveň komplikací pro organizaci schůzek členů týmu a zvyšuje jeho finanční náročnost.

Mouralová a Geißler (2011) poukazují v rámci mezinárodního srovnání také na problém nerovnoměrné informovanosti výzkumníka o obou zkoumaných územích a nedostatečnou znalost kontextů dané problematiky v obou zemích. Je zřejmé, že každý (nejen výzkumník) zná své město či stát mnohem lépe než cizí území, a proto může být problémem zasadit zkoumanou problematiku do širšího kontextu. V případě našeho výzkumného projektu se tomuto problému předešlo zařazením zahraničního experta do výzkumného týmu již v počátku realizace projektu.

9.4 Metodologická východiska pro výzkum sociální segregace

Pro analýzu a hodnocení míry sociálně prostorové segregace je nezbytné identifikovat sociální rozdíly související se vznikem sociálních nerovností vedoucích k prostorové segregaci. Nejčastěji se jedná o následující typy rozdílů, resp. o jejich kombinaci (Sýkora, 2010):

- rozdíly založené na sociálně ekonomickém postavení (profesi, vzdělání, příjmu, majetku),
- rozdíly založené na rasové, etnické nebo národnosti příslušnosti,

- rozdíly založené na demografických charakteristikách obyvatel (věku, fázi životního cyklu, velikosti rodiny a počtu vyživovaných dětí),
- rozdíly založené na kulturních specifikách (na náboženském vyznání, způsobu života, kulturních zvyklostech).

Identifikace sociálně segregovaných lokalit spočívá v označení území, na kterém se koncentrují vybrané sociální skupiny, které spojují podstatné znaky z hlediska segregace a separace. Důležitým ukazatelem při identifikaci segregovaných lokalit je homogenita daného území. Při zjišťování míry sociálně prostorové segregace obyvatelstva lze využít celou řadu výzkumných metod a nástrojů.

Dle Sýkory a Temelové (2005) lze k hodnocení sociálně prostorové segregace obyvatelstva přistupovat dvěma základními způsoby. První způsob představují etnografické studie a popis sociálního klimatu jednotlivých částí města zaměřený na jejich specifika v kontextu města jako celku. Důležitým zdrojem informací pro tento typ kvalitativního výzkumu jsou terénní výzkumy, rozhovory, pozorování, apod. Tato metoda je velmi časově, personálně a finančně náročná a pro velké územní celky téměř nerealizovatelná. Řada autorů zabývajících se problematikou sociálně prostorové segregace proto poukazuje na nutnost pracovat na co nejnižší možné měřítkové úrovni zkoumané lokality (Macešková, Ouředníček, Temelová, 2009).

Druhý přístup je založen na kvantitativním statistickém zhodnocení sociálně prostorové segregace, přičemž cílem je nalezení pravidelností, zobecnování zjištěných skutečností a vytváření modelů prostorového uspořádání. Hlavními zdroji pro statistickou analýzu jsou data z cenzů, sociálních a migračních statistik či statistik bydlení, a to bez závislosti na velikosti zkoumaného území (od velkých územních celků až po základní sídelní jednotky).

9.4.1 Kvantitativní výzkumné metody

Kvantitativní přístup představuje „objektivnost a měření“ (Loučková, 2010). Vychází ze zadání účelu předmětu zkoumání a formulování cílů, kterých má být dosaženo. Je pro něj charakteristický velký zkoumaný vzorek, technika dotazníku a strukturovaných rozhovorů a následné použití matematicko-statistické procedury. Jednotlivé fáze kvantitativního výzkumu vytvářejí v duchu pozitivistické sociologie „lineární“ model po vzoru přírodních věd. Kvantitativně je možné zkoumat jevy relativně jednoduché, do určité míry pozorovatelné a opakovatelné v určitém rozsahu, frekvenci a intenzitě. Cílem výzkumu je měření sledovaných charakteristik, jejich souvislostí a testování hypotéz (Disman, 2011).

Pro kvantitativní statistické hodnocení sociálně prostorové segregace jsou hlavním zdrojem informací data z cenzů, sociálních a migračních statistik nebo statistik bydlení. Tyto analýzy se nejčastěji provádějí pro malé územní jednotky. Pomocí těchto dílčích analýz lze hodnotit celé území měst, regionů a států, srovnávat je mezi sebou a zachytit jejich vývoj v čase. Při výběru dat je nutné zvolit takové ukazatele, které přímo vyjadřují nebo ukazují na segregaci sociálních skupin. Taková data jsou však často nedostupná, proto se využívá řada nepřímých ukazatelů, u nichž lze předpokládat, že doprovázejí sociální nerovnost, potažmo segregaci, jako je například míra nezaměstnanosti nebo úroveň dosaženého vzdělání (Sýkora, 2010). Výsledky analýz sociálně prostorové segregace lze vyjádřit pomocí prostorového vzorce, kdy výstupem je kartogram vytvořený na základě lokalizačních kvocientů, faktorových a shlukových analýz (či jejich kombinací) nebo míry prostorové diferenciacie, kdy výstupem je jedna hodnota charakterizující celé město (Temelová, Sýkora, 2005). Tyto analýzy jsou zpracovávány za pomoci geografických informačních systémů, např. ArcGIS, čímž jsou výsledky kvantitativních analýz lépe interpretovatelné i pro širší veřejnost.

Pro zachycení co nejvěrnějšího obrazu skutečnosti je vhodné sledovat problematiku sociálně prostorové segregace za pomoci více ukazatelů a jejich kombinací. Je možné využít ukazatele rovnoměrnosti rozmístění segregované skupiny obyvatelstva – tedy **indexu segregace** (udávajícího relativní rozdíl mezi prostorovým rozložením jedné skupiny obyvatel a zbytkem populace), **indexu odlišnosti** (který měří relativní rozdíl mezi prostorovým rozložením dvou charakteristik populace), **indexu interakce** (udávajícího míru kontaktu mezi dvěma skupinami obyvatel) či **indexu izolace** (analogicky udávajícího míru vzájemného kontaktu mezi příslušníky stejné skupiny obyvatel). Nevýhodou těchto indexů je ale jejich omezenost na sledování jednoho ukazatele místo členy týmu navrhovaného celého spektra ukazatelů sociálně prostorové segregace.

V rámci realizovaného výzkumu byly použity deduktivní metody, vycházející z kvantitativního přístupu. Výsledky analýz jsou zpracovány za pomoci prostorového vzorce, kdy výstupem je kartogram vytvořený na základě lokalizačních kvocientů a shlukových analýz. Za použití těchto analytických nástrojů je lépe interpretovatelný rozsah a lokace sledovaných jevů v jednotlivých lokalitách vybraných měst. Od výzkumu ukazatelů typů indexů bylo upuštěno v závislosti na výsledcích plynoucích z teoretického výzkumu. Na základě teoretického výzkumu bylo možné předpokládat, že nebude možné počítat různé typy segregčních indexů v závislosti na skupinách sociálně segregovaných obyvatel. Na základě literatury (Sirovátka, 2003) bylo zjištěno, že sociálně prostorová segregace v podmínkách České republiky je spojena

zejména se skupinou romských obyvatel, kteří se však v cenзовních šetřeních k této národnosti nehlásí. Dle SLDB (Sčítání lidu, domů a bytů) 2011 žilo na území Ostravy pouze 283 Romů (tj. 0,0009 %), avšak odhady neziskových organizací hovoří o mnohonásobně vyšších počtech. Stejně je tomu také v rámci celé České republiky, v níž se k romské národnosti hlásilo pouze 5135 občanů (tj. 0,0005 %) z celkové populace.

V rámci kvantitativního přístupu bylo využito následujících metod:

- a) transformace dat,
- b) statistická analýza dat,
- c) kartografické zpracování dat.

a) Transformace dat

Při transformačním procesu bylo nutné data ze statistických cenзů upravit tak, aby je bylo možné následně převést do požadovaného formátu, použitelného pro statistickou analýzu. Jednotlivé tabulky z dostupných cenзů musely být zjednodušeny do podoby, v níž každá proměnná představovala samostatný sloupec. Takto upravený soubor již bylo možné převést do datové matice statistického softwaru IBM SPSS, v němž byla data následně analyzována. Před samotnou analýzou však bylo nutné vytvořit podkladový materiál pro datovou matici, což představovalo časově náročnou aktivitu. Upravená data v tabulkovém formátu byla užita také jako podklad pro kartografické zpracování.

b) Statistická analýza dat

Při statistickém zpracování byly využity především metody faktorové a shlukové analýzy, jakožto zástupců vícerozměrných statistických metod. Oba přístupy byly využity pro analýzu dat Ostravy i Halle a sloužily jako zdroj informací pro následné kartografické zpracování.

Faktorová analýza

Aplikace faktorové analýzy ve výzkumu sociálně prostorové segregace města vychází z předpokladu, že město má určitou sociálně prostorovou strukturu, která je patrná ve vzájemných vztazích dílčích proměnných, které popisují sociální, demografické či urbanistické vlastnosti jednotlivých městských obvodů. Faktorová analýza umožňuje vysvětlit korelaci mezi jednotlivými pozorovanými znaky (proměnnými), které spolu úzce souvisejí, menším počtem jiných, tzv. „skrytých“ proměnných, jež můžeme nazvat společnými faktory. Díky nim pak lze tuto strukturu jednoduše odhalit a popsat její charakter na vyšší úrovni

obecnosti, než to dovolují vstupní proměnné. Jde tedy o metodu redukce velkého počtu znaků na menší počet společných faktorů, které již neobsahují míru „postradatelnosti“. Vychází z předpokladu, že měřitelné proměnné jsou pouze určitou formou projevu takových veličin, které stojí v pozadí a nelze je měřit přímo (Überla, 1974). Faktorová analýza je pouze teoretickým modelem k reálné sociálně prostorové strukturaci městského prostoru, vycházející z empirického materiálu. Faktorová analýza byla provedena prostřednictvím statistického softwaru IBM SPSS, verze 21.

Shluková analýza

Pomocí shlukové analýzy seskupujeme objekty do přirozených skupin na základě jejich vzájemné podobnosti či nepodobnosti. Na základě vstupních proměnných jsou zjišťovány typologické vzdálenosti mezi jednotlivými městskými částmi, které umožňují stanovit ideální počet klastrů (shluků, skupin městských částí), které jsou si nejvíce podobné. Výsledky shlukové analýzy jsou prezentovány jednak jako dendrogramy distancí mezi jednotlivými obvody, jež ukazují kromě rozdílů mezi skupinami (klastry) obvodů také diferenciaci uvnitř jednotlivých skupin, a jednak jako kartogramy s vymezeným počtem skupin městských částí. Shluková analýza byla provedena prostřednictvím statistického softwaru IBM SPSS, verze 21.

c) Kartografické zpracování dat

Pro kartografické zpracování dat bylo nutné zajistit podkladovou mapu pro jednotlivá města ve formátu podporujícím kartografický software ArcGIS, který je běžně používán v podmínkách České republiky. Následně bylo potřeba podkladové mapy modifikovat na požadované územní celky, které byly v rámci jednotlivých měst porovnávány. Na základě výsledku shlukové analýzy byly následně zpracovány kartogramy znázorňující typologii městských obvodů podle vstupních proměnných i faktorových skóreů.

Kartogram je jedna z nejpoužívanějších vyjadřovacích metod tematické kartografie. Jde o jednoduchou mapu, v níž je graficky vyjádřen (barvou či rastrem) výskyt určitého jevu ve sledovaném území. Kartografické zpracování dat bylo provedeno prostřednictvím geografického softwaru ArcGIS, verze ArcMap 10.

9.4.2 Kvalitativní výzkumné metody

Pro pochopení sociálně prostorové segregace je nutné kvantitativní metody doplnit o kvalitativní paradigma. Všechny dostupné analytické nástroje pro určení sociálně segregovaných lokalit nám totiž nedokážou vysvětlit, proč a jak

k segregaci došlo. K tomu je potřeba provést další šetření ve formě případových šetření v sociálně segregovaných lokalitách. Tyto studie jsou prováděny technikami kvalitativního výzkumu. Důležitým zdrojem informací pro takovýto výzkum tvoří semistrukturované a strukturované rozhovory, pozorování, obsahová či diskurzivní analýza a jiné kvalitativní metody. Terénní výzkum sociálně prostorové segregace významně napomáhá k poznání konkrétní segregované skupiny, jejího sdíleného hodnotového systému, životních strategií či pohledu na okolní společnost (Sýkora, 2010).

V kvalitativním výzkumu je hlavním úkolem ukázat, jak lidé v každodenní situaci rozumějí probíhajícím procesům, jak o nich komunikují a jak jednájí. Kvalitativní strategie vychází z interpretativního přístupu, který znamená „subjektivitu a význam“ (Loučková, 2010). Kvalitativní výzkum se zpravidla realizuje intenzivně a dlouhodobě v přirozeném prostředí, tj. v terénu v určité životní situaci, protože jeho účelem je ukázat, jak každodenní procesy lidé zvládají. Cílem kvalitativního výzkumu je postupné vytváření teorie, kdy na relativně malém vzorku provádíme zúčastněné pozorování a hloubkové nestandardizované rozhovory. Úkolem je odhalovat neznámé skutečnosti sociálně psychologických jevů, a to především jejich existenci a strukturu, vlastnosti a funkce, vytváření adekvátního popisu a odhalování souvislostí mezi jevy. Výzkumná strategie je slabě strukturovaná, povaha dat je bohatá a hloubková (Hendl, 1999).

V rámci výzkumu byly použity induktivní metody, vycházející z kvalitativního přístupu. V kvalitativním šetření probíhala obsahová analýza dokumentů, za využití všech dostupných zdrojů informací popisujících proces sociálně prostorové segregace ve zkoumaných městech. Další užití metody byly pozorování a semistrukturované rozhovory, jejichž cílem bylo identifikovat a popsat projevy sociální segregace v prostoru. Tyto projevy byly v obou zkoumaných městech komparovány a následně vyhodnoceny.

9.4.3 Výhody a nevýhody výzkumných metod

Standardní přístup studia sociálně prostorové segregace vyžaduje kombinaci kvantitativních i kvalitativních metod, neboť každá z nich má své přednosti i úskalí, přičemž se vzájemně doplňují.

Tvrdá data ze statistických cenzů kvantitativní povahy jsou snadno dostupná, spolehlivá a použitelná pro případné komparační analýzy v rámci vymezeného geografického prostoru. Zkoumané území tak lze popsat na různých prostorových úrovních, od území státu až po základní sídelní jednotky. Tato data jsou snadno dostupná s minimálními náklady. Jejich nevýhodou však může být, že

podrobná data nejsou dostupná na všech sledovaných úrovních prostorových struktur státu. Většina kvantitativních dat je k dispozici z cenů (v České republice především ze SLBD), jejichž desetiletá periodičita je na konci sledovaného období neaktuální. V případech menších šetření (např. SILC – Statistics on Income and Living Conditions / Výběrové šetření příjmů a životních podmínek domácností) je periodičita vyhovující, avšak problémem je omezená velikost výzkumného vzorku v závislosti na velikosti území, většinou pouze v řádech stovek či tisíců respondentů. Naopak výhodou takového šetření může být komparovatelnost dat v rámci jiných (často i mezinárodních) územních jednotek. Data pocházející z cenovních šetření však ne vždy odpovídají reálné skutečnosti v dané lokalitě (možnost uvedení národnosti).

Naopak kvalitativní šetření může být založeno na provedených rozhovorech či jiných výzkumných technikách, vycházejících z informací poskytnutých třetí osobou. Zapojení dalších aktérů může vést ke zkruslení poskytnutých informací a velké subjektivitě získaných výpovědí. Problém může být také v možnosti kontaktovat větší počet kompetentních osob se znalostí místní problematiky. Získání a zpracování kvalitativních dat je charakteristické značnou personální, finanční a časovou náročností, a to ve fázi sběru i zpracování dat. Tento typ terénního šetření je však možné provádět pouze na malých územních celcích či jednotkách (např. v rámci ulice, bloku domů, případně městských čtvrtí), nelze jej však provádět na úrovni městských obvodů, měst či jiných vyšších územně správních celků. Vysoká subjektivita získaných informací a velká rozdílnost specifických příčin, problémů či důsledků konkrétních zkoumaných lokalit silně omezuje možnost komparace s daty jiných výzkumů uskutečněných v jiných lokalitách.

Veškerá získaná data (kvalitativní i kvantitativní povahy) je však vždy nutné zasadit do širšího kontextu (např. historického, ekonomického či správního) vývoje.

9.5 Metody výběru výzkumného souboru a organizace sběru dat

Pro výběr dvou měst jsme využili metodu **účelového výběru**, který je založen na úsudku výzkumníka vzhledem k tomu, co by mělo být pozorováno a co je možné pozorovat (Disman, 2011). Tato metoda je pro výzkum malých výběrů nejčastěji užívanou strategií. Tento typ výběru sice neumožňuje žádnou širokou generalizaci výsledků, avšak dokáže jasně a přesně definovat populaci, kterou vzorek opravdu reprezentuje (Novotná, 2009).

Základní parametry zkoumaných měst mohou být komparovatelné v následujících charakteristikách:

- historický vývoj a strukturální změny,
- problémy v průběhu transformace,
- srovnatelná územní hierarchie v rámci jednotlivých států,
- počet obyvatel,
- očekávané podobné sociální problémy a výskyt sociálně segregovaných lokalit,
- možná dosažitelnost zkoumaných dat.

9.5.1 Metody získávání dat

Pro **kvantitativní výzkum** byla použita data z dostupných cenzů pro město Ostravu a Halle za rok 2011. Pro popis a hodnocení sociálně prostorové segregace byly z cenzovních šetření využity následující metodologické principy datové reprezentace základních položek jejího hypotetického kauzálního modelu.

Pro každý ukazatel modelu sociálně prostorové segregace bylo potřeba získat indikátory, které jsou dostupné pro co nejmenší územní jednotky (obvody, resp. základní sídelní jednotky). Indikátory byly vybírány tak, aby se vzájemně nepřekrývaly (zejména významově a obsahově), a přitom postihly veškeré důležité faktory vstupující do procesu sociálně prostorové segregace. Data byla čerpána z důvěryhodných zdrojů šetření (např. Český statistický ústav v ČR a Amt für Bürgerservice v Německu), u nichž je předpoklad periodické aktualizace dat v obou městech.

Za indikátory sociální segregace byly vybrány následující popisné ukazatele:

- a) Za indikátory **fyzické prostorové struktury** města byly vybrány především indikátory charakterizující počet bytů se sníženou kvalitou, stáří bytového fondu (se zaměřením na novou výstavbu rodinných domů v období let 2001 až 2011 a starou zástavbu vystavěnou před rokem 1970) a technické vybavení bytů (připojení na vodovod, teplá voda v bytě, připojení na kanalizaci, žumpu nebo septik, vlastní splachovací záchod v bytě, vlastní koupelna nebo sprchový kout).

- b) Za indikátor **funkční prostorové struktury** byl vybrán ukazatel popisující obyvatelstvo podle typu bytové jednotky (vlastní, nájemní či podnájemní byt versus ubytovna).
- c) **Sociálněprostorová struktura** je zastoupena výběrem ukazatelů postihujících průřez všech skupin populačních charakteristik: podíl obyvatel ve věku 0–14 let, podíl domácností složených z více rodin, podíl obyvatel s nedokončeným vzděláním, základním vzděláním či vysokoškolským vzděláním, míra nezaměstnanosti, míra dlouhodobé nezaměstnanosti, podíl bytů dle smluvního vztahu k bytové jednotce, počet sociálních dávek vyplacených v jednotlivých městských částech (počet dávek hmotné nouze) a podíl neúplných rodin.

Kvalitativní výzkum byl založen na studiu písemných dokumentů dostupných o vybraných sociálně segregovaných lokalitách v Ostravě a Halle. Analýza těchto pramenů umožnila upřesnění formulace výzkumných cílů a specifikaci problémů výzkumu. Díky studiu dokumentů byly vybrány lokality k následnému místnímu pozorování. Bylo využito dostupných úředních, veřejných i osobních dokumentů.

Při kvalitativním šetření bylo také použito metody semistrukturovaného interview s aktéry, kteří participují na řešení problematiky sociálně prostorové segregace, bytové politiky, odborníky na veřejný a neziskový sektor a místními obyvateli. Pro zdárnou realizaci rozhovoru s aktéry byly v rámci přípravy na rozhovor připraveny obecné i specifické otázky. Toto šetření bylo také doplněno o semistandardizované pozorování v segregovaných lokalitách za využití záznamového archu pro určité segmenty pozorování (např. charakteristika bytového fondu, čistota veřejného prostoru, devastace veřejných prostor a infrastruktury, projevy vandalismu, apod.).

9.5.2 Organizace sběru dat

V přípravné fázi výzkumu bylo nutné provést teoretický výzkum „**desk research**“, který je nezbytnou součástí každého výzkumného záměru, a seznámit se se současným stavem znalostí v problematice sociálně prostorové segregace. Součástí výzkumu byla také sekundární analýza dostupných zdrojů informací (odborné články, monografie, výzkumné zprávy, webové stránky, právní normy, apod.).

Ve fázi studie dokumentů bylo nutné vyřešit otázku rozdílného územního členění vybraných měst, a to jak na úrovni jejich vnitřního členění, tak v rozsahu kompetencí místních samospráv.

Data ze statistických cenzů byla stažena či zakoupena od příslušných institucí disponujících potřebnými údaji. Zde bylo nutné vyřešit dostupnost validních komparovatelných dat, zejména na lokální úrovni ve městě Halle. V podmínkách Ostravy se bylo možné opřít o data ze Sčítání lidu, domů a bytů, jež proběhlo v roce 2011, v podmínkách Halle např. o Sonderveröffentlichung, Stadtteilkatalog 2010 der Stadt Halle (Saale) a Statistisches Jahrbuch 2011.

Získaná data z obou měst bylo nutné v přípravné fázi transformovat do datových matic použitelných pro následné statistické analýzy. Nevýhodou tohoto postupu byla jeho velká časová náročnost.

Kvalitativní sběr dat za pomoci semistrukturovaného interview a pozorování probíhal v průběhu podzimu roku 2013. Záznamy z tohoto šetření byly evidovány do výzkumných archů, které byly následně zpracovávány do výzkumné zprávy.

9.6 Závěrem

Otázka sociálně prostorové segregace se diskutuje v celoevropském měřítku, a to nejen v kontextu sociálně vědních výzkumů, ale také na úrovni veřejné správy. Je proto nezbytné hledat příčiny prohlubujících se sociálních rozdílů vedoucích k sociálně prostorové segregaci, a to především diference založené na demografických charakteristikách a kulturních specifikách místních obyvatel.

Cílem této kapitoly bylo představit výzkum sociálně prostorové segregace dvou různých měst za pomoci komparativního přístupu. Text nabízí kromě teoretických východisek ke studiu sociálně prostorové segregace také souhrn nejčastěji užívaných metod, pomocí kterých lze tuto problematiku zkoumat. Užitím geografické komparace lze zobecnit platnost zjištěných závěrů a nalézt případy dobré i špatné praxe.

V jednotlivých kapitolách jsou diskutovány také problémy, se kterými se výzkumníci v rámci realizace projektu potýkali. Autoři tak chtěli upozornit na případné komplikace související s mezinárodním komparativním výzkumem sociálně prostorové segregace. Pochopení charakteru a dynamiky vývoje sociálně prostorové segregace a odhalení podmínek, příčin, mechanismů a následků segregace v konkrétní lokalitě může přinést návod k možnostem prevence a řešení tohoto celospolečenského problému.

LITERATURA

- BURJANEK, A. 2005. Co je rezidenční segregace. S. 21–28 in SÝKORA, L., TEMELOVÁ, J. (eds.). *Prevence prostorové segregace*. Praha: Univerzita Karlova – Přírodovědecká fakulta.
- BURJANEK, A. 1997. Segregace. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 33, 4: 423–434.
- DISMAN, M. 2011. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- FIREY, W. 1945. Sentiment and symbolism as ecological variables. *American Sociological Review* 10, 2: 140–148.
- FRIEDRICH, J. 1978. *Methoden empirischer Sozialforschung*. Berlin: Rowohlt.
- GEORGE, A., BENNETT, A. 2005. *Case Studies and Theory Development in the Social Science*. Cambridge: MIT Press.
- HENDL, J. 1999. *Úvod do kvalitativního výzkumu*. Praha: Karolinum.
- KVASNIČKA, R. 2010. *Popis sociálně vyloučených romských lokalit v regionu Ostravska*. Ostrava.
- LODGE, M. 2007. Comparative Public Policy. S. 327–288 in FISHER, R., MILLER, G., SIDNY, M. *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Boca Raton: CRC Press.
- LOUČKOVÁ, I. 2010. *Integrovaný přístup v sociálně vědním výzkumu*. Praha: Slon.
- MACEŠKOVÁ, M., OUŘEDNÍČEK, M., TEMELOVÁ, J. 2009. Sociálně prostorová diferenciacie v České republice: implikace pro veřejnou (regionální) politiku. *Ekonomický časopis* 57, 7: 700–715. Citováno online [2013-08-25]. Dostupné z: <http://www.cceol.com/aspx/issuedetails.aspx?issueid=27cf9b3a-8555-410b-b35a-b8364e3b8cdc&articleId=1577b96b-b583-45d3-9cc7-e57cb523dfd2>.
- MOURALOVÁ, M., GEISLER, H. 2011. Komparativní přístupy při zkoumání veřejných politik. S. 170–193 in NEKOLA, M. a kol. *Současné metodologické otázky veřejné politiky*. Praha: Karolinum.
- MUSIL, J. 1987. Housing Policy and the Sociospatial Structure of Cities in a Socialist Country: the Example of Prague. *International Journal of Urban and Regional Research*, 11: 27–36.
- MUSIL, J. 1991. Nové vymezení sociální ekologie. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 27, 1: 69–89.

- MUSIL, J. 1967. *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.
- MUSIL, J. 1968. The Development of Prague's Ecological Structure. S. 232–259 in PAHL, R. E. (ed.). *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon Press.
- MUSIL, J. 1977. *Urbanizace socialistických zemí*. Praha: Svoboda.
- NETRDOVÁ, P., NOSEK, V. 2009. Přístupy k měření významu geografického rozměru společenských nerovností. S. 52–65 in *Geografie – Sborník ČGS 114*, (1). Praha: ČGS.
- NOVÁK, J., NETRDOVÁ, P. 2011. Prostorové vzorce sociálně-ekonomické diferenciaci obcí v České republice. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47, 4: 717–744.
- NOVOTNÁ, H. 2009. *Úvod do společenskovědních metod*. Praha: FHS UK.
- OUŘEDNÍČEK, M. 2003. Suburbanizace Prahy. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39, 2: 235–253.
- OUŘEDNÍČEK, M. 2003. *Populační vývoj měst* [online]. Prf UK, Praha. [cit. 2003-10-25]. Dostupné z: <http://www.natur.cuni.cz/utf8/~slamak/>.
- OUŘEDNÍČEK, M. 2005. Můžeme zjistit míru segregace? S. 27–39 in SÝKORA, L., TEMELOVÁ, J. (eds.). *Prevence prostorové segregace*. Praha: Univerzita Karlova – Přírodovědecká fakulta.
- PAHL, R. E. 1969. Urban social theory and research. *Environment and Planning* 1, 2: 143–153.
- PARK, R. E. 1926. The urban Community as a Spatial Pattern and a Moral Order. *The Urban Community*, s. 3–18.
- RAGIN, CH. C. 1987. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.
- REX, J., MOORE, R. S. 1969. *Race, community and conflict: a study of Sparkbrook*. Institute of Race Relations.
- SIROVÁTKA T. 2003. Exkluze Romů na trhu práce a šance na jejich inkluzi. *Sociální studia* 10: 11–34.
- SODARO, M. J. 2004. *Comparative Politics, A Global Introduction*. New York: McGraw-Hill.
- Sonderveröffentlichung Stadtteilkatalog 2010 der Stadt Halle (Saale), Amt für Bürgerservice Halle. 2011.
- Statistisches Jahrbuch 2011. Amt für Bürgerservice, Halle 2012.

- STEINFÜHREROVÁ, A. 2003. Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou. Historický a současný pohled na Brno. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39, 2: 169–192.
- SÝKORA, L. 2010. *Rezidenční segregace*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta.
- SÝKORA, L. 1998. *Geografie města*. Texty k přednáškám [online]. Přf UK, Praha. Poslední revize 23. 3. 1998 [cit. 2003-05-12]. Dostupné z: http://www.natur.cuni.cz/utf8/~sykora/kurzy/gm_text.htm#gm.
- SÝKORA, L. 1993. *Teoretické přístupy ke studiu města*. Praha: Přírodovědecká fakulta UK v Praze.
- TEMELOVÁ, J., SÝKORA, L. (eds.). 2005. *Prevence prostorové segregace*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta.
- TEMELOVÁ, J., SÝKORA, L. 2005. Segragace: definice, příčiny, důsledky, řešení. S. 5–20 in TEMELOVÁ, J., SÝKORA, L. (eds.) *Prevence prostorové segregace*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta.
- TEMELOVÁ, J., NOVÁK, J. 2007. Rezidenční segregace Romů v ČR. *Obec & finance* 11, 4: 32–33.
- ÜBERLA, K. 1974. *Faktorová analýza*. Bratislava: Nakladatelství Alfa.

10 VÝZKUM CHUDOBY VE STÁŘÍ

Dana Sýkorová, Iva Tichá, Gabriela Nytra

V rámci projektu VEDTYM byla realizována rovněž empirická studie chudoby ve stáří. Ta nám poslouží k ilustraci užití kvalitativního přístupu ve výzkumu v sociální práci.

Dělat kvalitativní výzkum není snadné. Řečeno s Konopáskem (2005: 85): Musíme „vidět problém tam, kde ostatní jen krčí rameny, a propojit ho s tím, co ostatní zajímá“, tj. klást „šikovně“ výzkumné otázky, začlenit je do dobře napsaného projektu a v dalších fázích neztratit hlavní výzkumnou otázku ze zřetel – tj. držet výzkum při vši flexibilitě výzkumného procesu „v lati“. Kvalitativní výzkum předpokládá citlivou aplikaci nástrojů sběru dat, nejčastěji rozhovorů a pozorování, je třeba předvídat a následně řešit etické kolize. Staví před výzkumníky náročný úkol analyticky zvládnout velké množství dat a výsledky analýzy „sepsat a zveřejnit poutavě, jasně a srozumitelně“. Vyžaduje pohybovat se „na úrovni obecných epistemologických úvah“ a současně si od nich udržet odstup. A především, jak zdůraznil, jde o to „propojit tohle všechno“ (Konopásek: tamtéž). Psát o kvalitativním výzkumu je snad ještě obtížnější než ho provádět. Nejenže se musíme vyrovnat s jeho zmíněnou flexibilitou, cyklickým průběhem, ale rovněž s mnohostí jeho typů a metod. Soustředíme-li se na prezentaci jedné konkrétní empirické studie, chtě nechtě obraz kvalitativního přístupu ochudíme.

10.1 Úvod

V úvodu zpráv o výzkumu se obvykle pojednává o jeho tématu způsobem, který uvádí čtenáře do dané problematiky. Doporučuje se (1) představit problém iniciující výzkum, (2) zařadit výzkum do stávající literatury a (3) objasnit jeho cíle a význam (Punch, 2008: 97).

1. Proč tedy chudoba jako téma výzkumu?

Potřeba studia chudoby v České republice byla artikulována již na začátku 90. let minulého století. Jestliže tehdejší „ekonomická a sociální situace otevřela⁷⁰ problém chudoby s akutní naléhavostí“ (Večerník, 1991: 585), tím

⁷⁰ Převzeno do minulého času (D. S.)

neodbytnějším se stal v době nynější ekonomické krize. *A proč chudoba ve stáří?* Vůči makroekonomickým změnám jsou z mnoha známých důvodů zvláště citlivé zdroje a strategie starých lidí (Rocha, 2001). I aktuální „česká“ data potvrzují, že senioři⁷¹ se s případnou nouzí vyrovnávají méně snadno než lidé mladší: *krátkodobá chudoba* má ve stáří tendenci přejít v chudobu *dlouhodobou*. Lze oprávněně očekávat, že v současnosti jsou senioři v relativně vyšší míře vystaveni externím rizikům, jež nemají, resp. nemohou mít pod kontrolou – včetně rizika chudoby, potažmo sociální exkluze (Mareš, 2002: 32). Kvůli zpomalení valorizace či růstu nominálních penzí a paralelnímu zvyšování cen energií, služeb, zboží a zejména bydlení by se během tří let mohl např. podíl osamělých 65letých a starších seniorů, kteří žijí pod hranicí chudoby, zdvihnout z dnešních 10% o čtvrtinu (Münich, 2012). Téma chudoby seniorů získá v poměrně krátké době na vážnosti i v souvislosti s demografickým stárnutím české populace.

Ačkoli byla dosud realizována řada výzkumů chudoby (in Mareš 1999, 2000a, b, Sirovátka a kol., 2002, Sirovátka, Mareš, 2006), zůstávají na tomto poli četné výzvy pro další empirické bádání (Večerník, 2011: 143). Jednou z nich je studium specifických otázek chudoby u specifických kategorií populace, což implikuje rovněž výzkum „strategií ekonomického chování osob a domácností (seniorů) nacházejících se na nejnižších příčkách příjmového žebříčku“ (srov. Večerník, 2011: 143). Další výzva je směřována k širšímu užítí kvalitativní metodologie. Ve výzkumu chudoby totiž stále dominují statistická šetření, sociologická surveys, analýzy „administrativních dat“ o příjemcích sociálních dávek apod. (Sirovátka, 2002: 6). Ty nemohou, na rozdíl od kvalitativního přístupu, poskytnout vhled do každodenní zkušenosti s chudobou (Schröder-Butterfill, Mariani, 2006), porozumět jejímu „obsahu“ (Mareš, 2002: 49), identifikovat životní strategie chudých a zvláště kontexty, v nichž tyto strategie uplatňují (Ambert et al., 1995). Zde leží další z argumentů podporujících zájem o studium chudoby ve stáří a důvod, *proč ji zkoumat „kvalitativně“*.

Zvláště inspirující jsou tyto apely pro českou sociální gerontologii, resp. gerontologickou sociální práci, neboť výzkum chudých nebo chudobou ohrožených seniorů zde není dostatečně rozvinut. Nicméně téma chudoby ve stáří krystalizuje i na pozadí odlišně tematicky zaměřených gerontologických studií. Odkážme např. na projekt *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie* (Sýkorová, 2007, Loučková, 2010).⁷² Tento multizdrojový, integrova-

⁷¹ Pro zjednodušení a pro udržení stanoveného rozsahu textu budeme užívat generické maskulinum, příp. femininum.

⁷² Grant (č. 403/02/1182) poskytnutý Fakultě sociálních studií OU Grantovou agenturou České republiky

ný výzkum přinesl hluboké informace o tom, jak senioři zakoušejí, interpretují svoji životní situaci tváří v tvář stáří, a umožnil identifikovat „strategické i improvizací způsoby“ (Marshall, 1995), jimiž se s jeho důsledky vyrovnávají: Většina jeho participantů disponovala adekvátními zdroji a kompetencemi a zřejmě zvládla eventuální riziko chudoby bez významnějších „poškozujících ztrát“ (Schröder-Butterfill, Mariani, 2006: 11) – udrželi si vlastní bydlení, nebyli adresáty finanční podpory z formálních zdrojů ani klienty sociální práce, vesměs se jeví jako osobnosti kontrolující způsob života, který jim přináší relativní rovnováhu (Stuart-Hamilton, 1999).⁷³ Data byla získána v letech 2002–2005, tedy v době relativně příznivějších společensko-ekonomických poměrů. Ukázala se tudíž potřeba navázat na výše zmíněný výzkum autonomie ve stáří a zaměřit výzkumnou pozornost primárně na chudobu, resp. přímo na seniory ohrožené chudobou a chudé.

Shrneme-li, impulzem k naší nové studii byla: (1) existence relativně neprobádané oblasti a populace, (2) nejasné, ambivalentní výsledky dosavadního výzkumu, (3) potřeba přistoupit ke „staronovému“ výzkumnému problému jiným způsobem i (4) profesní zkušenost výzkumníků s praxí sociální práce se seniory (srov. Strauss, Corbin, 1999: 22).

2. Zařazení výzkumu do stávající literatury

Zastáváme názor, že i výzkum založený na kvalitativním přístupu musí být již v přípravné fázi vztažen k existující „literární základně“ (Ambert et al., 1995, Punch, 2008). Cílem není „pouze“ osvědčit znalost hlavních teoretických a empirických prací, ale podat přehled stavu bádání v dané substantivní oblasti a především ukázat vazbu konkrétního výzkumu, jeho účelu a výzkumných otázek k výsledkům dřívějšího vědeckého snažení. Výzkum bez znalosti literatury je výzkumem „bez vodítek“, s obvykle nepříznivými konsekvencemi pro celý výzkumný proces. Co se týče našeho výzkumu, uvedme alespoň stručně:

Chudoba představuje komplexní, multidimenzionální a multifaktoriální jev. Je definována jak nedostatkem financí (viz koncept příjmové chudoby), tak alternativních zdrojů příjmů – příjmů naturálních, majetku apod., potažmo vyloučením individuí ze spotřeby. Je nutné o ní uvažovat vzhledem k rozsahu a povaze osobních potřeb jedinců, ve stáří mnohdy specifických, zvažovat ji vzhledem k podmínkám, které společnost k jejich uspokojování poskytuje, tzn. vzhledem k přístupu seniorů ke zdrojům v dané společnosti (Sirovátka et al., 2002, Sýkorová, 2007). Makrosociální faktory významně

⁷³ Spíše než jedinci závislí, defenzivní nebo dezintegrovaní (srov. Stuart-Hamilton, 1999, Neugarten et al., 1968)

formují také individuální *coping* strategie. Ty jsou ovlivněny i osobními kompetencemi – připomeňme *sekundární chudobu* „zaviněnou“ neschopností jedinců využívat, transformovat vlastní potenciál, tj. dobře hospodařit se svými zdroji (Mareš, 2002). V průběhu předchozích etap životní dráhy se mohou kumulovat strukturální znevýhodnění jedinců vyplývající ze sociálního statusu, handicapů potenciálně spojené s určitým rodinným či rodičovským stavem nebo případná situační znevýhodnění, důsledky životních krizí (viz koncept *multiple jeopardy*, Dowd, Bengtson, 1978). Chudoba je tedy dynamická.

Při studiu chudoby se samozřejmě rozlišuje mezi potenciálním rizikem chudoby a reálným stavem nouze (mezi *ohrožením chudobou a chudobou*); respektují se difference mezi chudobou stanovenou dle „objektivních“ kritérií nezávisle na mínění jedinců, kteří byli za chudé označeni, a chudobou postavenou na jimi pocítovaném neuspokojení některé z potřeb nebo zažívaném deficitu kontroly nad zdroji nutnými k jejich saturaci (mezi *objektivní a subjektivní chudobou a s ní související deprivací*). (Sirovátka, 2002: 4, 51, Mareš, 2002: 34, 42.)

Na chudobu lze nahlížet jako na sociální konstrukt: Sociálně je definován obsah chudoby a její hranice, tj. kdo je chudý, zda chudoba znamená „jen“ nedostatek v uspokojení základních životních potřeb, anebo navíc zohledňuje jistou úroveň sociální participace a fungování ve společnosti (viz koncepty *absolutní a relativní chudoby*, Sirovátka et al., 2011). Jistým způsobem jsou ve společnosti interpretovány příčiny chudoby, posuzování jedinci či skupiny chudobou postižení, interpretován rozsah chudoby, „nastaveny“ záchranné sociální sítě, vymezeno právo či nárok na pomoc, atd. Stejně jako chudoba, tak i *stáří je sociální konstrukcí*, ať jde o určení jeho „počátku“ obligatorně stanoveným věkem odchodu do starobního důchodu, o image stáří a starých lidí, očekávání vztažená k vlastnostem, kompetencím, chování seniorů či o způsoby zacházení s nimi. Poukažme v této souvislosti na ageismus – negativní stereotypy a mýty o stáří a starých lidech, vč. mýtu o univerzální a samozřejmé chudobě seniorů, na diskriminaci, paternalismus (Vidovičová, 2008). Stáří „samo o sobě“ neohrožuje seniory chudobou. Ačkoli nelze přehlížet s věkem se zvyšující pravděpodobnost poklesu adaptability a schopnosti mobilizovat zdroje v krizi (Schröder-Butterfill, Mariani, 2006: 18–19, Mareš, 1999: 50), je to společnost a kultura, které vytvářejí rámec, do něhož jsou procesy biologického a psychického stárnutí zasazeny (Sýkorová, 2007).

3. Cíle výzkumu (výzkumné cíle a otázky v kontextu paradigmatu)

Zacílení výzkumu (a kladení výzkumných otázek) je ovlivněno paradigmatem skrze jemu vlastní nahlížení na sociální svět, místo jedince v něm a na možnosti a způsoby vědeckého bádání (Guba, Lincoln, 1994: 107, Punch, 2008:

53). Koncipování našeho výzkumu v rámci interpretativního paradigmatu, přesněji Bergerova a Luckmannova pojetí sociální konstrukce reality (1999, viz i Šmausová, 2002), nás orientovalo na studium významů, sociálně konstruovaných, resp. sociálně se vynořujících situačních a konstitutivních rysů zkušenosti stárnutí, stáří a chudoby. V intencích konceptu *aktivního aktérství* uznáváme jak strukturální produkci chudoby, tak možnost aktivní negociace chudých nebo chudobou ohrožených seniorů v rámci jejich každodennosti, tudíž jak užívání strategií vynucených vnějšími okolnostmi, tak strategií založených na rozhodování, volbě jedinců (srov. Vašát, 2012: 249–250). Interpretativní paradigma, konkrétně *negociační model*, přitom umožňuje chápat strategie jako vyjednávání seniorů v interakci s druhými, jímž se snaží udržet kontrolu nad svou situací ve vztahu k sobě a druhým s ohledem na podmínky a dostupné prostředky, a jako postupy vědomé a racionální i nevědomé a improvizací (Sýkorová, 2007). Výzkum pak směřoval k *porozumění* životní situaci seniorů ohrožených chudobou a žijících v chudobě – k odhalení podstaty jejich zkušeností s chudobou a způsobů, jimiž se s rizikem chudoby nebo chudobou vyrovnávají.

Paradigmatu odpovídaly i *výzkumné otázky*, kolem nichž byl organizován další výzkumný postup: (a) Co znamená ohrožení chudobou nebo chudoba ve stáří? Jakým specifickým hrozbám senioři čelí, co zvyšuje jejich expozici riziku?; (b) Jaké strategie používají k tomu, aby se vyhnuli chudobě nebo aby chudobu zvládli? Jak mobilizují zdroje (a jaké)? Jaké strategie a v jakých kontextech jsou efektivní?; (c) Jaké místo v jejich strategiích zaujímá sociální práce?; (d) Jak definují sociální pracovníci chudobu ve vztahu ke starým lidem, možnosti a limity sociální práce s chudými seniory a seniory ohroženými chudobou? Ve výčtu najdeme otázky popisné (co to je za situaci, co senioři dělají), *explanační* (*proč* situace nastala, *proč* dělají to či ono) a *interpretativní* (*význam* „věcí“ pro seniory v dané situaci). (Maxwell, 1996: 59.) *Specifické výzkumné otázky* se vynořily v průběhu výzkumu, což odlišuje *rozvíjející se výzkum* od výzkumu *prestrukturovaného*, kvantitativního (Punch, 2008: 26–27, 60–63). Tyto detailnější a konkrétnější otázky postupně zúžily jeho zaměření. (V zakotvené teorii, kterou jsme aplikovali, jde o zužování a „zostřování“ počátečních širších otázek ruku v ruce s objevováním pojmů a vztahů mezi nimi. A počáteční otázky musejí být právě proto širší, aby bylo možné pojmy související s daným jevem a jejich vztahy identifikovat. Strauss, Corbin, 1999: 24.)

Paradigma zahrnuje kromě ontologie epistemologii a metodologii (Denzin, Lincoln, 2000: 198): Je zjevné, že v případě našeho výzkumu šlo o zkoumání sociálního světa, každodenního života z *perspektivy aktérů* – seniorů ohrožených chudobou a chudých, *v jejich životním kontextu* – v pozdní fázi

životní dráhy, v situaci finančního nedostatku, v jejich vlastním jazyce a vlastní neprestrukturované interpretaci své situace či jednání. (Analogicky k Petrusek, 2000: 129.) Samozřejmě je tudíž i volba *kvalitativního* (tedy převážně induktivního) *přístupu* ve výzkumu a jemu odpovídajících strategií a metod.

10.2 Výzkumný přístup, typ výzkumu, metody

Od kvalitativního přístupu se žádá, aby přinesl „nové a neotřelé názory na jevy, o nichž už něco víme“: Známe např. incidenci, rozsah chudoby či ohrožení chudobou v seniorské populaci – měřeno prostřednictvím výše příjmů, výdajů a struktury spotřeby anebo deprivace v uspokojování určitých základních životních potřeb, tj. vybraných položek potravin, vybavení domácnosti, bydlení a odpočinku. K dispozici jsou údaje o distribuci chudoby podle genderu, věku, vzdělání seniorů, typu jejich domácnosti atd. (Sirovátka et al., 2011: 61–62, Mareš, 2002, Sirovátka, 2002). Otevřenou otázkou ale je, jak senioři sami definují chudobu, jak vnímají a zažívají nouzi, co *pro ně* znamená žít blízko stanovené hranice příjmové chudoby nebo pod ní, ztratit finanční soběstačnost, jaký význam připisují neuspokojení těch či oněch potřeb, jak se chovají, hrozí-li jim chudoba nebo když do chudoby upadnou, resp. proč se chovají tak či tak. A jak tím vším postupuje zakoušení stáří a management ztrát, které s sebou stárnutí přináší? Cesta k objasnění těchto „neznámých“ zcela jistě zahrnuje pátrání po „detailních informacích, které kvantitativním výzkumem zachytit nejdou nebo jen obtížně“. Koneckonců bychom v kvalitativním výzkumu měli aspirovat zároveň na „odhalení a porozumění jevům dosud nepřilíš známým“ (Strauss, Corbin, 1999: 11).

Úvahy nad tím, která ze *strategií* nám pomůže co nejefektivněji dosáhnout vytčených cílů, nás dovedly k *zakotvené teorii*. Výzkumná otázka v tomto typu kvalitativního výzkumu je především otázkou „o dění a průběhu“ (Strauss, Corbin, 1999: 24). A my jsme se rozhodně zajímali o to, co se např. stane nebo co senioři dělají, jestliže nemohou vyjít s příjmem ani při drastickém šetření, anebo jim situaci komplikuje vážné onemocnění, popř. ztráta střechy nad hlavou. Anebo jak se situace změní, vstoupí-li do ní sociální pracovníci? atd.

Zakotvená teorie je definována především jako „systematická metoda analyzování a získávání dat směřující k vytvoření teorií středního dosahu (Charmaz, 2012: 2), které vysvětlují sebraná data“ (Denzin, Lincoln, 2000: 509). Při její aplikaci jsme se vzhledem k didaktickému účelu našeho projektu „naučit studenty dělat výzkum výzkumem“ drželi spíše „přehledného“ postupu popsaného Straussem a Corbinovou (1999), jakkoli máme blíže ke konstruktivistické než

k pozitivisticko-objektivistické variantě zakotvené teorie (Charmaz, 2000, Glaser, Strauss, 1968).

Zakotvená teorie se jako jiné typy kvalitativního výzkumu vyznačuje cyklickým, „rozvíjejícím se“ charakterem výzkumného procesu. Neprobíhá lineárně, coby sled zřetelně vymezených a na sebe navazujících fází či etap. Tudíž i v našem výzkumu se *paralelně* odehrávalo získávání dat a analýza, kódování, psaní poznámek („*memo-writing*“) i teoretické pořizování vzorků a snaha o integraci teoretických rámců (Denzin, Lincoln, 2000: 510–511, Charmaz, 2012).

10.3 Zdroje a metody získávání dat

Data v kvalitativním výzkumu mohou být, či spíše měla by být získána z různých zdrojů (viz *triangulace zdrojů* dat jako technika kontroly validity, např. Mioviský, 2006: 264). Naším hlavním zdrojem byl soubor seniorů (osob ve věku 60 let a více), doplněný souborem sociálních pracovníků. Zkušenost z předchozího výzkumu autonomie ve stáří (Sýkorová, 2007) naznačila, že parametry vzorku budou významně limitovány přístupem výzkumníků k osobám určitých charakteristik – zvláště v případě seniorů chudých nebo chudobou ohrožených. Např. užití objektivních ukazatelů chudoby, tedy vyhledávání potenciálních respondentů na základě výše příjmu, anebo „nepřímých“ indikátorů, jako pobírání dávek pomoci v hmotné nouzi či uvalení exekučních srážek na důchod, je problematizováno zákonem o ochraně osobních údajů.⁷⁴ Nehledě na některé metodologické slabiny: kupříkladu kritérium příjmu samozřejmě nezachytí seniory, kteří ho nesplňují, ale za chudé se přece jen považují (ovšem stejně tak se jedinci „objektivně uznání“ za chudé nemusí chudými cítit). (Mareš, 2002: 36.) Aplikace apriorní diagnostiky oslovených jedinců, ať podle objektivní, nebo subjektivní chudoby či obou ukazatelů, by byla navíc spjata s nepřiměřenými časovými, personálními a finančními investicemi.⁷⁵ Postup „jít od seniora k seniorovi „bez rozlišení““ by znamenal dlouhou cestu vytváření teoretických kategorií týkajících se chudoby. Nakonec jsme konstruování výzkumného souboru opřeli o *záměrný (účelový) výběr přes instituce* (Mioviský, 2006: 138), konkrétně úřady tří městských obvodů a čtyři neziskové organizace v Ostravě poskytující sociální služby seniorům nebo osobám v tíživé životní situaci. Sociální pracovníci z těchto organizací nám pak zprostředkovali kontakt se svými klienty – seniory, které *oni sami*, na základě svých zkušeností, pokládali za chudé nebo

⁷⁴ Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů... Dostupné z: <http://www.zakonycr.cz/seznamy/101-2000-sb-zakon-o-ochrane-osobnich-udaju-a-o-zmene-nekterych-zakonu.html>

⁷⁵ Podobné problémy řešili výzkumníci v citovaném výzkumu autonomie seniorů. Autorka studie upozornila rovněž na nebezpečí možné interference diagnostické a výzkumné techniky (Sýkorová, 2007: 243).

chudobou ohrožené. Zjištění jejich „kritérií chudoby“ bylo součástí výzkumu a spolu s daty získanými v rozhovorech s nimi přispěly ke konstituování „obrazu chudoby ve stáří“ v perspektivě sociálních pracovníků. V několika rozhovorech se projevil rozpor mezi definicí situace sociálním pracovníkem, seniorem a interpretací výzkumníc: tito senioři, kteří byli doporučeni jako ohrožení chudobou nebo chudí, neodpovídali svými charakteristikami „hlavní části souboru“ (Miovský, 2006: 134).

„(V rozhovoru) jsem nevyozorovala téma chudoby. Paní opakoala, že žije spokojený život a že takto si představovala stáří: může si dovolit užívat si „nadstandardních“ radovánek, chodí pravidelně plavat na bazén, jezdí 1–2x ročně do Tater a na dovolenou k moři. Nerozumím, proč ji sociální pracovnice doporučila.“

(Z poznámek tazatelky, R7)

Nesoulad by si jistě zasloužil hlubší vysvětlení. Nicméně v kontextu popisu výběrových metod se omezíme na poznámku, že zahrnutí takovýchto „antitypů“ může obohatit vzorek, tedy i interpretační základnu poznatků (tamtéž). Porovnání „ne-chudých“ seniorů s chudými poslouží při analýze či při budování teorie chudoby ve stáří ke zvýšení teoretické citlivosti (Strauss, Corbin, 1999: 60–65).

Získávání potenciálních participantů bylo ztíženo tím, že z oslovených organizací zařazených do Katalogu sociálních služeb města Ostravy (2012) nám vyšlo vstříc pouze zmíněných sedm. Potýkali jsme se také s problémy při organizaci schůzek s vedoucími pracovníky a posléze i se sociálními pracovníky – důvodem bylo především jejich časové zaneprázdnění. Na straně seniorů mohla hrát roli nedůvěra, kvůli níž zřejmě několik z nich účast na výzkumu odřeklo. Je třeba brát v úvahu i pravděpodobné projevy stáří: V pár případech ztroskotala telefonická domluva na nedoslýchavosti seniorů.

Výběr přes instituce jsme kombinovali s *metodou sněhové koule*, tj. zprostředkování kontaktů s „první vlnou“ respondentů (komunikačních partnerů) kolegy z fakulty nebo jejich známými. Naším požadavkem, definujícím zároveň ohrožení chudobou nebo chudobu, bylo doporučit osoby, které jsou odkázané na sociální dávky nebo jim „nestačí peníze“ na stravu, nájem, apod. Tento způsob výběru však byl výrazně méně účinný, což koneckonců limitovalo kontrolu validity pomocí triangulace metod výběru výzkumného souboru (Miovský, 2006: 269). S dominancí výběru přes instituce může být spojeno určité zkreslení vzorku dané převahou komunikačních partnerů z domů s pečovatelskou službou. (Finální velikost a strukturu souboru seniorů uvádíme v Tabulce 13.)

Nástroji sběru dat v našem výzkumu byly *nestrukturovaný rozhovor a pozorování*, které v rámci zakotvené teorie patří k nejobvyklejším metodám (Strauss, Corbin,

1999: 12). Jiné metody, např. studium autentických osobních dokumentů, byly irelevantní hlavně kvůli své nedostupnosti. (Výjimečnou příležitostí, bohužel nevyužitou, představují písemné stížnosti a žádosti o „odpuštění dluhů“ jedné z komunikačních partnerek. K porozumění narušeným vztahům mezi některými seniory a jejich dospělými dětmi by možná přispěla analýza občasných textových zpráv, na které se vzájemná komunikace omezila.)

Tabulka 13 Velikost a struktura souboru seniorů

Celkem seniorů: 28		Rodinný status				
		single	vdané/ ženatí	rozvedení	odloučení	ovdovělí
Gender	ženy: 21	–	1	7		13
	muži: 7	1	1	1	2	2
Průměrný věk	72 let					
Rodičovský status	alespoň jedno dítě: 27 (4 seniory zkušenost s úmrtím dítěte)					
Vzdělání	základní		středoškolské bez maturity		s maturitou	
	4		14		10	
Způsob bydlení	nájemní bydlení		byt dítěte seniora	domov pro seniory	domov se speciálním režimem	azylový dům
	DSP	dům soukromého vlastníka				
	19	2	1	1	2	3

Tvorba a vedení nestrukturovaných rozhovorů v kvalitativním přístupu se řídí určitými principy vyplývajícími z jeho epistemologických a metodologických specifik. Připomeňme účel výzkumu porozumět individuální perspektivě – perspektivě seniorů (či sociálních pracovníků) a s ním spojený úkol „získat bohatá, hluboko ve zkušenosti založená vysvětlení událostí nebo epizod v životě respondentů“ (Denzin, Lincoln, 2000: 646). Rozhovor proto musí být vystavěn a realizován tak, aby co nejméně manipuloval komunikačními partnery a v maximální možné míře respektoval „přirozený systém“ jejich znalostí, zkušeností, postojů a pocitů. Nemá tudíž předem vytvořený závazný plán, tazatel neusměrňuje respondenta, pouze ho nenásilně drží u tématu daného cíli výzkumu a výzkumnými otázkami, nepoučuje ho, „nechá doma“ odborný slovník (Petrušek, 2000: 130). Naši snahu uplatnit tyto zásady dokumentuje scénář níže. Protože tazatelkami byly začínající výzkumnice, obsahuje poměrně podrobné pokyny.

Scénář individuálního rozhovoru

Navázání kontaktu tazatelky (T) s komunikačním partnerem/partnerkou (KP):

- 1 Představit se, předložit POVĚŘENÍ.
- 2 Podat KP stručnou informaci o výzkumu:
 - týká se života, životních podmínek starších občanů v Ostravě (*nespojovat explicitně s chudobou*),
 - je součástí rozsáhlého výzkumného projektu, který provádí FSS OU v letech 2011–2013/14 za podpory ESF,
 - navazuje na řadu předchozích výzkumů zaměřených na různé stránky života ve stáří,
 - T zdůrazní význam účasti KP na výzkumu: KP poskytují vlastní, *jedinečné* zkušenosti, názory – významné pro badatele – vědu i pro praxi (výsledky výzkumu budou základem odborných článků a knih i formulace doporučení pro praxi).
- 3 Informovat KP o průběhu rozhovoru:
 - rozhovor je založen především na *VYPRÁVĚNÍ* KP →
 - zdůraznit, že na KP záleží, jak bude rozhovor probíhat – co on/ona považuje za důležité vyprávět na dané téma, jak dlouho bude rozhovor trvat,
 - předložit text INFORMOVANÉHO SOUHLASU a vysvětlit důvody nahrávání, způsob nakládání s daty (zajištění anonymity) → požádat o podpis informovaného souhlasu.

4 Kontrola funkčnosti diktafonu

Rozhovor

- T ponechá co nejvíce „prostoru“ KP k jeho/jejímu vyprávění: T je pozornou posluchačkou, příp. povzbuzuje KP k vyprávění („ano, ano“, „hm, to je zajímavé“, „můžete mi vyprávět, jak to bylo dál...?“).
- Do rozhovoru T vstupuje/„doptává se“, JEN, je-li to potřebné pro porozumění komunikačnímu partnerovi/ce („můžete prosím doplnit...“, „můžete mi prosím vysvětlit...“, „jak jste se cítil/a?“, „co to pro vás znamená?“, „co jste v té situaci dělal/a?“ apod.). T by ale neměla přerušovat KP příliš často (nenarušovat tok vyprávění) → spíše si poznamená otázku a doptá se později, na konci rozhovoru.
- T nesmí dokončovat věty, myšlenky namísto KP a jinak manipulovat KP. Pouze pokud se KP zásadně odklání od tématu nebo se „točí dokola“, vhodně ho k tématu vrátí („To co vyprávíte, je zajímavé, ale mohli bychom se, prosím, vrátit k ...?“).
- T si všímá nonverbálních projevů KP (emoce..., gesta, mimika...), reflektuje interakci T↔KP, vč. svého působení na KP (jak a o čem tazatelce vypráví), resp. působení KP na sebe jako tazatelku. Vše zaznamenává.

T si před rozhovory znovu prostuduje zásady vedení nestrukturovaných rozhovorů (učebnice kvalitativního výzkumu)!

Spustit nahrávání!

Iniciální podnět:

- 1 „Můžete mi, prosím, vyprávět, jak se Váš život odvíjel od doby, kdy jste dosáhl/a „seniorského věku?““
Užít kartu s předkreslenou čarou života (ponechat na KP, aby sám/sama určil počátek

stáří: doplnit!)

střední věk

počátek seniorského věku (..... let?) → dosud

Podněty navazující na předchozí vyprávění:

- 2 „Zažil/a jste situace, kdy se Vám nedostávaly peníze? Vyprávějte mi, prosím, o tom.“ (Co se stalo, že k tomu došlo...?)

T ponechá KP případně mluvit i o situacích v dřívějších fázích života, nicméně se snaží zaměřit KP především na období stáří!!!

Následně (popř. k upřesnění): „**Jak jste si s tím poradil/a – co jste dělal/a?**“

V případě, že nezažil/a / nezažívá situace nedostatku peněz (ve vyprávění „žádné známky chudoby“, nepřipouští si chudobu): Jak to dělá, jak si poradil/a, že netrpí nedostatkem peněz? (Doplněno do scénáře na základě zkušeností z předchozích rozhovorů 14. 9. 2012.)

- 3 „**O starších, resp. starých lidech se říká, že jsou chudí. Co Vy na to?**“

I v případě, že KP zahrne do výpovědi sebe, T si ujasní explicitním dotazem:

„**A co Vy, myslíte si (tedy), že Vás ohrožuje chudoba, nebo dokonce že jste chudý/á?**“..... („**A jak se s tím vyrovnáváte – co děláte?**“)

V případě, že nepocítuje ohrožení chudobou, necítí se být chudým/chudou: „*Jak to děláte (co pro to děláte / dělal jste), že Vám chudoba nehrozí?*“ (Doplněno do scénáře 14. 9. 2012.)

Ukončení rozhovoru/vyprávění:

- Požádat o údaje o KP → Předložit k vyplnění KARTU RESPONDENTA. T může odpovědi KP vepsat do Karty namísto KP. *Může se stát, že KP bude vypisování Karty „komentovat“ – sdělené informace je třeba zaznamenat (nejlépe na diktafon, přinejhorším zapsat ihned po rozhovoru).*
- *V kvali-výzkumu (narativním přístupu) se doporučuje rozhovor opakovat (po analýze dat) → požádat KP, zda se můžeme na něho/ni V PŘÍPADĚ POTŘEBY (k upřesnění, kontrole, zda jsme ho/ji „správně pochopili“) ještě jednou obrátit.*
- Ukončit setkání: poděkovat, připomenout možnost být informován/a o výsledcích výzkumu (*vizitka T?*), rozloučit se (*dárek?*).

V nejbližší možné době po rozhovoru (tentýž den) T zpracuje zprávu z terénu/terénní poznámky, popř. to, co řekl/a KP „mimo mikrofon“. (Viz příložený „Vzor“ – doporučuji poznámky detailnější.)

Ve zprávě T uvede: *Zápis provedl/a dne.... Přepis/nahrávka předány/archivovány (komu/kdy/kam – dostupnost).*

Rozhovor je interakčním setkáním výzkumníků a jejich komunikačních partnerů, jeho výsledky jsou vyjednané, kontextuálně založené (Denzin, Lincoln, 2000: 647). Lze připustit, že v našem výzkumu měla na interakci vliv zřetelná věková, vzdělanostní, resp. sociální nerovnost obou „stran“. Je pak otázkou, zda se podařilo vytvořit žádoucí vztah důvěry. Překážkou byly obavy, nejistota – silné a explicitně přiznané seniory, kteří mají negativní zkušenost s podvodem (ti odmítli nahrávání nebo se zaštitili přítomností svých známých).

Ne vždy se výzkumníci podařilo motivovat k vyprávění pasivní, „odtažené“ komunikační partnery. Chudoba zřejmě nepatří mezi výzkumná témata, která by výzkumníci usnadnila jejich snahu přiblížit se k respondentům, „vyjádřit empatii, komunikovat na intimnější úrovni“, umožnila svěřit se s vlastními zkušenostmi a respondentům získat tímto pocit zplnomocnění, rovnoprávné, „partnerské“ směny informací (Ambert et al., 1995: 887, Denzin, Lincoln, 2000: 656). Pro mnohé respondenty bylo interview emočně bolestivé, neboť bilancování obnažilo spoustu životních ztrát. To kladlo vyšší nároky na citlivé, ohleduplné vedení a ukončení rozhovoru. Tazatelkám hrozil i střet dvojjediné role výzkumnice a sociálních pracovníků angažujících se ve prospěch cílové skupiny seniorů⁷⁶ (Ambert et al., 1995: 887). Každopádně byla nutná průběžná reflexe výzkumné situace či sebereflexe výzkumníků.

- Paní K. se mě pátravě otázala, jestli mám nějaký doklad, kterým se můžu prokázat. Ujistila jsem ji, že samozřejmě a že jí ho ukážu. Načež ona zareagovala polekaně, že to tak nemyslela a že jí nic ukazovat nemusím, že se jen tak zeptala. (R17)
- Paní K. mě usadila v kuchyni k jídelnímu stolu a řekla mi, že musíme počkat na její kamarádku. Navrhla jsem, že nebudu rušit a přijdu jindy. Paní se na mě vyhrůžně podívala a sdělila, že o takový rozhovor zájem nemá, že si buď budeme povídat všechny tři, nebo vůbec. Cítila jsem se zatlačena do kouta, nechtěla jsem paní urazit a odejít s tím, že jsme se nedohodily. Doufala jsem, že když to nevzdám, že se přece jen k něčemu dostaneme. (R10)
- Paní H. se hned na začátku rozhovoru rozplakala a bylo vidět, že téma je pro ni citlivé. Chtěla ale pokračovat ve vyprávění. Po ukončení rozhovoru mě vyprovodila ke dveřím a velice srdečně se loučila. Opakovala, že takové věci o svém životě ještě nikomu neřekla, že to všechno v sobě drží a že se jí ulevilo. Také mi řekla, že bude ráda, když za ní ještě někdy přijdu. Při loučení mě chvíli držela za ruku... (R4)
- Pan F. mi svůj život nejprve shrnul velice krátce, ale postupně odkrýval zákoutí svého života. Často mu zčervenaly a zvlhly oči, zadíval se před sebe do prázdna – snažil se emoce držet v sobě, přesto se několikrát rozplakal. Rozhovor odmítl ukončit: „(nádech), aa, to už, už je to otevřené, tak (posmrknutí, pláč, výdech), (pauza)“. Přiznal, že rozhovor je pro něho velmi náročný. Byla jsem nejistá, bála jsem se doptávat, abych nezasáhla bolestivé místo... Vnímala jsem, že mezi námi došlo k navození důvěry. Po ukončení rozhovoru se ale pan F. stáhl zpět do sebe a dále jsme vedli jen povrchní konverzaci na „bezpečné“ téma.

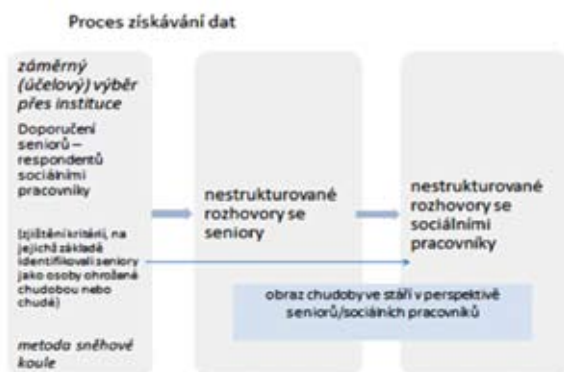
(Výňatky z terénních poznámek tazatelky. Kráceno.)

V kvalitativním přístupu jde ruku v ruce s rozhovory *nestrukturované pozorování* – tak tomu bylo i v našem výzkumu. Údaje o gestice, mimice, hlasové intonaci, ale rovněž o bezprostředním prostředí respondentů jsou dalším významným zdrojem pro analýzu a interpretaci. Dodejme, že rozhovory se uskutečnily v jejich bytech, kromě dvou případů, kdy dali přednost pracovně tazatelky.

⁷⁶ Výzkumnice coby sociální pracovníce čelily mimo jiné etickému dilematu, zda profesionálně zasáhnout v průběhu rozhovoru v případech, kdy by mohly pomoci seniorovi řešit jeho životní situaci. Vzhledem k tomu, že zjevně nešlo o akutní potřebu pomoci a respondentům byly k dispozici služby sociálních pracovníků, od intervence upustily.

Důležitým příspěvkem k porozumění situaci seniorů byla v neposlední řadě data obsažená v dotazníku, který jsme jim předložili po ukončení rozhovoru. Kromě informací uvedených výše v Tabulce 13 šlo o údaje o dřívějším povolání a průběhu pracovní dráhy, vstupu do starobního důchodu, strukturu měsíčních výdajů na živobytí, resp. rozsahu výdajových položek. (Viz Karta účastníka výzkumu v Příloze 1.)

Rozhovory se sociálními pracovníky následovaly po rozhovorech se seniory a rozvíjely se kolem témat: kritéria chudoby (na základě čeho lze obecně usoudit na chudobu klientů – seniorů, jak se chudoba projevuje, co charakterizuje situaci chudých seniorů), možnosti nebo limity sociální práce při řešení jejich situace, postavení seniorů v české společnosti, příp. seniorů žijících v Moravskoslezském kraji či Ostravě. Původně jsme zamýšleli provést *vícenásobné interview* (Miovský 2006: 174) s tím, že druhé setkání se sociálními pracovníky bude zaměřeno konkrétně na jejich jednotlivé klienty – naše komunikační partnery. Z etických důvodů jsme tento plán opustili, i když jsme tak ztratili jednu z potenciálních technik kontroly validity. (Kompletní scénář je součástí Přílohy 2.) Rozhovory probíhaly podle přání sociálních pracovníků na jejich pracovišti. Nicméně určitá formálnost, opatrné formulování odpovědí byly spíše než s místem rozhovoru zřejmě spojeny s předpokladem, že audiozáznam bude svědčit o jejich profesionální úrovni před výzkumníky z téhož oboru – sociální práce. Po vypnutí diktafonu sociální pracovníci pokračovali v neformálním rozhovoru a otevřeně vyjadřovali své názory (viz Obrázek 11).

Obrázek 11 Proces získávání dat

10.4 Zpracování, analýza a interpretace dat

Připomeňme spolu s Miovským, že zakotvená teorie představuje „poměrně složitý analytický nástroj“, který nelze vyložit v plné šíři na několika málo stranách (2006: 232). Ani na příkladu výzkumu chudoby ve stáří zde není možné prezentovat všechny analytické postupy, které jsou s ním spojené.⁷⁷

Aplikovat zakotvenou teorii pro nás znamenalo (1) kódovat, (2) psát teoretické poznámky („*memo-writing*“) a (3) vytvářet teoretický vzorek („*theoretical sampling*“). Těmto činnostem, s nimiž daný typ kvalitativního výzkumu „stojí a padá“, nutně předcházelo zpracování dat: museli jsme uspořádat poznámky z terénu a především pořídit transkripty zvukových nahrávek rozhovorů. Snaha dosáhnout co nehlubší analýzy vyžadovala přepis všech záznamů „slovo od slova“ a důslednou aplikaci transkripčních značek (viz Příloha 4). (Strauss, Corbin, 1999: 20, Silverman, 2000: 195, Hendl, 2005: 209.)

Při kódování, postupujícím jak řádek po řádku, tak po odstavcích i po celcích transkriptů, jsme „dle pravidel“ rozebírali a konceptualizovali data a usilovali o to, je znovu, ale jinak, „nově“ seskládat (Strauss, Corbin, 1999: 39). Konkrétněji řečeno, v textech přepsaných rozhovorů jsme pátrali po sobě podobných jevech, resp. událostech či jednání⁷⁸, jimž jsme pak přidělili společné (konceptuální) označení – tj. vytvářeli jsme pojmy (*koncepty*). Konceptualizace nám poskytla základ pro *otevřené kódování*: Porovnávali a třídili jsme významové jednotky obsahující dílčí pojmy (koncepty), a ty, které se vztahovaly k podobné události, jednání, jsme seskupili do pojmů abstraktnějších (*kategorii – kategorizovali jsme údaje*). Současně jsme uvnitř kategorií identifikovali podskupiny pojmů (*subkategorie*) a snažili se kategorie i subkategorie rozvíjet prostřednictvím jejich vyhledaných *vlastností*, příp. *dimenzí* těchto vlastností.⁷⁹

⁷⁷ Závěr Denzina a Lincolnové, že není žádný nejlepší systém pro analýzu (2000: 389), naznačuje mnohost postupů: zakotvená teorie je tvůrčí nástroj, „tvarovatelný“ dle potřeb výzkumu (Mioviský 2006: 226). Pro začínající výzkumníky je nicméně lepší držet se vodítek popsanych v literatuře, než budou moci opřít rozhodování o vlastní zkušenosti. Rozhodně neplatí, že „anything goes“!

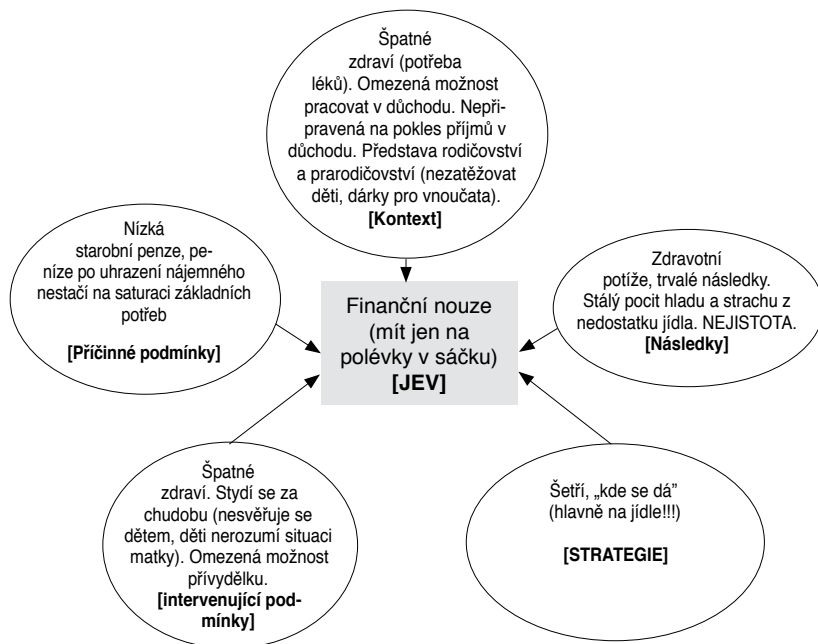
⁷⁸ V zakotvené teorii kódujeme spíše procesy, jednání a významy než témata (topics and themes). (Charmaz, 2012: 5.)

⁷⁹ „Každá kategorie má několik obecných vlastností a každá vlastnost se mění v rozsahu nějaké škály“ (Mioviský 2006: 229). Rozvíjení kategorií usnadňuje identifikaci a popis vztahů mezi subkategoriemi, kategoriemi a nakonec vztahů mezi nimi a hlavní, centrální kategorií (viz selektivní kódování).

<p>KATEGORIE: strategie zvládnání chudoby SUBKATEGORIE: šetření VLASTNOST: šetření na jídle DIMENZE: intenzivní (drastické šetření)</p>	<p>Rozhovor č. 16 řádky 161–201</p>
<p>Musí mít na nájem z nízkého důchodu Nekupuje si oblečení, boty Jestliže si koupí krmení pro psa a něco na sebe, nejlí (pouze polévky ze sáčku)</p>	<p>R16: No já mám ee malý důchod. A vlastně můj nájem dělá víc jak polovinu důchodu. No měla jsem ještě pejska, protože ee, já ho ee krmím nebo- , tohle už je druhý pejsek, granules- granulema jenom jsem ho krmila. To nebyla taková položka, no ale i tak to byla položka. No taky jsem musela si něco koupit na sebe, že... Nemůžu- boty, to- to je problém, boty si koupit nebo něco- . No tak ee jsem opravdu nejedla... jen ty polívky no.</p>
<p>ŠETŘÍ (na jídle) REZIGNACE NA urč. VÝDAJE jako způsob šetření, šetření jako důsledek výdajů</p>	
<p>Odkládá návštěvy lékaře (kvůli regulačnímu poplatku a doplatkům na léky). Chodí k lékaři „až po důchodu“. Navštíví-li lékaře (má vydání), musí šetřit.</p>	<p>Léky si musíte koupit, k lékaři musíte jít- třeba jsem odkládala doktora už jenom kvůli té třicetikoruně, protože fakt jsem si říkala: No dobře, já půjdu k doktorce, tam dám třicet korun, ona mě pošle na vyšetření, tam dám dalších třicet korun, budu platit léky- já na to prostě nemám. Tak jsem to odkládala no.</p>
<p>ŠETŘÍ ČASOVÝ POSUN urč. VÝDAJŮ jako způsob šetření, šetření jako důsledek odsunutých výdajů</p>	<p>T: Takže, jak jste chodila, to jste šla až, až kdy? R16: Až po důchodě. Vždycky po důchodě- no a pak, pak jsem si to musela šetřit. T: Ehm, ehm.</p>
<p>Nekupuje dětem dárky k narozeninám, kupuje jen maličkosti vnoučatům. Koupí-li dárek, musí vydat i za MHD = sčítá výdajové položky → šetří = nejlí</p>	<p>R16: Nebo jsem- děti měly narozeniny, vnoučata. Já, já nekupuju k narozeninám nic. Musíte koupit aspoň čokoládičku, ee dát kytičku, protože jsou to holčičky, jo. Ony prostě, babičko, kytička se dává k narozeninám. To- to se prostě musí. To už máte dvě stovky. Koupíte kytku, i když malou, koupíte ee..., když dáváte jedné k narozeninám, tak ale druhá čeká, protože je malá, že taky něco dostane. Tak koupíte oboum, a to už máte dvě stovky. A eště cesta ee trolejbusem... Prostě... bylo to drahé, no.</p>
<p>ŠETŘÍ (na jídle) SELEKCE A FINANČNÍ OMEZENÍ VÝDAJŮ jako způsob šetření, šetření jako důsledek vybraných, resp. omezených výdajů</p>	<p>T: Čili každá položka- R16: Každá položka pro mě byla navíc, byla pro mě tragická. T: Ehm, ehm. No a kde jste ji potom vzala, potom jakože jste musela- Resp16: No z jídla, ušetřila jsem to na sobě. T: Ehm, to znamená, že když jste potřebovala ušetřit, tak jste si odřekla to jídlo. R16: Ano. Ano.</p>
<p>Shání doplňkový příjem k nízkému důchodu. S příjmem „navíc“ si dovolí občas koupit maso. REDUKUJE ŠETŘENÍ (na jídle), má-li dodatečný příjem (nízký příjem – malá redukce)</p>	<p>T: Ehm. No a tak jste říkala, že jste žila takhle dva roky? R16: No, takhle jsem žila dva roky, pak jsem sehnala úklid, tak jsem uklízela za pár korun, no tak ale to už se žilo líp, no. To už jsem si občas koupila i to maso (smích).</p>

Pocit'uje trvalé zdravotní důsledky drastického šetření.	<p>T: Ehm, ehm. Takže toto je vlastně v těch dvou letech, nebo jak jste říkala, tak jste opravdu- R16: Opravdu jsem strádala. Opravdu. Že jste to cítila i na sobě. Ano. Opravdu byla jsem i z toho nemocná, zničila jsem si žaludek a to mám dodneš- dodnes- dodneška následky... měla jsem, to je zajímavé, že když člověk nemá co jíst, tak tloustne. Že, protože jsem se dojídala chlebem... a já jsem opravdu tloustla.</p>
DŮSLEDKY ŠETŘENÍ (na jídle)	
Trpí stálým pocitem hladu. Trpí stálým strachem z hladu.	<p>T: Ehm, takže vy jste měla i pocity hladu. R16: Já mám dodneška neustálý hlad. Protože ty dva roky se na mě tak podepsaly, že já mám pořád hlad. Já bych mohla v kuse jíst.</p> <p>T: Ehm, ehm. R16: Já nemám pocit plnosti nikdy. To bylo, já jsem říkala (úsměv), je to hrozné přirovnání, ale já jsem si ee vzpomněla na, kdysik jsem viděla jako ee dítě, z koncentráku jako, ty lidi pak říkali, že už celoživotně měli hlad jo. Když přišli z koncentráku. Já... si tak připadám. Já mám pořád hlad. Já mám pořád strach, že nebudu mít co jíst.</p>
DŮSLEDKY ŠETŘENÍ (na jídle)	

Dále jsme hledali kategorie, které se k sobě vztahovaly ve smyslu „podmínek“, „kontextu“, „intervenujících podmínek“, „strategií jednání“ a „následků“ – tak, jak předpokládá *axiální kódovací paradigma* (Strauss, Corbin, 1999: 71–78).

Obrázek 12 Vztahy mezi kategoriemi (Rozhovor č. 16)

Tabulka 14 Provizorní paradigmatický vzorec (výzkum chudoby ve stáří)

JEV: finanční nouze ve stáří	
Podmínky (události, procesy zapříčiňující jednání, interakce – <i>jev</i>)*	Nízký starobní důchod (pod hranici chudoby) jako jediný zdroj příjmu / Absence nároku na penzi. Zadlužení.
Kontext (konkrétní soubor podmínek, za nichž jsou uplatňovány strategie jednání nebo interakce, které jednání, interakce ovlivňují)*	„Chudoba“ (a) finančních zdrojů, bydlení, (b) neformálních, rodinných zdrojů, (c) zdraví. Vyčerpání rezerv nebo permanentní omezenost či neexistence rezerv. Expozice kumulovaným externím a interním rizikům.
Intervenující podmínky (ovlivňují použití strategií jednání či interakce v určitém kontextu: širší společenský, strukturální kontext <i>jevu</i> , sociální status, individuální biografie)*	Aktuální situace na trhu práce (nedostatek míst, ageismus). Znevýhodnění věkem, genderem (ženy), nízkým vzděláním, resp. sociálním statusem, rodinným stavem, špatným zdravotním stavem. Negativní důsledky kumulace životních krizí v průběhu životní dráhy.
Strategie jednání a interakce (způsoby zvládání <i>jevu</i> za určitého souboru podmínek)*	Kombinace penze se sociálními benefity (sociální dávky). Kontrola výdajů: domácí rozpočet, ŠETŘENÍ (taktiky šetrného nakupování a přípravy jídla, přijímání darovaných věcí, laciné bydlení – dům s pečovatelskou službou, nevyužívání služeb). Spoléhání na FORMÁLNÍ SYSTÉM POMOCI (bydlení!).
Následky* (zamýšlené/neúmyslné, reálné/potenciální, aktuální/perspektivní)	Silně omezená individuální kontrola – (částečné/úplně) předání kontroly druhým, tj. závislost na formálních zdrojích pomoci. Stálý pocit životní nejistoty: obavy o osobní bezpečnost (fyzickou, finanční, bydlení) spíše než o autonomii.

* Strauss, Corbin (1999: 71–78)

V analytickém procesu jsme se pohybovali mezi otevřeným a axiálním kódováním, k *selektivnímu* jsme zatím „nakročili“ (viz Tabulky 14 a 15). V jeho rámci se rozvinuté kategorie opětovně uspořádávají a přeuspořádávají na základě jejich paradigmatických vztahů – kategorie se systematicky vztahují k identifikované *centrální kategorii* vznikající teorie, vztahují se k sobě navzájem na dimenzionální úrovni, ověřují se na pozadí dat, příp. upřesňují či rozvíjejí.⁸⁰ Postupně se přechází od popisného příběhu k jeho analytickému vyložení: Teprve až „kousky analytické skládanky“ zapadnou do sebe a údaje budou „pro každou hlavní kategorii spojeny nejen na široké úrovni pojmů, ale také na úrovni

⁸⁰ Integraci výsledků usnadňují sítě, diagramy.

vlastností a dimenzí“, a výroky o vztazích ověřeny podle údajů, můžeme říci, že jsme dospěli *k zakotvené teorii* (Strauss, Corbin, 1999: 86–87). Tedy k teorii induktivně odvozené ze zkoumání jevu, který reprezentuje (Strauss, Corbin, 1999: 15). S výše uvedeným souvisí i nejistota týkající se *teoretického vzorkování*: nemůžeme zatím zcela spolehlivě tvrdit, že jsme dosáhli saturace kategorií – tj. jejich vyvinutí a zpřesnění do „bodu“, kdy už se neobjevují nové vlastnosti (Thornberg, Charmaz, 2011). Musíme se ještě znovu a znovu vracet k datům, ověřit vyhledané kategorie a vztahy, upevnit analytický příběh.

Tabulka 15 Prozatímní návrh centrální kategorie⁸¹

<p>Prozatímní návrh centrální kategorie:</p> <p>ELEMENTÁRNÍ BEZPEČÍ</p> <p>fyzické (pomoc po ruce, střecha nad hlavou), finanční (mít na skromné živobytí, léky a lékaře, sociální integrace)</p> <p style="text-align: center;">↑</p> <p style="text-align: center;">dosažení/udržení</p> <p>Další postup selektivního kódování: identifikace (1) podmínek, které vedou k ohrožení chudobou / k chudobě ve stáří, (2) strategií, jimiž senioři riziku chudoby / chudobě čelí, (3) podmínek, v nichž jsou strategie zvládání chudoby uplatňovány a jimiž jsou strategie „ovlivněny“, a (4) výsledků těchto strategií.</p> <p>Otázka: <i>Co se stane, když jsou strategie neefektivní?</i></p>
--

Dovolíme si před závěrem kapitoly několik poznámek: V průběhu analýzy jsme užívali metody důležité pro všechny typy kódování: *kladení otázek* (co data naznačují, resp. co se děje, co aktéři dělají, kdy – jak – s jakými konsekvencemi jednají?) a *permanентní srovnávání* (dat s daty či kódy, kódů s kódy či kategoriemi, resp. srovnávání situací, jednání, zkušeností jedinců, a výsledků analýzy s relevantní literaturou (Strauss, Corbin, 1999: 40–41, Denzin, Lincoln, 2000: 515, Charmaz, 2012: 4–5). Od počátku analýzy jsme psali poznámky, otázky k vlastnostem kategorií, vztahům mezi nimi, ke kontextům, podmínkám, konsekvencím, k objevujícím se pravidelnostem – tj. *memos*, které definuje Charmaz jako „mezikrok mezi kódováním a návrhem teorie“ (Charmaz, 2012: 9).

Jak jsme naznačili, *literatura* hrála významnou roli ve smyslu „souhry“ jejího studia, analýzy dat a ověření na realitě v terénu (Strauss, Corbin, 1999, Ambert

⁸¹ Srovnej se Strauss, Corbin (1999: 94, 97)

et al., 1995). Data nás „navedla“ např. ke konceptům či teoriím *chudoby zdrojů* jako (a) důsledku zásadního zhoršení sociálních a ekonomických podmínek a následně (b) důvodu selhání dosavadních strategií chudých jedinců (*poverty of resources model* (Rocha, 2001)), ke konceptu *vulnerability ve stáří* (*interaction model „exposure-threat-coping-specific context“* (Schröder-Butterfill, Marianti, 2006)), teorii adaptace na stáří prostřednictvím *selektce, optimalizace a kompenzace* (model of selective optimization with compensation (Baltes, Baltes, 1990)), konceptu *stigmatu* a strategií zvládnání narušené identity (Goffman, 2003). Samozřejmě jsme sáhli i po literatuře typu empirických kvantitativních studií či demografických aj. statistik.

V zakotvené teorii je kladen silný důraz na *kontrolu validity*. Ve výzkumu chudoby ve stáří jsme se snažili triangulovat zdroje dat (výpovědi seniorů a sociálních pracovníků); metody jejich získávání (interview, pozorování, dotazník); metody výběru výzkumného souboru (prostřednictvím institucí a „sněhové koule“); postup a výsledky analýzy dat prováděné participujícími výzkumníky⁸²; v neposlední řadě teoretické rámce. Osvědčilo se systematické sledování výzkumného procesu a jeho protokolování formou interního auditu. (Přehled metod kontroly validity viz např. Miovský, 2006: 263–274.) V souvislosti s validitou poukážme ještě na skutečnost, že badatel je aktérem interpretujícím interpretace aktérů – zkoumaných jedinců. Ambert a kol. upozorňují na jeho limitovanost genderem, socioekonomickým statusem (1995: 886–887), dodejme i věkem, biografií, zkušenostmi atd. Disman jej přirovnává k „cizinci, jenž vstupuje do kultury, která není jeho vlastní“ (1993: 291). Jako výzkumníci tedy musíme usilovat o reflexi svého vlivu na výzkumný proces a jeho výsledky.⁸³

K některým *etickým aspektům výzkumu*, např. k informovanému souhlasu a k dilematu profesionální intervence výzkumnice – sociálních pracovník na základě informací získaných v interview, jsme se již vyjadřovali. S etickými problémy je potenciálně spjatá i ochrana hranic kontaktu mezi výzkumníkem a respondenty (Mioviský, 2006: 286): výzkumnice refletovaly emoční dopad životních příběhů seniorů na sebe samotné, v žádném z případů ale nebylo nutné ukončit kontakt v terénu. Také tato stránka vedení interview byla předmětem diskusí ve výzkumném týmu.

⁸² Viz i postup směřující k dosažení vzájemného souhlasu kodérů v zájmu posílení *reliability* dat (*inter-coder agreement, inter-coder reliability*). (Silverman, 2000: 186–188, Petrusek, 2000: 111–112.)

⁸³ Autorka vzpomíná např. na obtíže, s nimiž se mladé výzkumnice dopracovávaly k porozumění „nedůslednosti“ starých lidí ve zvládnání nouze (kupování dáreků dětem nebo vnoučatům, „utrácení“ za cigarety, cukrovinky, apod.).

Příběh pana F. byl pro mě silným zážitkem. Nechci říci šokujícím, ale pravdou je, že mě zasáhl. Když jsem odcházela, cítila jsem, že mi dělá problém naše setkání suše ukončit. Připadalo mi, jako bych se vkradla do něčí intimní zóny, vybrala si, co jsem potřebovala, nic sama nenabídla a opět anonymně odešla.

Terénní poznámky tazatelky

Dále jsme dbali na zachování anonymity komunikačních partnerů při veškeré manipulaci s daty: Přepisy rozhovorů byly anonymizovány a v následné analýze jsme pracovali jen s čísly rozhovorů či přezdívkami nahrazujícími jména účastníků. U participujících sociálních pracovníků byl navíc odstraněn název instituce, u níž jsou zaměstnáni. Údaje, které by mohly vést k identifikaci respondentů a narušení jejich soukromí, jsou vynechávány samozřejmě i při publikaci výsledků výzkumu (publikaci se rozumí taktéž prezentace výzkumných metod v rámci výuky kvalitativního přístupu). Data byla archivována v souladu s platnými předpisy, přístup k nim mají pouze členky výzkumného týmu.

10.5 Závěrem

Strauss s Corbinovou zformulovali kritéria „dobře vytvořené zakotvené teorie“. Ta musí (1) věrně odpovídat zkoumané oblasti empirického světa („držet se každodenní reality v této oblasti“, reprezentovat ji) a vysvětlovat ji. Pokud má reprezentovat realitu, musí být zároveň (2) srozumitelná, obsažná a smysuplná – zejména pro zkoumané aktéry, ale také pro ty, kteří jsou s danou oblastí „nějak“ spojeni. Dalším měřítkem kvality je (3) abstraktnost a pružnost vytvořené teorie, která dovolí vztáhnout ji na různé situace příslušející zkoumanému jevu. (4) Dobrá teorie má potenciál ovlivňovat zkoumaný jev, její „důsledky jsou“⁸⁴ prakticky využitelné“ (Strauss, Corbin, 1999: 14–15). Zda naše teorie splňuje uvedená kritéria (ad 1) shody, (ad 2) srozumitelnosti, (ad 3) obecnosti a (ad 4) kontroly, není možné rozhodnout „tady a teď“. Budeme to muset dokázat při publikaci výsledků výzkumu. Tehdy bude nutné specifikovat také podmínky, za nichž teorie platí, a navrhnout otázky a hypotézy pro další bádání (Strauss, Corbin, 1999: 15, Ambert et al., 1995).

⁸⁴ Převedeno do přítomného času (D. S.)

LITERATURA

- AMBERT, A. M., ADLER, P. A., ADLER, P., DETZNER, D. F. 1995. Understanding and Evaluating Qualitative Research. *Journal of Marriage and the Family* 57: 879–893.
- BALTES, P. B., BALTES, M. M. 1990. Psychological Perspectives On Successful Aging: The Model of Selective Optimization with Compensation. Pp. 1–34 in BALTES, P. B., BALTES, M. M. (Eds.). *Successful Aging. Perspectives from the Behavioral Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- DENZIN, N. K., LINCOLN, Y. S. 2000. *Handbook of Qualitative Research*. London: Sage Publ.
- DISMAN, M. 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- DOWD, J., BENGTSON, V. (1978). Aging in Minority Populations: An Examination of the Double Jeopardy Hypothesis. *Journal of Gerontology* 33: 427–436.
- GLASER, B. G., STRAUSS, A. L. 1968. *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- GOFFMAN, E. 2003. *Stigma: Poznámky o způsobech zvládnání narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- GUBA, E. G., LINCOLN, Y. S. 1994. Competing Paradigms in Qualitative Research. Pp. 105–117 in DENZIN, N. K., LINCOLN, Y. S. (eds.). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage.
- HENDL, J. 2005. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- CHARMAZ, K. 2000. Constructivist and Objectivist Grounded Theory. Pp. 509–436 in DENZIN, N. K., LINCOLN, Y. S. (eds.). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publ.
- CHARMAZ, K. 2012. The Power and Potential of Grounded Theory. *Medical Sociology Online* 6, 3: 2–15. Dostupné z: http://www.medicalsociologyonline.org/resources/Vol6Iss3/MSO-600x_The-Power-and-Potential-Grounded-Theory_Charmaz.pdf.
- LOUČKOVÁ, I. 2010. *Integrovaný přístup v sociálně vědním výzkumu*. Praha: Sociologické nakladatelství.

KATALOG SOCIÁLNÍCH SLUŽEB A SOUVISEJÍCÍCH AKTIVIT VE MĚSTĚ OSTRAVĚ. 2012. Ostrava: Statutární město Ostrava – Magistrát, odbor sociálních věcí, školství, sportu a volnočasových aktivit.

KONOPÁSEK, Z. 2005. Co znamená interpretovat text? S. 85–95 in MIOVSKÝ, M., ČERMÁK, I., CHRZ, V. (eds.). *Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku – IV: Vybrané aspekty teorie a praxe*. Olomouc: FF UP. Dostupné z <http://zdenek.konopasek.net/docs/Konopasek-Co-znamenat-interpretovat-text.pdf>.

MAREŠ, P. 2002. Subjektivní míry chudoby. S. 31–63 in SIROVÁTKA, T., MAREŠ, P., VEČERNÍK, J., ZELENÝ, M. 2002. *Monitorování chudoby v České republice*. Úvodní studie. Praha, Brno: VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno.

MAREŠ, P. 2000a. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis* 36, 3: 285–297.

MAREŠ, P. 2000b. Sociální politika a sociální kompetence jejích klientů. *Sociologický časopis* 36, 2: 143–156.

MAREŠ, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.

MARSHALL, V. W. 1995. Social Models of Aging. *Canadian Journal on Aging* 14, 1: 12–34.

MAXWELL, J. A. 1996. *Qualitative Research Design. An Interactive Approach*. Thousand Oaks: Sage Publ.

MIOVSKÝ, M. 2006. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada.

MÜNICH, D. 2012. Rozhovor „Chudobě propadne více penzistů“. *Lidové noviny* 10. 9. 2012: 2.

NEUGARTEN, B. L. (ed.). 1968. *Middle Age and Aging. A Reader in Social Psychology*. Chicago: University of Chicago Press.

PETRUSEK, M. 2000. *Sociologické školy, směry, paradigmaty*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.

PUNCH, K. F. 2008. *Úspěšný návrh výzkumu*. Praha: Portál.

ROCHA de la, M. G. 2001. From the Resources of Poverty to the Poverty of Resources? The Erosion of a Survival Model. *Latin American Perspectives* 28, 4: 72–100.

- SCHRÖDER-BUTTERFILL, E., MARIANTI, R. 2006. A Framework for Understanding Old-Age Vulnerabilities. *Ageing & Society* 26: 9–35.
- SILVERMAN, D. 2000. *Doing Qualitative Research. A Practical Handbook*. London: Sage Publ.
- SIROVÁTKA, T., KOFROŇ, P., JAHODA, R. 2011. *Rizika příjmové chudoby a materiální deprivace v České republice* (celková situace a vybrané aspekty na datech SILC). Praha: VÚPSV, v. v. i.
- SIROVÁTKA, T. Úvod. S. 4–8 in SIROVÁTKA, T., MAREŠ, P., VEČERNÍK, J., ZELENÝ, M. 2002. *Monitorování chudoby v České republice. Úvodní studie*. Praha, Brno: VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno.
- SIROVÁTKA, T., MAREŠ, P., VEČERNÍK, J., ZELENÝ, M. 2002. *Monitorování chudoby v České republice. Úvodní studie*. Praha, Brno: VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno.
- SIROVÁTKA, T., MAREŠ, P. 2006. Chudoba, deprivace, sociální vyloučení: nezaměstnaní a pracující chudí. *Sociologický časopis* 42, 4: 627–655.
- STRAUSS, A. L., CORBIN, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Albert.
- STUART-HAMILTON, I. 1999. *Psychologie stárnutí*. Praha: Portál.
- SÝKOROVÁ, D. 2007. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- ŠMAUSOVÁ, G. 2002. Interpretativní sociologie. S. 92–116 in DOPITA, M. (ed.). *Konstrukce politična ze strany dětí*. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Paedagogica. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- THORNBERG, R., CHARMAZ, K. 2011. Grounded Theory. Pp. 41–67 in LAPAN, S., QUARTAROLI, M., RIEMER, F. (eds.). *Qualitative Research: An Introduction to Methods and Designs*. San Francisco: John Wiley/Jossey-Bass.
- VAŠÁT, P. 2012. Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších. *Sociologický časopis* 48, 2: 247–282.
- VEČERNÍK, J. 1991. Úvod do studia chudoby v Československu. *Sociologický časopis* 27, 5: 577–602.
- VEČERNÍK, J. 2011. *Empirický výzkum chudoby v českých zemích ve třech historických obdobích*. Data a výzkum – SDA Info 5, 2: 133–146.

VIDOVIČOVÁ, L. 2008. *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.

Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů. Dostupné z: <http://www.zakonycr.cz/seznamy/101-2000-sb-zakon-o-ochrane-osobnich-udaju-a-o-zmene-nekterych-zakonu.html>.

11 ZPŮSOBY ZVLÁDÁNÍ CHUDOBY A OHROŽENÍ CHUDOBOU DOMÁCNOSTMI RODIN S NEZLETILÝMI DĚTMI

**Alice Gojová, Vendula Gojová, Eliška Lindovská,
Eva Nedomová, Marie Špiláčková, Iva Tichá,
Kamila Vondroušová**

Kapitola popisuje metodologické aspekty výzkumu, jehož cílem bylo analyzovat životní situace rodin s nezletilými dětmi v různých fázích sociální diskvalifikace a způsoby, kterými se rodiny vyrovnávají s chudobou a riziky chudoby. Výsledné poznatky o životních situacích a způsobech zvládání budou použity k inovaci metod sociální práce s rodinami s dětmi, které žijí v chudobě nebo jsou chudobou ohroženy.

První část kapitoly popisuje teoretická východiska výzkumného projektu. Následně je pozornost zaměřena na operacionalizaci způsobů zvládání chudoby a ohrožení chudobou a etapy sociální diskvalifikace, což se ukázalo jako zásadní a také nejobtížnější část výzkumu. Druhá část kapitoly se zabývá metodami analýzy, interpretacemi dat a popisem problematických situací, které z realizace výzkumu vyplynuly.

11.1 Hlavní výzkumná otázka

Jaké jsou způsoby zvládání chudoby nebo ohrožení chudobou v jednotlivých fázích sociální diskvalifikace, ve kterých se domácnosti rodin s nezletilými dětmi nacházejí, a jakou roli v těchto způsobech hraje sociální práce?

11.2 Cíl výzkumu

Cílem výzkumu je na základě analýzy životní situace domácností rodin s nezletilými dětmi v různých fázích sociální diskvalifikace a způsobů, kterými tyto situace zvládají, získat informace a podklady pro inovace sociální práce s rodinami s nezletilými dětmi, které v chudobě žijí nebo jsou jí ohroženy.

11.3 Teoretická východiska zkoumané problematiky

11.3.1 Chudoba jako sociální problém⁸⁵

Chudoba je sociálně ekonomický jev popisovaný nejrůznějšími koncepty. Je vždy měřena prostřednictvím výchozího teoretického konceptu (srov. Mareš, 2004).

Ze sociologického hlediska znamená chudoba sociální problém, který má svou objektivní a subjektivní stránku (Rabušic, 1998). Tato dvě hlediska jsou nosná pro dva polární typy chudoby – **objektivní a subjektivní chudobu**. Rozdíl mezi nimi je v pohledu zúčastněných osob na chudobu – *v perspektivě aktérů* (Sirovátka in Sirovátka, Mareš, Večerník, Zelený, 2002). Zástupcem objektivního konceptu chudoby je chudoba příjmová, zatímco příkladem subjektivního konceptu chudoby je chudoba pocitová (situační; Sirovátka, Mareš, Večerník, Zelený, 2002).

V současné době je chudoba nejčastěji popisována jako **multidimenzionální deprivace**. V ní se snoubí obě hlediska chudoby, jak objektivní, tak i subjektivní. Deprivace je vysvětlována omezením možnosti dosahovat na životní standard nebo průměrnou životní úroveň většiny obyvatel z dané společnosti. Společným znakem konceptů chudoby a deprivace je ohrožení zainteresovaných sociálním vyloučením. Těsný vztah mezi chudobou a konceptem sociálního vyloučení popisují Sirovátka, Mareš, Večerník, Zelený (2002). Sociální vyloučení je chápáno jako širší koncept ve vztahu k chudobě, obdobně jako je k němu širším konceptem i koncept „sociální status“ či „sociální nerovnosti“ (Sirovátka, Mareš, Večerník, Zelený, 2002).

Důležitým momentem je rovněž délka trvání chudoby. Jako nejzávažnější je popisována chudoba dlouhodobá, která je často děděna z generace na generaci. Právě v ní se vyvíjí životní strategie, které se odlišují od běžných strategií v hlavním proudu společnosti.

11.3.2 Současná situace českých domácností⁸⁶

Většina autorů (Hora, Kofroň, Sirovátka, 2008; Mareš, 2004; Rakoczyová, Mareš, 2005) se shodne na skutečnosti, že problém chudoby, materiální deprivace a sociálního vyloučení se dostává do popředí zájmu sociální politiky i výzkumů v Evropě i ve světě nejméně od 80. let 20. století. Česká republika není výjimkou.

⁸⁵ Autor M. Špiláčková

⁸⁶ Autor M. Špiláčková, I. Tichá

Prostředkem k dosažení cíle výzkumu je provést analýzu životní situace domácností rodin v různých fázích sociální diskvalifikace a způsobů, jak tyto situace zvládají. Rodinu lze dle Matouška a Pazlarové (2010) v současnosti definovat spíše jako rodinné soužití, které je založeno na citových vazbách dospělých členů. „*V současnosti totiž v zemích patřících do naší civilizace existuje množství forem rodinného soužití zahrnující všechny myslitelné kombinace biologického příbuzenství, legalizovaných i nelegalizovaných vztahů mezi dospělými a dětmi či mezi samotnými dětmi*“ (Matoušek, Pazlarová, 2010: 13).

Dle metodiky statistického úřadu pro zpracování dat ze Sčítání lidu, bytů a domů 2011 hospodařící **domácnost** tvoří osoby, které společně hospodaří, tj. společně hradí výdaje domácnosti, jako je strava, náklady na bydlení aj. Společné hospodaření se vztahuje i na děti, které do příslušné domácnosti patří, i když samy na výdaje domácnosti nepřispívají.

Domácnost rodinná je v této metodice definována takto: může být tvořena 1 úplnou rodinou (manželský pár, neformální soužití druha a družky – tzv. faktické manželství, registrované partnerství, příp. neformální soužití osob stejného pohlaví – tzv. faktické partnerství, a to ve všech případech s dětmi nebo bez dětí), případně tvořena 1 neúplnou rodinou (jeden z rodičů s alespoň jedním dítětem) nebo domácnost tvořená 2 a více rodinami.

Dle nejnovějších údajů výběrového šetření EU-SILC popisujících životní podmínky domácností v České republice za rok 2012 vyplývá, že míra chudoby se ustálila na čísle **9,6 %** při stanovení hranice chudoby na 60% mediánu příjmu. Oproti roku 2011 došlo k nepatrnému snížení o dvě desetiny. Počet osob pod hranicí chudoby byl v roce 2012 necelý milion obyvatel, přesně **990,3 tis.** V případě použití hranice 70% mediánu příjmu je podíl osob ohrožených chudobou v České republice **16,6%**, což zůstává stejné jako v roce 2011. Počet osob pod hranicí chudoby včetně osob ohrožených chudobou byl v roce 2012 **1 712,7 tis.** Kalmus (2013: 1) z oddělení sociálního šetření Českého statistického úřadu to komentuje takto: „Růst počtu osob ohrožených chudobou, který se projevoval v předchozích letech, se zastavil.“ Hranice příjmové chudoby se v roce 2012 ustálila na čísle 134 112 Kč ročního příjmu.

Z údajů lze vyčíst úroveň chudoby v jednotlivých typech domácností. **Nejvyšší míra chudoby** je, stejně jako v roce 2011, **u osob z neúplných rodin s alespoň jedním závislým dítětem.** Další silně ohroženou skupinou jsou členové **domácností se třemi a více dětmi.** Rovněž **domácnosti jednotlivců** jsou ve srovnání s populací ČR ohroženy ve větší míře (Šustová, 2013).

Šustová (2013) představila efektivitu sociálních transferů na úroveň chudoby v ČR. Jejich účinnost je v ČR relativně vysoká, avšak závisí na daném typu

domácnosti. U členů neúplných rodin s alespoň jedním závislým dítětem je ale jejich účinnost jen necelých 31 %, což je například výrazně méně než u nepracujících důchodců ohrožených příjmovou chudobou, u kterých se díky sociálním transferům 90 % dostane nad hranici chudoby.

Jak vyplývá z analýzy Českého statistického úřadu z června letošního roku, roky 2011 a zejména 2012 ukazují zatím **nejhorší období v prosperitě českých domácností** od poloviny 90. let (Dubská, 2013). Zhoršení situace rodin s dětmi, pečujících žen z nízkopříjmových skupin a skupin pod hranicí chudoby v roce 2012 uvádí i Sokačová (2013: 8).

11.3.3 Specifika chudoby v rodině⁸⁷

Jednou z nejohroženějších skupin chudobou jsou dle realizovaných výzkumů matky samoživitelky (Misra, Moller, Budig, 2007; Kiernan, Mensah, 2009). Uvedení autoři uvádějí, že ačkoliv jsou sociální dávky významným nástrojem snižování chudoby, tak v případě rodin s dětmi je zásadní kombinace sociálních dávek (transferů) a uplatnění na trhu práce, které může být pro matky samoživitelky obtížné. Chudobou jsou v rodině zatíženy hlavně děti. Bäckman a Ferrarini (2010) považují chudobu dětí za závažnější problém než chudobu dospělých, protože děti nemohou ovlivnit okolnosti jejich života. Dětství prožité v chudobě má podle autorů závažné důsledky pro jejich další život. Riziko chudoby a sociálního vyloučení v dospělosti do určité míry začíná již v dětství, kdy se formují kognitivní schopnosti. Život v chronické chudobě má silný vliv na kognitivní vývoj a chování dětí. Kiernan a Mensah (2009) našli těsnou souvislost mezi chudobou a intelektuálním vývojem dětí v raném dětství a jejich chováním. Materiální podmínky ovlivňují i školní výsledky dětí.

Chudoba dětí je ovlivněna třemi soubory faktorů: rodina, pracovní trh a stát. Mezi hlavní rodinné faktory patří: průměrný věk rodičů, jejich vzdělání, počet dětí v domácnosti a to, zda dítě žije s jedním, nebo oběma rodiči. Starší rodiče a rodiče s vyšším vzděláním mají podle autorů obecně lepší postavení na trhu práce a vyšší mzdu (Chen, Corak, 2008).

Mezi rizikové faktory chudoby dětí patří dle Magadi (2010) tyto situace:

- Oba nezaměstnaní rodiče.
- Rodiče s nízkou kvalifikací.
- Bydlení v pronájmu, podnájmu.
- Rodiče nemají úspory.

⁸⁷ Autor A. Gojová

- Mnohodětná rodina (4 a více dětí).
- Příslušnost k odlišné etnické menšině.
- Rodina s dospělým se zdravotním postižením.

Měření chudoby rodin je komplikované. Jedním z faktorů jsou měnící se potřeby dětí s ohledem na jejich vývoj, které jsou obtížně zachytitelné stanovenou hranicí chudoby. Tedy způsobem, kdy je chudoba měřena na základě výše příjmu rodiny (Roosa, Deng, Nair, Burrell, 2005).

11.3.4 Stav ohrožení chudobou⁸⁸

Keller prostřednictvím nových sociálních rizik upozornil nejen na chudobu ve smyslu materiálního nedostatku, ale i na fenomén rizika či ohrožení chudobou. Nová sociální rizika představují dle Kellera (2011) směs klasických sociálních problémů (chudoba, bída, sociální zranitelnost) s novými sociálními jevy (vazba na fáze životního cyklu, obtížná předvídatelnost, absence účinného pojištění), o kterých se začalo hovořit v osmdesátých letech 20. století, v době nástupu postindustriální společnosti.

Novými jsou tato sociální rizika v tom, že je nelze účinně zvládnout tradičními postupy, kterými jsou sociální stát, systém pomáhajících profesí⁸⁹ nebo solidární vztahy v rodině (Keller, 2011; Sirovátka, Winkler, 2010). Keller (2011) mezi nová sociální rizika, vyskytující se v oblasti pojištění, v rodině a na trhu práce, řadí např.: neúplné rodiny, matky samoživitelky, potíže žen při sladění rodinného života s výdělečnou činností, péči o nemocné a starší členy domácnosti, absolventy snažící se získat první stabilnější zaměstnání, privatizaci pojistných systémů, pracující chudobu, zadluženost, nevyužitou kvalifikaci, flexibilizaci práce, pracující chudé, seniory, neplnohodnotné pracovní smlouvy, aj. Z deskripce nových sociálních rizik je možné odvodit i nové skupiny chudých lidí a lidí ohrožených chudobou.

Na základě výzkumu byly identifikovány faktory, které výrazně zvyšují riziko pádu do chudoby. Jedná se zejména o nezaměstnanost, prekarizovanou práci, špatný zdravotní stav či fyzické či psychické postižení, rozpad rodiny, ať již z důvodu rozvodu či ovdovění, nízké vzdělání, bydlení v chudém regionu, spoluzítí s chudou osobou, předčasné opuštění domova, věk, ať už důchodový či naopak příliš mladý věk, etnická příslušnost, bezdomovectví, zadluženost aj. (Dekkers, 2008; Rákoczyová, Mareš, 2005; Aassave a kol. 2007).

⁸⁸ Autor M. Špiláčková

⁸⁹ Možnostmi uplatnění moderních metod sociální práce při zvládání nových sociálních rizik v Moravskoslezském kraji se zabýval kolektiv autorů v rámci výzkumu. (Špiláčková a kol., 2011).

Nová sociální rizika hrozí daleko širšímu spektru obyvatel společnosti, nežli tomu bylo u klasických rizik. Keller (2011) konstatuje, že v současné době existují dvě strategie, jak se pojistit proti hrozbě, kterou nová sociální rizika představují. Jsou jimi maximální dosažené vzdělání a strategie bezdětnosti.

11.3.5 Způsoby zvládání chudoby a ohrožení chudobou⁹⁰

Situaci ohrožení chudobou lze zachytit pomocí tzv. konceptu zranitelnosti, ve kterém je vymezena střední pozice jedinců mezi spolehlivou integritou a úplnou exkluzí. K jeho rozšíření dochází v osmdesátých letech dvacátého století spolu s nástupem masové nezaměstnanosti. Střední pozici způsobují ekonomické proměny, zvláště v podobě prekarizované práce a s tím souvisejícími kolísajícími příjmy. Další příčinou je narůstající křehkost partnerských a rodičovských vztahů, způsobená značně ambivalentním požadavkem na větší autonomii jedince, který se prosazuje od šedesátých let minulého století. Chudoba zde často vystupuje jen jako přechodný stav. Určitý podíl domácností, které jsou chudé v jednom roce, je na tom již v roce následujícím lépe. Jejich místo v okolí hranice chudoby však okamžitě obsazují domácnosti jiné, část z nich opět na dobu přechodnou. Celkový počet chudých domácností se tak nemění (Keller, 2013a). Také nedávné empirické studie ukazují na socio-strukturální kategorii, popsanou jako dynamické postavení domácností sousedících s chudými, které však stále nereprezentují ty, jež mají prosperující pozice ve společnosti (Budowski, Tillmann, Keim, Amacker, 2010). Hranici mezi situací ohrožení chudobou a situací chudoby tak můžeme označit za velmi tenkou a proměnlivou v čase.

Pokud dochází v chudobě kromě problémů v materiální oblasti také k narušení sociálních vazeb k okolí, můžeme mluvit o sociálním vyloučení. Jako exkludovaní jsou chápáni ti, co nemají z nejrůznějších důvodů vlastnosti středních vrstev. Lidem sociálně vyloučeným jsou připisovány určité osobnostní vlastnosti (neschopnost odkládat odměnu do budoucna), nezakotvenost v prostoru (potíže s bydlením, bezdomovectví) a nezakotvenost v čase (nejistá či zcela žádná životní perspektiva). (Keller, 2013b.)

Paugam (in Keller, 2013b) rozpracoval analýzu fází exkluze, podle stupně sociální problematičnosti, podle míry sociální diskvalifikace a podle vztahu těch, kdo jsou exkluzí ohroženi, k sociálním službám⁹¹. Jedná se o tři situace: **fragilita, závislost, roztržka**. V situaci fragility dochází k potížím v oblasti pracovní i v oblasti bydlení. Lidé v této fázi ještě věří, že mají možnost získat

⁹⁰ Autor E. Lindovská

⁹¹ Toto schéma se týká případů individuální exkluze. Sociální vyloučení může mít i kolektivní podobu, v takovém případě je možno mluvit o ghettoizaci (Keller, 2013b).

opět dobrou práci. Obávají se, že ztratí profesní návyky. Ze situace se snaží dostat vlastními silami, žádost o sociální pomoc považují za ztrátu sociálního statusu a důstojnosti. Jedná se zpravidla o lidi střední a starší generace. Ti mladší spíše souhlasí s nárazovou asistencí sociálních služeb. Závislost nastupuje tam, kde se prohlubují potíže se zaměstnáním. Lidé v této fázi mají obvykle za sebou neúspěšné hledání práce a sérii rekvifikací. V této fázi může dojít ke zhoršení zdravotního stavu vlivem stresu. Postupně si zvykají na sociální pomoc, kterou zpočátku považovali za ponižující. Přijímají roli pomáhaného, zřikají se části své autonomie. Podíl sociálních dávek na jejich příjmech se výrazně zvyšuje. Asistovaní nemají dostatek prostředků, mohou se však vyhnout extrémní bídě. V situaci roztržky dochází ke kumulaci handicapů. Tito lidé jsou vně trhu práce, mají zdravotní problémy, přicházejí o bydlení a ztrácejí kontakty s rodinou. Často končí úplně bez příjmu, nejsou v systému státní podpory evidováni. Ze strany sociálních služeb čerpají spíše základní služby typu hygienického či potravinového servisu. Objevuje se nadužívání alkoholu a drog. Zažívají pocit zbytečnosti, ztráty smyslu života (Paugam in Keller, 2013b).

Paugamova typologie (in Keller 2013a, b) vyjadřuje tři odlišné situace, jimiž lze projít v rámci procesu sociálního vylučování, nemusí se však jednat o fáze následné, jimiž by postupně procházely všechny osoby sociálně exkludované, je možné přejít z fáze fragility do roztržky, stejně tak je možno překonat fázi fragility a integrovat se zpět do společnosti, stejně tak se jednotlivé fáze mohou zčásti překrývat.

Jakým způsobem lidé reagují na hrozbu chudoby a jak se chovají, když se chudoba prohlubuje, popisují autoři Budowski, Tillmann, Keim, Amacker (2010); Duvoux (2009); Paugam; Gaulejac, Léonetti; Dubet (in Keller, 2013a); van der Land, Doff (2010); Sirovátka (2000); Leisering, Leibfried (1999); Wadsworth (2012).

S ohledem na cíl kapitoly, kterým je prakticky ukázat metodologický postup výzkumu od popisu teoretických východisek, přes proces operacionalizace až po interpretaci výsledků, bude svým rozsahem i obsahem věnována pozornost zejména způsobům adaptace na život v chudobě, které se objevují ve fázi závislosti popisované Paugamem a zároveň se ukázaly jako stěžejní při interpretaci výsledků výzkumu.

Sociální práce je chápána jako nástroj, který pomáhá klientovi udržet jeho autonomii. Právě ve fázi ohrožení sociální exkluzí klienti mění své pojetí autonomie za nové a lépe odpovídající jejich tísnivé situaci. Jedním ze způsobů zvládnání této situace je „*autonomie interiorizovaná*“, kdy se jedinec snaží zakrýt svoji křehkost, která by mohla být vykládána jako neochota plnit roli

„pomoženého“. Obdobnou reakcí je vymezení se vůči lidem, kteří se nacházejí v podobné situaci. Prvky takového **distancování se od druhých** jsou obsaženy ve způsobu zvládnání „**vyhýbání**“. Lidé se distancují od prostředí, ve kterém žijí; Paugam (in Keller, 2013a). Sirovátka (2000) vymezuje, že tato kategorie lidí má často „**přetrženou pracovní kariéru**“, například v důsledku péče o děti u žen nebo v důsledku zhoršení zdravotního stavu u mužů, přesto však přetrvává aspirace na přiměřené zaměstnání a přiměřenou mzdu.

Způsoby distinkce identifikují ve svém výzkumu také autoři van der Land a Doff (2010). Několik z dotázaných zmiňovalo stažení se ze sociálního života čtvrti, nenavštěvování místních obchodů či komunitního centra, procházky mimo lokalitu a kontakty přes internet. Stejně definuje Paugam „**vyhýbání**“. Toto je doprovázeno nejen poklesem důvěry v ostatní obyvatele, ale i v oficiální instituce (jako jsou policie, místní správa a komunitní organizace). (Van der Land, Doff, 2010.)

Pokud však člověk přijme svou situaci, přesto se však snaží odlišit od ostatních v podobné pozici, dá se mluvit o „**tzv. zasloužilých chudých**“, kdy sociálně potřební poukazují na to, že na rozdíl od druhých nabízenou pomoc nezneužívají. Jinou běžně užívanou podobou „**distinkce**“ je snaha ukázat, že skutečně vyloučení jsou ti druzí. Ve vyhrocené formě se jedná o snahu odvrátit diskreditaci na druhé a stigmatizovat je (např. vyvyšováním domácích nad cizinci, vdaných nad samoživitelkami). (Paugam in Keller, 2013a.) Van der Land, Doff (2010) identifikují ve svém výzkumu způsob zvládnání nazývaný „**zmenšení vlastního světa**“. V rámci tohoto způsobu zvládnání se objevují prvky diskreditace druhých, popisovaných také Paugamem, kdy mnoho dotazovaných chtělo mluvit téměř výhradně o způsobu, jakým se jejich čtvrt změnila za posledních pět až deset let k horšímu, a vinili z této změny nově přistěhované obyvatele, mnohdy imigranty z jiných zemí.

Adaptace na život v chudobě a ve vyloučení se může podle autorů Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a) uskutečnit pomocí „**instrumentalizace situace**“, která svou podstatou částečně koresponduje s „**rozmrzelou autonomií**“ od Duvoux (2009; in Keller, 2013a). V tom, že sociálně potřebný člověk navenek přiznává, a často i přehání svou inferioritu, aby výměnou získal nabízenou pomoc, je obsažen prvek přetvářky a hry. Sirovátka (2000) ve svém výzkumu příjemců sociálních dávek označuje skupinu osob užívající tento způsob zvládnání jako „**pečlivě kalkuluji**“. Uvádí, že představitelé tohoto typu někdy střídají sociální dávky a zaměstnání, někdy jsou dlouhodobě závislí na sociálních dávkách, v každém případě jsou na trhu práce silně marginalizovanou skupinou. Nejčastěji se jedná o nekvalifikované pracovníky a pracovníce, kteří zjevně

kalkulují a srovnávají sociální dávky a mzdy garantující životní minimum. Pokud pracují, jsou jejich výdělků nízké, blízké úrovni životního minima, zaměstnání je mnohdy nejisté a nestabilní. „Hovoří někdy o tom, že přijetí nejistého a špatně placeného zaměstnání nestojí za riziko ztráty nároků na dávky“ (Sirovátka, 2000: 192). Tento způsob zvládnání je postaven na modelu „*racionální volby*“ od Ellwooda. Racionální volba však mnohdy zahrnuje více aspektů než pouhou kalkulaci mezi životním minimem a očekávanou mzdou. Jde například také o možnost sladit práci s péčí o děti, zájem o aktivitu či možnost být v kolektivu. V některých případech jde o snahu zbavit se stigma nezaměstnaného a/ nebo o dosažení nezávislosti (Sirovátka, 2000). „Instrumentalizaci situace“ je možné najít také u „*strategických uživatelů*“ Leiseringa a Leibfrieda (1999), kteří vidí v sociální podpoře jeden z nástrojů umožňujících jim žít určitým životním stylem. Nemají problém přihlásit se o podporu, ke které přistupují jako k jednomu ze zdrojů příjmů. Obvykle to jsou oni sami, kdo rozhodují o tom, že budou nějakou dobu bez práce. Je to součást jejich plánu.

Riziko uplatnění „strategie instrumentalizace situace“ je v tom, že se druzí můžou na dotyčného dívat se stejným despektem, s jakým k sobě přistupuje on sám (Gaulejac, Léonetti in Keller, 2013a).

Jiným projevem adaptace na chudobu je liberální a pozitivní přístup podpořený sociálními interakcemi se sousedy, které jsou celkově harmonické a založené na vzájemném respektu. Obyvatelé se zaměřují na to, co je ve čtvrti dobré (van der Land, Doff, 2010). Leisering, Leibfried (1999) označují takové jedince za „*pragmatické bojovnicků*“ používající sociální podporu jako prostředek k dalším cílům. Dokážou se přizpůsobit omezeným finančním možnostem, a přesto uskutečnit svá drobná přání. Wadsworth (2012) v této souvislosti píše o sekundární kontrole, která zahrnuje způsoby „*zvládnání*“: „*přijetí*“ – tedy uvědomění si, že změna okolností je nepravděpodobná; „*rozptylení*“ – zapojení se do aktivit, které odvedou pozornost od obtížné, stresující situace; „*pozitivní myšlení*“ – snaha o vidění kladných stránek v období stresu; „*přerámování*“ – člověk uvažuje nad tím, co mu situace přináší a co se z ní může naučit. Určitou alternativou může být také zvládnání pomocí víry. Náboženství a příslušnost k určité náboženské skupině může poskytnout dostupné zdroje, sociální síť, přijetí, respekt a ocenění.

Podobné způsoby zvládnání lze najít v komparativním výzkumu způsobů zvládnání domácností v podmínkách nejisté prosperity, který uskutečnili Budowski, Tillmann, Keim, Amacker (2010). Koncept prosperity autoři vážou k finanční prosperitě a k hmotnému zajištění domácností. Jeden ze způsobů zvládnání omezeného rozpočtu je tzv. „*dobré hospodaření*“. Tento způsob

zvládání definuje to, co není v dosahu, jako nedůležité, a tím ukazuje život subjektivně jako méně omezený. Další z popisovaných způsobů vyrovnávání se s materiálním nedostatkem je snížení potřeb domácnosti na minimum a vyhnutí se srovnání s ostatními. Zvládání finančních problémů domácností je viděno především v příležitostech půjčení si peněz od rodiny a přátel, stejně jako v opatřeních sociálního zabezpečení (jako je podpora v nezaměstnanosti, invalidní důchod). Domácnosti se nevnímají jako chudé a zmiňují možnosti volby, které činí, aby svou situaci zvládly. Sirovátka (2000) popisuje ojedinělý typ „*dobrovolná skromnost*“ mezi příjemci sociálních dávek. Takové domácnosti žijí velmi skromně, úvahy o změně životního stylu se vážou na dobu „až budou děti větší“.

Jiným způsobem adaptace na nepříznivou situaci je její pasivní forma. Jedinci volí adaptaci na problémy, nebo přinejmenším jejich přijetí, což bývá spojeno s rezignací na to, že ostatní v okolí změni své chování. Akceptace situace není pozitivně motivována, ale je spíše výsledkem rezignovaného přístupu k tomu, že by ostatní mohli změnit své chování. V této podobě se mohou objevit narušené sousedské vztahy (van der Land, Doff, 2010). Sirovátka (2000) popisuje adaptaci na život na sociálních dávkách, kdy v některých případech dochází vlivem zdravotního postižení či osamělosti k úpadku aspirací a pasivitě.

Naprosto odlišné reakce na obtížnou situaci v sobě zahrnují **defenzivní způsoby zvládání**, které naznačují, že se jedinci se svou životní situací nesmířili.

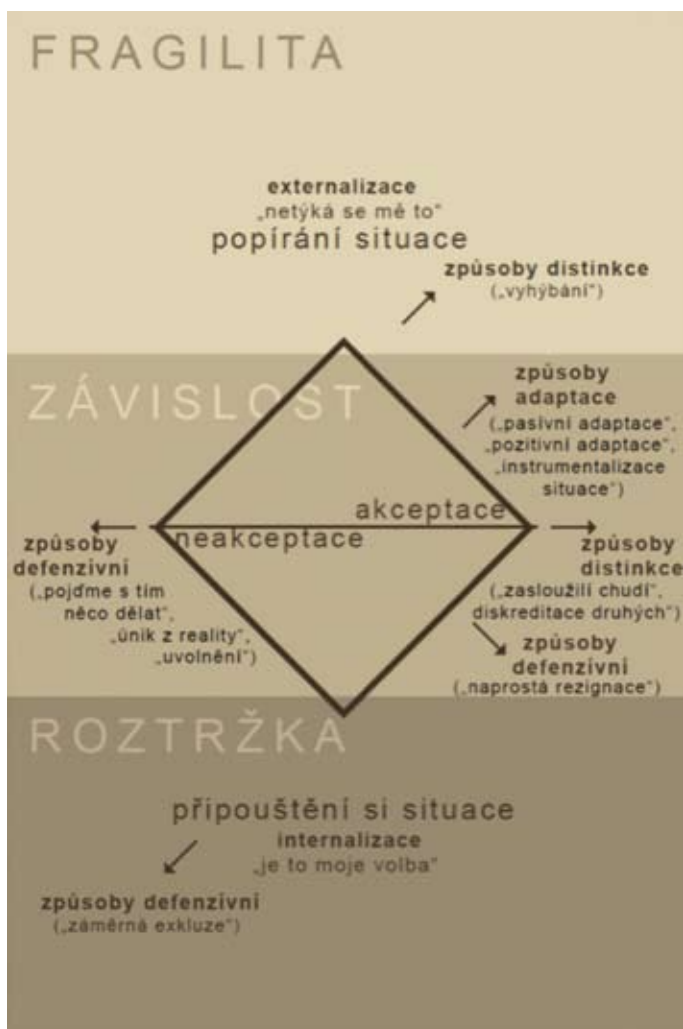
Jedním z defenzivních způsobů je „*naprostá rezignace*“, konec hledání východisek a přijetí negativního obrazu sebe sama. Pokud začne být zřejmé, že poskytovaná pomoc ke zlepšení situace nevede, mohou jedinci volit jako způsob zvládání tzv. „*rozmrzelou autonomii*“, snaží se všemožně zvýraznit svou křehkost, aby zdůvodnili, proč nemohou dostát požadavkům sociální práce na svou autonomii (Duvoux in Keller, 2013a).

Další identifikovaný defenzivní způsob zvládání situace shrnují autoři van der Land, Doff (2010) větou „*neodcházejme ani se neadaptujeme, pojďme s tím něco dělat*“. Patří sem také snaha organizovat společenské události (například muzikál, ve kterém se jako účastníci setkávají mladí lidé různého etnického původu), snahou je posílit vzájemné kontakty obyvatel dané lokality. Leisering, Leibfried (1999) takové osoby nazývají „*životní bojovníci*“. Jsou jimi jedinci, kteří mají své velké sny, ale také konkrétní představu, jak by měla jejich budoucnost vypadat. Wadsworth (2012) uvádí „*primární kontrolu*“ neboli „*aktivní zvládání*“, které zahrnuje: „*řešení problému*“, „*vyjadřování*“ a „*zvládání emocí*“ jako dílčí způsoby aktivního zvládání obtížné situace.

Keller (2013a) mluví o jiném defenzivním způsobu, tzv. „výbušné nostalgii“. Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a) popisují podobný způsob zvládnání. Lidé se zbavují pocitů viny tím, že ji hodí na druhé a na systém. Kolísají mezi pokušením se do systému přece jen zařadit a touhou naprosto jej odmítnout.

Keller (2013a) popisuje další defenzivní způsob „únik z reality“. Lidé sociálně vyloučení nejednou sní o tom, že odejdou jinam a začnou nový život. Je však krajně nepravděpodobné, že by se jim to podařilo. Konfrontace se skutečnou realitou bývá nejednou blokována konzumací alkoholu a drog. Wadsworth (2012) popisuje podobné únikové strategie zvládnání. Obsahují především „vyhýbání“, „popření“ a „zbožné přání“. Velice energickou podobu nabývá forma úniku z reality, když je z exkluze uskutečňován záměrný a chtěný proces. Tito lidé chtějí věřit, že mají pod kontrolou alespoň vlastní sebedestrukci (Gaulejac, Leonetti in Keller, 2013a).

Popsané způsoby zvládnání obtížné životní situace je možno přiřadit k fázím sociální diskvalifikace, podle toho, zda si daný jedinec tuto situaci připouští, či nikoliv (popírání); pokud si tuto situaci připustí, zda ji akceptuje, či dochází k jejímu odmítání (neakceptaci). (Viz Obrázek 13.) V praxi je velice pravděpodobné, že dochází k prolínání jednotlivých způsobů zvládnání v různých situacích. Stejně jako není možné vysledovat lineární posun mezi jednotlivými fázemi sociální diskvalifikace, není možné jednoznačně určit jednotlivé způsoby zvládnání v jejich „čistě“ podobě. Jednotlivé osoby mohou navíc disponovat více způsoby zvládnání životní situace a různě je kombinovat.

Obrázek 13 Způsoby zvládnutí ohrožení chudobou a chudoby a fáze sociální diskvalifikace⁹²

⁹² Zdroj A. Gojová, E. Lindovská (dosud nepublikováno)

11.4 Popis výzkumného problému⁹³

Klasická i nová sociální rizika jsou úzce svázána s tématem chudoby, které je provázáno selháváním tří základních pilířů sloužících k redukcí starých sociálních rizik průmyslové společnosti: selhávání rodinného pilíře v podobě rostoucí křehkosti rodin; selhávání pilíře trhu práce v podobě prekarizované práce; změny v systémech pojištění jako následku poklesu solidarity uvnitř společnosti (Keller, 2011).

Keller (2011) popisuje proces individualizace, který v kombinaci s vystavením novým sociálním rizikům vede k propadu středních vrstev. Střední vrstvy se tak dostávají mezi ohrožené chudobou, případně se do chudoby přímo propadají.

Jednou z ohrožených skupin chudobou jsou rodiny s nezletilými dětmi, především pak osamělí rodiče a rodiny se třemi a více dětmi (Šustová, 2013). Život v chudobě přináší dětem, ale i jejich rodičům řadu rizik, která jsou popsána v teoretické části. Sociální práce v řešení chudoby a ohrožení chudobou selhává. Právě výzkum způsobů zvládnání chudoby a ohrožení chudobou považujeme za významný pro nalezení efektivních způsobů pomoci těmto rodinám. Předpokládáme, že poznání způsobů, kterými rodiny svoji situaci chudoby a ohrožení chudobou zvládají, je významné pro inovaci a (re)konstrukci metod sociální práce.

Na základě výše uvedených teoretických východisek byla formulována jedna hlavní hypotéza a tři dílčí hypotézy.

Hlavní hypotéza:

Mezi způsoby zvládnání chudoby a fázemi sociální diskvalifikace domácností rodin s nezletilými dětmi existuje závislost.

Dílčí hypotézy:

DH1: U domácností rodin s nezletilými dětmi neexistuje závislost mezi fází sociální diskvalifikace (tj. životem v chudobě nebo ohrožení chudobou) a jejím zvládnáním založeným na distinkci.

DH2: U domácností rodin s nezletilými dětmi existuje závislost mezi životem v chudobě a jeho zvládnáním založeným na adaptaci.

DH3: U domácností rodin s nezletilými dětmi existuje závislost mezi životem v chudobě a jeho zvládnáním defenzivními způsoby.

⁹³ Autor A. Gojová, E. Lindovská, V. Gojová

11.5 Metodologie a organizace výzkumu

Pro účely výzkumné studie byla zvolena kvantitativní výzkumná strategie, technika řízeného rozhovoru.

11.5.1 Fáze přípravy výzkumu⁹⁴

1. Výběr a školení tazatelů

Na sběru dat se podíleli studenti studijních oborů Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě. Konkrétně bylo zapojeno 12 studentů doktorského studijního oboru sociální práce a 19 studentů navazujícího magisterského oboru sociální práce. Motivací studentů bylo získání odborných zkušeností s realizací výzkumu, které pak mohli využít při zpracovávání svých závěrečných prací. Pro studenty/tazatele bylo realizováno školení, které je v souladu s Hendlem (2008) seznámilo s konceptem výzkumu a připravilo na realizaci rozhovorů.

2. Vytvoření výběrového souboru

Výběrový soubor byl definován tak, aby korespondoval s cíli výzkumu (také Punch, 2008). Základním požadavkem na výběrový soubor bylo, aby se jednalo o domácnosti rodin s minimálně jedním dítětem do 15 let. Dalším požadavkem bylo, aby se jednalo o domácnost, kterou můžeme zařadit do kategorie „chudá“ nebo „ohrožená chudobou“. Předpokládali jsme, že tyto rodiny již budou v kontaktu se sociálními službami. Část respondentů jsme tedy oslovili přes organizace, které poskytují pomoc rodinám s dětmi. Další cestou bylo oslovení rodin přes školy. Výzkumník připravil informace o projektu na letáčky, kam rodiny mohly v případě zájmu o účast ve výzkumu uvést svoje kontaktní údaje. Třetím způsobem tvorby souboru byla technika sněhové koule. Rodiny, které se výzkumu účastnily, mohly poskytnout kontakt na rodiny další.

Tento způsob výběru s sebou nesl mnohá rizika a omezení výzkumu. Část respondentů byla oslovena „svými“ sociálními pracovníky. Jejich motivací mohla být ochota „vyhovět“ či „spolupracovat“, a ačkoliv byli ujistěni o nezávislosti tazatelů a výzkumníků, mohli své odpovědi přizpůsobovat domnělým očekáváním.

Dalším omezením byla skutečnost, že výzkumu se účastnily často rodiny, které aktivně vyjádřily svůj zájem (např. vyplnily kontaktní lístek atd.).

Jak již bylo řečeno výše, následovalo stanovení rozdělení domácností rodin s nezletilými dětmi do fází sociální diskvalifikace, a to na tzv. závislé (chudé) a na fragilní (ohrožené chudobou).

⁹⁴ Autor I. Tichá, E. Nedomová

Na základě těchto indikátorů lze způsob výběru definovat jako **záměrný účelový výběr**. Záměrný (účelový) výběr dle Pattona (in Miovský, 2006: 135) je „postup, kdy cíleně vyhledáváme účastníky podle jejich určitých vlastností. Kritériem výběru je právě vybraná (určená) vlastnost (či projev této vlastnosti) nebo stav. [...] znamená to, že na základě stanoveného kritéria cíleně vyhledáváme pouze ty jedince, kteří toto kritérium (nebo soubor kritérií) splňují a současně jsou ochotni se do výzkumu zapojit.“

11.5.2 Popis konstrukce operacionalizace a tvorby řízeného rozhovoru⁹⁵

1. Analýza dokumentů

V souladu s výzkumným cílem (zjistit způsoby zvládnání obtížných situací – specificky situace života v chudobě, či v ohrožení chudobou – rodinami) byly primárně analyzovány odborné texty a výzkumné zprávy, které by dané téma zpracovávaly. Při vyhledávání relevantních textových materiálů v podobě odborných statí v zahraničních a českých recenzovaných periodikách, výzkumných zpráv a monografií byly využity zejména odborné licencované databáze (Proquest Central, Web of Knowledge, JSTOR, Springerlink, SCOPUS, Willey Library online, Science Direct), knihovní katalogy Univerzitní knihovny Ostravské univerzity, Vědecké knihovny v Ostravě, volně přístupné zdroje jako Google Scholar, Google Book Search, CASLIN, ANL, JIB, MUNI.

Zvolená klíčová slova: život v chudobě, zvládnání chudoby, život v chudých podmínkách, zvládnání sociálního vyloučení.

Bylo nalezeno 36 odborných textů v anglickém a českém jazyce. Další texty byly zpracovávány v rámci teoretických východisek v jazyce francouzském a dodány v podobě pracovní verze nově vznikající monografie. Po prostudování abstraktů daných textů bylo 16 textů vyřazeno jako nerelevantních k danému tématu. Z ostatních byla zpracována část teoretických východisek připravované výzkumné studie.

2. Operacionalizace způsobů zvládnání obtížných situací

Na základě teoretických východisek (zejm. kapitola 11.3.5 Způsoby zvládnání chudoby a ohrožení chudobou) **byly identifikovány jednotlivé způsoby zvládnání obtížných situací**. Ty byly specificky popisované autory Budowski, Tillmann, Keim, Amacker (2010); Duvoux (2009); Paugam; Gaulejac, Léonetti; Dubet (in Keller, 2013a); van der Land, Doff (2010); Sirovátka (2000); Leisering, Leibfried (1999); Wadsworth (2012).

⁹⁵ Autor A. Gojová, E. Lindovská

Celkem bylo identifikováno **31 způsobů zvládnání obtížné situace** (ohrožení chudobou a chudoby) popsanych danými autory (pro větší přehlednost seřazeny do Tabulky 16) V tabulce jsou zachovány původní názvy užívané jednotlivými autory (přeložené do češtiny). Pokud však autor popisoval daný způsob zvládnání bez uvedení zastřešujícího názvu, bylo toto pojmenování vytvořeno se snahou co nejmístičněji zachytit a uchovat obsah textu.

Tabulka 16 Výčet způsobů zvládnání

Číslo	Způsoby zvládnání	Autor(ka)	Zdroj názvu
1.	„Zasloužilí chudí“	Paugam (in Keller, 2013a)	Původní název
2.	„Vyhýbání“	Paugam (in Keller, 2013a)	Původní název
3.	„Interiorizovaná autonomie“	Duvoux (in Keller, 2013a)	Původní název
4.	„Zmenšení vlastního světa“	van der Land, Doff (2010)	Původní název
5.	„Přetržená pracovní kariéra“	Sirovátka (2000)	Původní název
6.	„Diskreditace druhých“	Paugam (in Keller, 2013a)	Původní název
7.	„Otočení“	Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a)	Původní název
8.	„Je lepší se adaptovat“	van der Land, Doff (2010)	Původní název
9.	„Pasivní adaptace“	Sirovátka (2000)	Nový název
10.	„Sekundární zvládnání“	Wadsworth (2012)	Původní název
11.	„Sociální podpora“	Wadsworth (2012)	Původní název
12.	„Náboženské zvládnání“	Wadsworth (2012)	Původní název
13.	„Pozitivní adaptace“	Budowski, Tillman, Keim, Amacker (2010)	Nový název
14.	„Dobrovolná skromnost“	Sirovátka (2000)	Původní název
15.	„Pragmatictí bojovníci“	Leisering, Leibfried (1999)	Původní název
16.	„Instrumentalizace situace“	Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a)	Původní název
17.	„Pečlivě kalkulující“	Sirovátka (2000)	Původní název
18.	„Strategičtí uživatelé“	Leisering, Leibfried (1999)	Původní název
19.	„Zvládnání“	Wadsworth (2012)	Původní název
20.	„Obrana“	Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a)	Původní název
21.	„Naprostá rezignace“	Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a)	Nový název
22.	„Rozmrzelá autonomie“	Duvoux (in Keller, 2013a)	Původní název
23.	„Role obětí“	Leisering, Leibfried (1999)	Původní název
24.	„Závislí“	Sirovátka (2000)	Původní název
25.	„Záměrná exkluze“	Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a)	Nový název
26.	„Pojďme se svou situací něco dělat“	van der Land, Doff (2010)	Původní název
27.	„Primární zvládnání“	Wadsworth (2012)	Původní název

28.	„Životní bojovnici“	Leisering, Leibfried (1999)	Původní název
29.	„Uvolnění“	Galejac, Léonetti (in Keller, 2013a)	Původní název
30.	„Výbušná nostalgie“	Dubet (in Keller, 2013a)	Původní název
31.	„Náhrada“	Sirovátka (2000)	Nový název

Po detailním pročtení všech způsobů zvládnání byly identifikovány některé obsahově shodné způsoby zvládnání různých autorů. Takové způsoby zvládnání byly sloučeny dohromady do „baterií“ způsobů zvládnání, byl pro ně zvolen jednotný název, který se zdál pro danou skupinu obsahově nejvýstižnější. Ve dvou případech byly identifikovány dvě odlišné formy jednoho způsobu zvládnání (konkrétně u způsobů 4, 8). Tyto způsoby zvládnání byly rozřazeny podle jejich specifických forem k jednotlivým bateriím. Také způsoby zvládnání 10, 11, 27 v sobě zahrnovaly ještě specifičtější způsoby vyrovnávání se s obtížnou situací. Toto „jemné dělení“ však již nebylo při práci s textem zohledněno, vzhledem k tomu, že bylo postupováno induktivně – směrem k obecnějším, shrnujícím „bateriím“ způsobů zvládnání. Výsledně bylo získáno 11 způsobů zvládnání. Dále byly vytvořeny trsy „baterií“ způsobů zvládnání, které spolu vzájemně korespondují. Tak byly vytvořeny 3 zastřešující kategorie (pro větší přehlednost zobrazeno v Tabulce 17).

Tabulka 17 Výsledná kategorizace způsobů zvládnání

Kategorie způsobů zvládnání	Název „baterie“ způsobů zvládnání	Sloučené jednotlivé způsoby zvládnání
Způsoby distinkce	„Zasloužilí chudí“ A1	(1) „Zasloužilí chudí“ – Paugam (in Keller, 2013a); (31) „Náhrada“ – Sirovátka (2000)
	„Vyhýbání“ A2	(2) „Vyhýbání“ – Paugam (in Keller, 2013a); (3) „Interiorizovaná autonomie“ – Duvoux (in Keller, 2013a); (4) „Zmenšení vlastního světa“ – van der Land, Doff (2010); (5) „Přetržená pracovní kariéra“ – Sirovátka (2000)
	„Diskreditace druhých“ A3	(6) „Diskreditace druhých“ – Paugam (in Keller, 2013a); (7) „Otočení“ – Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a); (4) „Zmenšení vlastního světa“ – van der Land, Doff (2010)

Způsoby adaptace	„Pasivní adaptace“ B1	(9) „Pasivní adaptace“ – Sirovátka (2000); (8) „Je lepší se adaptovat“ – van der Land, Doff (2010)
	„Pozitivní adaptace“ B2	(10) „Sekundární zvládání“ – Wadsworth (2012); (11) „Sociální podpora“ – Wadsworth (2012); „Náboženské zvládání“ – Wadsworth (2012); (13) „Pozitivní adaptace“ – Budowski, Tillman, Keim, Amacker (2010); (15) „Pragmatictí bojovníci“ – Leisering, Leibfried (1999); (14) „Dobrovolná skromnost“ – Sirovátka (2000)
	„Instrumentalizace situace“ B3	(16) „Instrumentalizace situace“ – Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a); (17) „Pečlivě kalkulující“ – Sirovátka (2000); (18) „Strategičtí uživatelé“ – Leisering, Leibfried (1999)
Způsoby defenzivní	„Únik z reality“ C2	(19) „zvládání“ – Wadsworth (2012); (20) „Obrana“ – Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a)
	„Naprostá rezignace“ C3	(21) „Naprostá rezignace“ – Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a); (22) „Rozmrzelá autonomie“ – Duvoux (in Keller, 2013a); (23) „Role obětí“ – Leisering, Leibfried (1999); (24) „Závislí“ – Sirovátka (2000)
	„Záměrná exkluze“ C4	(25) „Záměrná exkluze“ – Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a)
	„Pojďme s tím něco dělat“ C1	(26) „Pojďme se svou situací něco dělat“ – van der Land, Doff (2010); (27) „Primární zvládání“ – Wadsworth (2012); (28) „Životní bojovníci“ – Leisering, Leibfried (1999)
	„Uvolnění“ C5	(29) „Uvolnění“ – Gaulejac, Léonetti (in Keller, 2013a); (30) „Výbušná nostalgie“ – Dubet (in Keller, 2013a)

Každá z daných „baterií“ způsobů zvládání v sobě zahrnuje určité stěžejní charakteristiky, které byly použity při identifikování a rozpracování jednotlivých znaků způsobů zvládání při tvorbě otázek a variant odpovědí řízeného rozhovoru.

Stěžejní charakteristiky způsobů zvládnání jsme vypracovali do podoby dílčích ukazatelů: situace členů rodiny na trhu práce, finanční situace rodiny, subjektivní hodnocení životní situace rodiny (v této kategorii jsme se zaměřili na prožívání, hodnoty a postoje a pak specificky na postoje k řešení potíží), sociální život rodiny a vnímání sociální práce.

Dílčí ukazatele	Čísla otázek v rozhovoru
Situace členů rodiny na trhu práce	9–22
Finanční situace rodiny	23–33
Subjektivní hodnocení životní situace rodiny – prožívání, hodnoty a postoje	34–50
Subjektivní hodnocení životní situace rodiny – postoje k řešení	35–39, 50, 58, 49
Sociální život	51–57
Vnímání sociální práce	60–71

Jak je již patrné z počtu otázek rozhovoru, velmi jsme se potýkali s počtem otázek a usilovali o kompromis mezi přesností měřicího nástroje a srozumitelností a časovou únosností jednotlivých otázek. Zvažovali jsme i pořadí jednotlivých témat.

Pro každý způsob zvládnání chudoby a ohrožení chudobou byly definovány klíčové indikátory, typické znaky pro daný způsob na základě jeho popisu v literatuře. Na rozdíl od zdrojové zahraniční literatury jsme nepracovali s indikátorem „situace v oblasti bydlení“. Českou situaci považujeme za specifickou. Popis a analýza situace v oblasti bydlení domácností s nezletilými dětmi bude výstupem výzkumu, byla jí věnována samostatná sada otázek.

Detailní postup operacionalizace je zachován s ohledem na rozsah kapitoly pouze u kategorie zvládnání způsoby adaptace. Jedná se tedy o ilustraci našeho způsobu práce, ne o vyčerpávající popis procesu operacionalizace.

V popisu jednotlivých způsobů zvládnání již pro větší přehlednost neodkazujeme na jednotlivé autory (to jsme uvedli v předchozí části textu).

Způsoby adaptace

• B1 – „Pasivní adaptace“

Volí adaptaci na problémy, přijímají je a rezignují na změnu. Nevidí možnost změny. Často mají negativní obraz sebe sama. Sociální pomoc využívají, mají však oslabený zájem o legální pracovní trh. Dochází k úpadku aspirací a pasivitě.

Tabulka 18 Operacionalizace způsobu B1 „Pasivní adaptace“

Ukazatel	Indikátor	Otázka	Odpověď
Situace členů rodiny na trhu práce	Získání pracovního místa je obtížné	21 – „Myslíte si, že získat pracovní místo je pro Vás.“	c) ani jednoduché, ani obtížné d) spíše obtížné e) velmi obtížné
Subjektivní hodnocení životní situace rodiny – prožívání, hodnoty a postoje	Nespokojenost se současnou životní situací	34 – „Když zvážíte všechny okolnosti Vašeho života (bydlení, zaměstnanost, finance): Jak jste spokojen/a se svou současnou životní situací?“	c) ani spokojen, ani nespokojen d) spíše nespokojen e) velmi nespokojen
	Negativní obraz sebe sama	42 – „Když se zamyslíte nad svým životem, máte pocit, že jste.“	c) ani úspěšný, ani neúspěšný d) spíše neúspěšný e) velmi neúspěšný
	Mají svou situaci pod kontrolou	43 – „Daří se Vám podle Vašeho názoru „mít život ve svých rukou“? Mít svou situaci pod kontrolou?“	c) ani ano, ani ne d) spíše ne e) vůbec ne
Subjektivní hodnocení životní situace rodiny – postoje k řešení	Nevidí možnost změny nebo ji vnímá jako nerealistickou nebo jako časově velmi vzdálenou	35 – „Když se zamyslíte nad Vaším současným životem, je něco, co byste v něm změnil/a?“	b) ne
		37 – „Myslíte si, že je změna v této oblasti možná, uskutečnitelná?“	c) změna je docela nepravděpodobná d) ke změně nemůže rozhodně dojít
		38 – „Za jak dlouho, podle Vás, může ke změně dojít?“	c) za velmi dlouho, až v daleké budoucnosti
Vztah k sociální práci	Služby sociální práce využívá	63 – „Využil/a jste Vy nebo někdo z Vaší domácnosti již někdy pomoci sociální práce, sociálních služeb?“	b) ano
		64 – „O jaký typ spolupráce se jedná/ jednalo?“	a) dlouhodoběji b) krátkodobá spolupráce

• B2 – „Pozitivní adaptace“

Jedinci se zaměřují na to, co je dobré. Na své situaci se snaží nacházet kladné stránky, případně se zapojují do jiných aktivit, které považují za důležitější než svou složitou situaci. Vyznávají hodnoty nemateriální povahy. To, co není v dosahu, berou jako nedůležité. Vnímají, že okolnosti je obtížné změnit. Spoléhají se na pomoc rodinných členů (zvláště na finanční a materiální pomoc) a na systém sociální pomoci. Může se objevit bydlení u příbuzných. Často jde o matky samoživitelky.

Tabulka 19 Operacionalizace způsobu B2 „Pozitivní adaptace“

Ukazatel	Indikátor	Otázka	Odpověď
Situace členů rodiny na trhu práce	Získání pracovního místa je spíše obtížné – okolnosti života berou spíše jako hůře ovlivnitelné.	21 – „ <i>Myslíte si, že získat pracovní místo je pro Vás:</i> “	c) ani jednoduché, ani obtížné d) spíše obtížné e) velmi obtížné
Finanční situace	Příjmy jim na živobytí vystačí – svoji situaci se snaží vnímat pozitivně	25 – „ <i>Vystačí Vám tyto Vaše příjmy na živobytí?</i> “	b) spíše ano c) někdy vystačí, někdy nevystačí
	Nemají téměř žádné úspory	27 – „ <i>Někteří lidé mají něco ušetřeno, jiní nemají nic. Jak je to s Vámi? Máte jako domácnost nějaké úspory?</i> “	a) žádné nemáme b) ano, méně než 10 000 Kč

Subjektivní hodnocení životní situace rodiny - prožívání, hodnoty a postoje	Se svojí životní situací je subjektivně spokojený	34 – „ <i>Když zvážíte všechny okolnosti Vašeho života (bydlení, zaměstnanost, finance): Jak jste spokojen/a se svou současnou životní situací ?</i> “	a) velmi spokojen b) spíše spokojen
	Jejich domácnost, i přesto, že nemají např. žádné úspory, neoznačují jako vyloženě chudou, volí středové hodnoty	46 – „ <i>Kam byste zařadil/a sebe a svou domácnost?</i> “	b) spíše chudí c) ani chudí, ani bohatí d) spíše bohatí
	Orientace na hodnoty nemateriální povahy	41 – „ <i>Jak jsou pro Vás důležité následující hodnoty?</i> “	Jako zásadní nebo spíše důležité uvede: dobré zdraví, spokojený rodinný život, dobré vztahy se sousedy, přátelé a sociální vazby, duchovně orientovaný život, trávení volného času, práce pro druhé, pro společnost, pro přírodu, získávání informací o společnosti a o světě, tvůrčí činnost
Subjektivní hodnocení životní situace rodiny – postoje k řešení	Situaci řeší s vnější podporou	58 – „ <i>Máte někoho, na koho se můžete v případě problémů obrátit? (Je možno označit více variant odpovědí)</i> “	a) ano, hlavně na rodinu b) ano, hlavně na známé, přátele a sousedy c) ano, hlavně na oficiální organizace d) ano, na někoho jiného
Vztah k sociální práci	Sociální práci vnímá spíše jako potřebnou	62 – „ <i>Můžete, prosím, sdělit Váš názor na to, jak vidíte potřebnost sociální práce?</i> “	a) je potřebná, i pro mne b) je potřebná, ale ne pro mne c) není ani potřebná, ani nepotřebná

B3 – „Instrumentalizace situace“

Sociálně potřební navenek přiznávají a často i přehánějí svou zranitelnost a snaží se získat nabízenou pomoc. Jednají účelově. Nemají problém se přihlásit o sociální pomoc, ke které přistupují jako k jednomu ze zdrojů svých příjmů. Je to skupina silně marginalizovaná na trhu práce, která někdy mluví o tom, že přijetí nejistého a špatně placeného zaměstnání nestojí za riziko ztráty nároků na dávky. Kalkulují a srovnávají mzdy a sociální dávky, někdy střídají sociální dávky a zaměstnání. Často jde o nekvalifikované pracovníky.

Tabulka 20 Operacionalizace způsobu B3 „Instrumentalizace situace“

Ukazatel	Indikátor	Otázka	Odpověď
Situace členů rodiny na trhu práce	při rozhodování, zda nastoupit do zaměstnání, zvažuje především finanční stránku	13 – „ <i>Na co nejvíce hledíte při nástupu do zaměstnání?</i> “	a) finančně se mi to vyplatí
	Neformální pracovní aktivity neodsuzuje, neodmítá, chápe je účelově	14 – „ <i>Jaký máte názor na existenci „černého trhu práce“ Vy?</i> “	a) je dobře, že práce na černo existuje – je to jediná možnost, jak si ve špatné situaci polepšit b) je mi to jedno – kdo chce, ať si klidně na černo pracuje – je to jeho věc
Finanční situace	Deklaruje tíživost finanční situace	25 – „ <i>Vystačí Vám tyto Vaše příjmy na živobytí?</i> “	d) spíše ne e) určitě ne
Subjektivní hodnocení životní situace rodiny – prožívání, hodnoty a postoje	Přiznává či přehání svoji zranitelnost – deklaruje se spíše jako chudý a velmi chudý	46 – „ <i>Kam byste zařadil/a sebe a svou domácnost?</i> “	a) velmi chudí b) spíše chudí c) ani chudí, ani bohatí
Vztah k sociální práci	Sociální práci využívá	63 – „ <i>Využil/a jste Vy nebo někdo z Vaší domácnosti již někdy pomoci sociální práce, sociálních služeb?</i> “	b) ano
	Postoj k lidem, kteří využívají pomoc – sociální práce je jeden ze zdrojů	71 – „ <i>Co si myslíte o lidech, kteří využívají pomoc sociálních pracovníků? (Je možno označit více variant odpovědí)</i> “	c) je to přirozené žádat o pomoc, když je člověk v obtížné životní situaci e) dělají dobře, když se pomoc nabízí, tak proč ji nevyužít

3. Operacionalizace fází sociální diskvalifikace⁹⁶

Pro měření chudoby je nutné stanovit dva základní prvky. Prvním z nich je určení indikátoru blahobytu a druhým stanovení hranice chudoby, tedy určitého dělicího bodu (Želinský, 2010). Rovněž Mareš (2004) považuje rozhodnutí o hranici chudoby za determinantu samotného monitorování chudoby. Oficiální hranice chudoby měla a stále má funkci orientační opory při poskytování různých typů dávek sociální péče orgány státní správy (Večerník, 1991).

Nejužívanější metodou pro stanovení hranice chudoby je standardní metoda OECD, založená na % mediánu příjmu, což potvrzují i mnohé výzkumy realizované v České republice (Sirovátka, Kofroň, Rákoczyová, Hora, Trbola, 2005; Sirovátka, Kofroň, Jahoda, 2011). Jde o mezinárodně srovnatelný ukazatel, což zdůvodňuje jeho převažující použití. V současné době je v ČR za chudého považován ten, kdo nedosahuje 60 % mediánu průměrného ekvivalizovaného disponibilního příjmu na spotřební jednotku. Tento způsob stanovení hranice chudoby taktéž využívá ve výběrovém šetření EU-SILC pro popis životních podmínek českých domácností. V evropských zemích se hranice chudoby stanovuje v rozmezí 50–70 % mediánu průměrného příjmu.

Využití mediánu příjmu jako indikátoru pro určení hranice chudoby považují někteří autoři za problematické (Pacáková, Hlavsa, 2011; Niemietz, 2010; Keller, 2011). Kritika je nejčastěji směřována k nedostatečnému zohlednění sociálního kontextu v dané zemi a opomíjení regionálních rozdílů. Sirovátka, Kofroň a Jahoda (2011) ještě přidávají ke kritice možné metodologické problémy při stanovení míry rizika chudoby.

Pro praktické měření chudoby nabízí variantu určení hranice chudoby Tomeš (2001). Opírá se o minimální úroveň příjmu, pod níž nastává stav chudoby, která je dána právními normami. Jde o životní minimum, které představuje zákonem stanovenou hranici chudoby.

Životní minimum představuje minimální peněžní příjmy, které jsou nezbytné pro zajištění výživy a k uspokojení ostatních základních potřeb člověka. Vedle životního minima byl zaveden z důvodu větší motivace pro dospělé osoby v hmotné nouzi institut existenčního minima⁹⁷. Životní a existenční minimum je upraveno zákonem č. 110/2006 Sb., o životním a existenčním minimu, v platném znění, přičemž konkrétní částky specifikuje nařízení vlády č. 409/2011 Sb., o zvýšení částek životního minima a existenčního minima (MPSV, 2013).

⁹⁶ Autor M. Špiláčková, E. Nedomová

⁹⁷ Existenční minimum je minimální hranicí peněžních příjmů, která se považuje za nezbytnou k zajištění výživy a ostatních základních osobních potřeb na úrovni umožňující přežít.

Tabulka 21 Částky životního minima v Kč za měsíc⁹⁸

pro jednotlivce	3 410
pro první osobu v domácnosti	3 140
pro druhou a další osobu v domácnosti, která není nezaopatřeným dítětem	2 830
pro nezaopatřené dítě ve věku	
do 6 let	1 740
6 až 15 let	2 140
15 až 26 let (nezaopatřené)	2 450

Životní minimum osob, které se posuzují společně (pro účely zákona č. 110/2006 Sb., o životním a existenčním minimu), je součtem všech částek životního minima jednotlivých členů domácnosti (MPSV, 2013).

Životní minimum je rozhodující pro přiznání sociálních dávek a výpočet jejich výše. Pokud příjmy rodiny nedosahují výše životního minima nebo jeho určitého násobku (v současnosti je násobek 2,4), má rodina nárok na určité dávky státní sociální podpory (např. přírůstek na dítě, porodné). Životní minimum také plní rozhodující úlohu při posuzování hmotné nouze.

Pro účely tohoto výzkumu bylo nutné rozčlenit výzkumný vzorek / rodiny do dvou skupin, a to fragilních a závislých, použito za indikátor označující hranici chudoby výše popsané **životní minimum**. Za rodiny chudé (závislé) byly tedy označeny ty rodiny, u nichž součet příjmů jednotlivých členů nedosahoval výše životního minima pro danou domácnost nebo byl na jeho hranici. Za rodiny ohrožené chudobou pak rodiny, jejichž příjmy byly nad úroveň životního minima a současně splňovaly alespoň jedno ze stanovených kritérií – nejistota současného zaměstnání člena domácnosti, nezaměstnanost alespoň jednoho člena domácnosti evidovaná na ÚP, celkové úspory domácnosti nedosahují 50 tis. Kč, člen domácnosti hodnotí situaci se splácením jakéhokoliv dluhu, hypotéky či úvěru za problematické. Tyto dimenze životních situací zkoumaných rodin byly zjišťovány v průběhu samotného rozhovoru.

Výše životního minima je dána zákonem pro jednotlivé členy domácnosti (viz Tabulka 21), čímž velmi pružně reaguje na zajištění minimální životní úrovně pro různé typy rodin. Rovněž vidíme pozitivum oproti mediánu příjmu v jednodušším matematickém výpočtu konkrétní částky životního minima pro konkrétní typ domácnosti.

⁹⁸ Zdroj MPSV (2013)

Fragilita

Hlavním kritériem bude **hranice životního minima**. Domácnosti fragilní budou **nad hranicí životního minima**, zároveň však bude **alespoň 1 osoba vykazovat alespoň 1 znak** ve dvou následujících oblastech: **finanční situace, zaměstnání**.

Indikátor	Otázka	Odpověď
Příjem	23	Příjem nad hranicí životního minima do hodnoty 2,4násobku životního minima
Finanční situace – malé úspory	27	a–e úspory do 100 000,–
Dluhy, jejichž splácení začíná představovat problém	32	b se splácením má domácnost problém
Nejistota současného zaměstnání	15	c–e ani jisté, ani nejisté – spíše nejisté, zcela nejisté
Nezaměstnanost alespoň jednoho z členů domácnosti	19	ano

Závislost

Hlavním kritériem bude **hranice příjmů na hranici či pod hranicí životního minima**.

Indikátor	Otázka	odpověď
Příjem	23	Příjem na či pod hranicí životního minima

11.5.3 Předvýzkum⁹⁹

V rámci předvýzkumu byly ověřeny postupy použité při samotné realizaci rozhovorů. Dle Hubíka (2006) je smyslem předvýzkumu kontrola otázek po věcné stránce, výzkumníci tak ověřují, zda jsou otázky srozumitelné (pro tazatele i respondenty). Je nezbytné zaměřit se na to, zda respondenti vnímají otázky stejně jako výzkumník, zda nechybí možnost v nabízených odpovědích, případně zda odpovídá škála nabízených odpovědí názorům respondentů. Punch (2008) zároveň poukazuje na skutečnost, že dotazník musí být testován s ohledem na jeho délku, čas a obtížnost. Přílišná délka a časová náročnost může množství a validitu získaných dat spíše poškodit než zvýšit. V rámci výzkumu došlo po realizaci předvýzkumu k dílčím úpravám otázek.

⁹⁹ Autor I. Tichá, E. Nedomová

Kontaktování rodin

Výzkum byl zaměřen především na rodiny chudé / chudobou ohrožené, a proto jsme kontaktovali neziskové organizace, u kterých bylo možné předpokládat, že pracují s popsanou skupinou obyvatel. Zaměřili jsme se na neziskové organizace působící na území města Ostravy. Zároveň jsme kontaktovali sociální odbory úřadů nejlidnatějších městských obvodů (Ostrava-Jih, Slezská Ostrava, Moravská Ostrava a Přívoz, Poruba, Radvanice a Bartovice, Vítkovice). Protože jsme si byli vědomi, že neziskové organizace nebo úřady nám nemohou dát kontakty na jednotlivé rodiny (klienty), byl použit odpovědní lístek jako forma zpětného kontaktu. Rodiny jsme se pokusili kontaktovat také prostřednictvím ředitelů základních škol z námi vybraných městských obvodů. Rovněž ředitel těchto škol oslovili rodiny předáním kontaktního lístečku dětem, anebo rodičům v rámci rodičovských schůzek. Popsanými metodami se podařilo kontaktovat **262 rodin**.

11.5.4 Sběr dat

Sběr dat byl realizován v období listopad 2012 až leden 2013.

Průběh a délka strukturovaného rozhovoru (viz Příloha 5) velmi záležela na respondentovi a prostředí, ve kterém se rozhovor odehrával. Průměrný rozhovor trval cca 45 minut, ale některé rozhovory byly podstatně delší. Jejich časová náročnost se zvyšovala v souvislosti s komunikačními dovednostmi respondentů či jejich ochotou odpovídat.

Tazatelům bylo již v rámci školení doporučeno, že pro následné zpracování je vhodné vedle zaznamenávání odpovědí zaznamenávat také průběh rozhovoru. Do poznámek na okraj tištěného strukturovaného rozhovoru mohl tazatel zaznamenat své dojmy, pocity, problémy aj. Při předávání vyplněných dotazníků byla tazatelům nabídnuta konzultace či supervize. V rámci supervize měli tazatelé možnost diskutovat problémy, se kterými se v průběhu realizace rozhovoru setkali (negramotnost respondentů, která vedla k nemožnosti použití návodných kartiček, emočně vypjaté situace apod.). Supervize se nezaměřovala pouze na řešení vzniklých problémů, ale poskytovala tazatelům možnost sdílet a reflektovat své emoční prožitky.

Rozhovory probíhaly v různých prostředích, nejčastěji v domácnostech rodin nebo na pracovištích sociálních služeb. Respondentům byla nabízena možnost realizovat rozhovor na „neutrální“ půdě Fakulty sociálních služeb OU. Přesto byly některé rozhovory vedeny v organizacích sociálních služeb. Tazatelé byli instruováni, aby se snažili zajistit dostatečně soukromý a klidný prostor pro

jejich vedení. Především se jednalo o minimalizaci přítomnosti sociálních pracovníků organizace či dalších klientů.

11.6 Metody analýzy dat¹⁰⁰

Výzkum byl zpracován prostřednictvím statistického softwaru **IBM SPSS verze 21**, za pomoci jednorozměrných, dvourozměrných a vícerozměrných metod. Procesu analýzy dat předcházela etapa vytváření podkladové matice pro otázky strukturovaného rozhovoru a samotné plnění matice daty z výzkumu.

Primárně byla provedena **jednorozměrná analýza** pro celý soubor 262 rodin, sloužící jako základní popis výběrového souboru. Třídění prvního stupně (třídění dle jedné proměnné či jednorozměrná analýza) je založeno na rozdělení četností různých variant hodnot pro každou zkoumanou proměnnou a na výpočtu jejich souhrnných charakteristik. Metody jednorozměrné analýzy dat se liší dle typu proměnných, s nimiž pracujeme. Pro nominální proměnné byly vytvořeny frekvenční tabulky a grafy a vypočteny základní míry, jako je minimum, maximum a modus. Pro ordinální proměnné byly vytvořeny frekvenční tabulky a grafy a vypočteny základní míry, jako je minimum, maximum, modus a medián. Pro číselné proměnné byly vytvořeny pouze grafy rozložení četností a vypočteny základní míry centrální tendence (modus, medián, aritmetický průměr) a variability (variační rozpětí, rozptyl a směrodatná odchylka).

Po základní analýze celkového výběrového souboru bylo nutné přistoupit k selektivním metodám pro identifikaci jednotlivých rodin, využívajících konkrétní způsob zvládnání chudoby a patřících do konkrétní fáze sociální diskvalifikace. Dle teoretického konceptu bylo vytvořeno 11 skupin rodin patřících do některého z uvedených způsobů zvládnání (A1 až C5) a tři skupiny rodin patřících do konkrétní fáze sociální diskvalifikace. K tomuto účelu bylo využito především **metody výběru případů** (Select Cases), která je určena pro situaci, kdy z celkové datové matice potřebujeme vybrat pouze určitý podsoubor dat, který odpovídá zadaným klíčovým indikátorům (viz operacionalizace jednotlivých způsobů zvládnání a fází sociální diskvalifikace). Z celkového souboru 262 rodin se 136 rodin do žádného způsobu zvládnání vůbec nezařadilo (fáze sociální diskvalifikace u nich zařaditelná byla), a proto bylo nutné u této skupiny respondentů následně přistoupit také k dalšímu, podrobnému zkoumání za pomoci metod vícerozměrné analýzy.

Po rozčlenění souboru do jednotlivých způsobů zvládnání a fází bylo potřeba doplnit původní datovou matici o dvě nové proměnné – a to zařazení zkoumaných

¹⁰⁰ Autor K. Vondroušová

rodin do konkrétního způsobu zvládání a fáze sociální diskvalifikace. Po tomto kroku mohla být nová datová matice podrobena testování vztahů mezi způsoby zvládání chudoby a fázemi diskvalifikace, a to za pomoci **dvourozměrné analýzy kategorizovaných dat**. Podstata tohoto třídění druhého stupně spočívá v tom, že rozložení variant znaku jedné proměnné se třídí dle rozložení variant znaku druhé proměnné. Výsledkem této analýzy je pak kontingenční tabulka představující dvourozměrné rozložení četností zkoumaných proměnných, z jejichž hodnot již lze usuzovat na závislost či nezávislost dvou testovaných proměnných. Výsledná kontingenční tabulka má tak funkci jak popisnou, tak deduktivní. Pro potvrzení závislosti testovaných proměnných byla kontingenční tabulka podrobena testu nezávislosti – tzv. Chí-kvadrát testu. Dle výsledku signifikance Pearsonova Chí-kvadrát testu bylo možné stanovit, zda zkoumané proměnné jsou, či nejsou na sobě statisticky závislé.

Popisné funkce kontingenčních tabulek bylo následně využito také při hledání závislosti mezi jednotlivými otázkami rozhovoru a zařazením dotazované rodiny do určitého způsobu zvládání a fází sociální diskvalifikace. Klasická kontingenční tabulka tak byla obohacena o třetí proměnnou, pomocí níž k rozkládání variant zkoumaných znaků docházelo.

Vícerozměrná analýza byla ve výběrovém souboru uplatněna především pro identifikaci typologických vlastností rodin, které nebylo možné zařadit do žádného způsobu zvládání a pro kontrolu uplatnitelnosti zvolených způsobů zvládání na výběrový soubor. K tomuto účelu byly použity především metody faktorové a klastrové analýzy.

Při aplikaci **faktorové analýzy** se vycházelo z předpokladu, že každá rodina využívá zažitě postupy a postoje, které jsou patrné ve vzájemných vztazích zkoumaných proměnných. Tento typ analýzy dokáže vysvětlit korelaci mezi jednotlivými proměnnými (otázkami rozhovoru), které spolu úzce souvisejí menším počtem společných faktorů, čímž dokáže odhalit vazby a zákonitosti procesu zvládání chudoby, které z jednotlivých proměnných nejsou samostatně patrné. V souboru „nezařazených rodin“ je tak možné zpětně vydefinovat ony „klíčové faktory“, díky nimž se od všech ostatních zařaditelných způsobů zvládání významně liší.

Pomocí **klastrové analýzy** pak bylo možné v rámci „nezařazených rodin“ určit typologicky přirozené skupiny rodin dle jejich vzájemné podobnosti či nepodobnosti, čímž došlo k dalšímu rozčlenění velkého souboru 136 rodin do několika menších, vzájemně si podobnějších jednotek.

11.7 Interpretace dat, reflexe výsledků¹⁰¹

Interpretace dat a reflexe výsledků se bude vztahovat (jak bylo předesláno v textu v kap. 11.5.2) ke zvládání chudoby a ohrožení chudobou **způsoby adaptace**.

Do této kategorie bylo zařazeno dle předem určených znaků (viz operacionalizace) 59 respondentů (tj. 33,5% všech respondentů užívajících definované způsoby zvládání). Většina z těchto respondentů byla zároveň zařazena do fáze fragility.

Vzhledem k tomu, že tuto kategorii způsobu zvládání lze rozdělit do tří „baterií“ způsobů zvládání, které se v určitých aspektech od sebe odlišují a v kategorii jako celku vykazují určité specifické znaky, popíšeme nejprve kategorii obecně a poté výlučné znaky jednotlivých „baterií“.

Počet členů domácnosti respondentů varioval od 1+1 po 2+7, přičemž typická rodina je složena z matky (v polovině případů také z otce, resp. partnera) a 1–3 dětí. Průměrný věk rodičů je pak 35 let, dětí 8 let. Velmi výjimečně se v domácnosti vyskytoval další dospělý člen. Největší část příjmů domácnosti tvoří dávky, přičemž celkové měsíční příjmy podle většiny respondentek na chod domácnosti nevystačí. Respondenti s nimi vyjadřují nespokojenost, nemají žádné úspory, nicméně výjimečně jsou nuceni něco zastavit, aby s měsíčním příjmem vystačili. Většina domácností však má nějaké finanční půjčky.

Obvykle bydlí se smlouvou na dobu určitou (12 měsíců) v nájemních bytech o velikosti 2+1, v pobytových zařízeních sociálních služeb, popř. v bytech prostředkovaných určitou neziskovou organizací.

Dospělí členové domácností respondentů jsou obvykle dlouhodobě nezaměstnaní, ženy pak na mateřské/rodičovské dovolené. Získat pracovní místo je podle nich obtížné, a to zřejmě vzhledem k omezené nabídce trhu práce, ale také kvůli jejich nedostatečné kvalifikaci nebo diskriminaci jejich osoby.

Až na občasné výjimky deklarují touhu po změně, a to zejména v oblasti bydlení. Myslí si, že k její realizaci mohou přispět zejména oni sami, přičemž zásadní změny by se měly udát prostřednictvím trhu práce, resp. zaměstnání. S tím, že člověk, aby byl v životě úspěšný, by měl být především ctížádostivý a ambiciózní a měl by usilovně pracovat.

Se sociálními pracovníky byli všichni respondenti alespoň jednou v kontaktu, vždy dlouhodoběji (nad 3 měsíce). Tato spolupráce byla obvykle pro respondenty přínosem, a to zejména v oblasti bydlení a financí. Celkově hodnotí sociální práci jako potřebnou, i pro sebe sama.

¹⁰¹ Autor V. Gojová

Reprezentanti „baterie“ způsobu zvládání „**Pasivní adaptace**“ deklarují se svou situací nespokojenost a i přesto, že vyjadřují touhu po změně, si nemyslí, že k ní může v dohledné době dojít.

V baterii „**Pozitivní adaptace**“ byli spíše středoškolsky vzdělaní, vzdělání bylo pro ně také významnou hodnotou. Ačkoli se o své finanční situaci nevyjadřovali příliš pozitivně, se svou současnou situací jsou spokojeni a jen polovina by ji chtěla změnit, přičemž své myšlenky často upínají ke spokojené budoucnosti. Z chudoby mají obavy jen v případě nezaměstnanosti. O lidech, kteří využívají pomoc sociálních pracovníků, si někteří respondenti myslí, že ji zneužívají.

Pro reprezentanty baterie „**Instrumentalizace situace**“ je typický názor, že o potřebné by se měl postarat především stát a oficiální organizace. Někteří respondenti se od významu sociální práce osobně distancovali.

11.7.1 Výsledky vztahové analýzy a interpretace

Zde je třeba podotknout, že vzhledem k počtu výzkumného vzorku lze spíše usuzovat na náznaky případných vztahů. K ověření existence a podoby vztahu mezi dvěma proměnnými bylo použito tabulek korelací a kontingenčních tabulek, které umožňují testování a vizualizují existenci vztahů mezi dvěma proměnnými.

Existenci vztahu mezi adaptačním způsobem zvládání a fází fragility jsme testovali pomocí Chí-kvadrátu. Při asymptotické signifikanci 0,833 u výsledku Chí-kvadrátu nezamítáme (držíme) nulovou hypotézu o nezávislosti řádkové a sloupcové proměnné (tzn., že strategie a fáze na sobě nejsou závislé).

Zdá se, že respondenti volící adaptační způsoby zvládání a zároveň se nacházející ve fázi fragility jsou si sledovanými oblastmi více jisti (bydlení, zaměstnání, finanční situace). Svůj život hodnotí jako spíše úspěšný, daří se jim mít ho pod kontrolou. To lze interpretovat dvěma způsoby – (1) z objektivních důvodů (finanční, bytové, pracovní podmínky) tomu tak je, (2) uvedené podmínky jsou velmi podobné jako u respondentů ve fázi závislosti, nicméně statut fragilních je právě to, co je odděluje od těch „opravdu chudých a potřebných“ a pomáhá jim věřit ve svou vlastní samostatnost.

Fragilní se tedy spíše cítí jako ti, kteří pomoc nepotřebují, a naopak vyjadřují přímo nebo nepřímý názor, že „ti druzí“ (tedy lidé ve fázi závislosti) jsou ti, kteří nejsou schopni si pomoci sami. A proto je zde, podle nich, potřebná práce oficiálních organizací a intervence státu, vč. organizací sociální práce. Otázkou je, zda se podle tohoto postoje dá usuzovat na image sociální práce jako něčeho, co je výhradně pro „ty nejchudší, nejpotřebnější“, tedy na roli především

zachránkyňe a řešitelky nejakutnějších problémů. A tedy jako na něco, na co se neobracejí lidé, kterým by mohla pomoci svou preventivní funkcí.

Nicméně ve srovnání objektivních podmínek respondentů obou fází sociální diskvalifikace je zřejmé, že stačí jedna změna ve sledovaných oblastech (ztráta zaměstnání, ztráta bydlení, ztráta sociálních dávek) a z fáze fragility se lze skokem přesunout do fáze závislosti.

Co se týče role sociální práce, resp. jejího obrazu, tak jak vyplynul z výsledků výzkumu – sociální práce je vnímána obecně jako potřebná pomoc a podpora lidem, kteří se ocitli v obtížné životní situaci. Značné většině respondentů pomohla.

Stojí však za pozornost, že když byla pro respondenty přínosem, pak v pomoci s bydlením. Nicméně bydlení respondenti obvykle označovali jako svoji aktuálně nejproblematictější oblast. Nabízí se otázka, jak lze popsat úspěšnou intervenci sociální práce v oblasti bydlení.

11.8 Problémy vyplývající z použité metody¹⁰²

Při realizaci výzkumu jsme řešili několik významných problémů. Jako obtížný se ukázal již samotný proces operacionalizace. Vzhledem k vysokému počtu identifikovaných způsobů zvládnání a fází sociální diskvalifikace narůstaly nároky na rozsáhlost strukturovaného rozhovoru. Pravděpodobně jsme měli náš výzkum omezit či se pokusit o větší redukci způsobů zvládnání na hlavní typy – tj. na adaptaci, distinkci a defenzi. Přílišná výzkumná zvědavost nás vedla k detailnímu členění jednotlivých způsobů. Další problémem bylo, že jednotlivé způsoby zvládnání chudoby a ohrožení chudobou byly v literatuře popsány v různé hloubce.

Strukturovaný rozhovor byl v důsledku rozsahu zkoumaného tématu rozsáhlý. Baterii pro nás klíčových otázek vztahujících se k sociální práci jsme zařadili na konec rozhovoru, protože byly jeho přirozeným vyústěním. Především z otevřených odpovědí bylo patrné, že respondentům i tazatelům docházela síla a odpovědím nevěnovali již patřičnou pozornost.

Problematický byl výběr a kontaktování respondentů a volba prostředí pro průběh rozhovoru. Detailnějšímu rozboru jsme se věnovali v předchozím textu.

Analýza dat ukázala poměrně početně významnou skupinu respondentů, kteří se nezařadili do žádného z definovaných způsobů zvládnání. Interpretace této

¹⁰² Autor A. Gojová

situace mohou být různé. Nabízí se otázka nedostatečné operacionalizace či užívání způsobů zvládnání, které nejsou v literatuře popsány. Další interpretací může být, že rodiny používají různé způsoby zvládnání v různých oblastech svého života a vůči různým aktérům. Tuto dynamiku a pestrost nemohl náš výzkum zachytit.

I přes tyto problémy nám kromě výzkumné zkušenosti výzkum přinesl mnohé detailní poznatky o životní situaci chudých a chudobou ohrožených rodin a způsobech, kterými tyto situace zvládají, a podněty pro další výzkumné projekty.

LITERATURA

AASSAVE, A., DAVIA, M. A., IACOVU, M., MAZZUCO S. 2007. Does Leaving Home Make You Poor? Evidence from 13 European Countries. *European Journal of Population* 23: 315–338.

BÄCKMAN, O. FERRARINI, T. 2010. Combating Child Poverty? A Multilevel Assessment of Family Policy Institutions and Child Poverty in 21 Old and New Welfare States. *Journal of Social Policy* 39, 2: 275–296.

BUDOWSKI, M., TILLMANN, R., KEIM, W., AMACKER, M. 2010. Conceptualizing “precarious prosperity”: Empirical and theoretical elements for debate. *International Journal of Comparative Sociology* 51, 4: 268–288. Dostupné z: http://apps.webofknowledge.com/full_record.do?page=2&qid=3&log_event=no&viewType=fullRecord&SID=4CA542%40C99nG6h219FI&product=WOS&doc=17&search_mode=Refine.

DEKKERS, G. J. M. 2008. Are you unhappy? Then you are poor!: Multi-dimensional poverty in Belgium. *The International Journal of Sociology and Social Policy* 28, 11/12: 502–515.

DUBSKÁ, D. 2013. *Domácnosti v ČR: příjmy, spotřeba, úspory a dluhy v letech 1993 až 2012* [online]. Český statistický úřad. Červen 2013. [cit. 2013-08-19]. Dostupné z: [http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/t/9500181682/\\$File/115911a%20s%20lit.pdf](http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/t/9500181682/$File/115911a%20s%20lit.pdf).

DUVOUX, N. 2009. *L'autonomie des assistés*. Paris: PUF.

HENDL, J. 2008. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 2. vyd. Praha: Portál.

- HORA, O., KOFROŇ, P., SIROVÁTKA, T. 2008. *Příjmová chudoba a materiální deprivace v České republice s důrazem na situaci dětí podle výsledků šetření SILC*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- HUBÍK, S. 2006. *Hypotéza: Metodologický nástroj výzkumu ve společenských vědách*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Zdravotně sociální fakulta.
- CHEN, W. H., CORAK, M. 2008. Child Poverty and Changes in Child Poverty. *Demography* 45, 3: 537–553.
- KALMUS, J. 2013. *Životní podmínky českých domácností* [online]. 26. 6. 2013. [cit. 2013-07-01]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/tz.nsf/i/zivotni_podminky_ceskych_domacnosti_20130626.
- KELLER, J. 2011. *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme*. Praha: Slon.
- KELLER, J. 2013a. *Posvácení bezdomovců*. Rukopis, zatím nepublikováno.
- KELLER, J. 2013b. *Sociální exkluze*. Rukopis, zatím nepublikováno.
- KIERNAN, K. E.; MENSAH, F. K. 2009. Poverty, Maternal Depression, Family Status and Children's Cognitive and Behavioural Development in Early Childhood: A Longitudinal Study. *Journal of Social Policy* 38, 4: 569–588.
- LEISERING, L., LEIBFRIED, S. 1999. *Time and Poverty in Western Welfare States*. Cambridge University Press.
- MAGADI, M. 2010. Risks Factors for Severe Child Poverty in the UK. *Journal of Social Policy* 39, 2: 297–316.
- MAREŠ, P. 2004. *Chudoba v České republice v datech (šetření sociální situace domácností)*. Dílčí studie o možnostech monitorování chudoby v ČR. Praha: VÚPSV.
- MATOUŠEK, O., PAZLAROVÁ, H. 2010. *Hodnocení ohroženého dítěte a rodiny*. Praha: Portál.
- MIOVSKÝ, M. 2006. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. 1. vydání. Praha: Grada.
- MISRA, J., MOLLER, S., BUDIG, M. J. 2007. Work-family Policies and Poverty for Partnered and Single Women in Europe and North America. *GENDER & SOCIETY* 21, 6: 804–827.
- MPSV, oficiální stránky. 2013. *Životní a existenční minimum* [online]. Aktualizace 4. 1. 2013. [cit. 2013-07-22]. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/11852>.

- NIEMITZ, K. 2010. Measuring poverty: Context-Specific but not Relative. *Journal of Public Policy* 30, 3: 241–262. DOI: 10.1017/s014381X10000103.
- PACÁKOVÁ, Z., HLAVSA, T. 2011. Complex assessment of poverty using composite indicator [online]. *AGRIS On-line Papers in Economics and Informatics* 3, 2: 84–91. [cit. 2013-06-13] Dostupné z: http://online.agris.cz/files/2011/agris_on-line_2011_2_pacakova_hlavsa.pdf.
- PUNCH, K. F. 2008. *Základy kvantitativního výzkumu*. 1. vyd. Praha: Portál.
- RABUŠIC, L. 1998. Jsou čeští senioři chudí? *Sociologický časopis* 34, 3: 303–320.
- RAKOCZYOVÁ, M., MAREŠ, P. 2005. Sociální vyloučení a chudoba v ČR ve srovnání se zeměmi EU. S. 26–48 in KOLEKTIV AUTORŮ. *Směrování české sociální politiky s důrazem na agendu Lisabonské strategie* [online]. Brno: VÚPSV Praha. [cit. 2012-06-06]. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_171.pdf#page=26.
- ROOSA, M. W., DENG, S., NAIR, R. K., BURRELL, G. L. 2005. Measures for Studying Poverty in Family and Child Research. *Journal of Marriage and Family* 67: 971–988.
- SIROVÁTKA, T., MAREŠ, P., VEČERNÍK, J., ZELENÝ, M. 2002. *Monitorování chudoby v České republice* [online]. Praha: VÚPSV. [cit. 2013-06-06]. Dostupné z: <http://praha.vupsv.cz/Fulltext/Sirchu.pdf>.
- SIROVÁTKA, T. 2000. Sociální dávky a jejich příjemci: na „sociální trampolíně“, nebo ve slepé uličce? *Sociologický časopis* 36, 2: 181–199.
- SIROVÁTKA, T., KOFROŇ, P., JAHODA, R. 2011. *Rizika příjmové chudoby a materiální deprivace v České republice*. Praha: VÚPSV.
- SIROVÁTKA, T., KOFROŇ, P., RÁKOCZYOVÁ, M., HORA, O., TRBOLA, R. 2005. *Příjmová chudoba, materiální deprivace a sociální vyloučení v České republice a srovnání se zeměmi EU (výzkumná zpráva z projektu Monitorování chudoby)*. Brno: VÚPSV.
- SIROVÁTKA, T., WINKLER, J. (eds.). 2010. Význam „nových sociálních rizik“ v současné společenské vědě. *Sociální studia* 1: 7–21. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- SOKAČOVÁ, L. 2013. Rodinná a sociální politika. S. 6–8 in *Česká republika: Úpadek a rezignace. Národní zpráva české koalice Social Watch za rok 2012*. Praha: Ekumenická akademie. [online]. [cit. 2013-07-01]. Dostupné z: http://www.socialwatch.cz/wp-content/uploads/2013/08/0065_EA_SW_zprava-CR-2013_A5_web.pdf.

ŠPILÁČKOVÁ, M. a kol. 2011. *Možnosti moderních metod sociální práce při zvládání nových sociálních rizik*. Dílčí zpráva č. 4 v rámci projektu Nová sociální rizika a možnosti uplatnění moderních metod sociální práce v Moravskoslezském kraji. Podpora vědy a výzkumu v Moravskoslezském kraji RRC/03/2010. Ostrava: FSS OU, 2011. 61 s.

ŠUSTOVÁ, Š. 2013. Měření chudoby a příjmová chudoba v České republice. In *Z České demografické společnosti. Demografie* 55, 2. s. 158. [online]. [cit. 2013-07-01]. Dostupné z: [http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/8E004C7C95/\\$File/180313q2.pdf](http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/8E004C7C95/$File/180313q2.pdf).

TOMEŠ, I. 2001. *Sociální politika: teorie a mezinárodní zkušenost*. Praha: Sociopress.

VAN DER LAND, M., DOFF, W. 2010. Voice, exit and efficacy: dealing with perceived neighbourhood decline without moving out. *Journal of Housing and the Built Environment* 25: 429–445. [online]. [cit. 2013-08-01]. Dostupné z: http://download.springer.com/static/pdf/330/art%253A10.1007%252Fs10901-010-9197-2.pdf?auth66=1381333010_389dfcc175c399b4da3436727091519f&text=.pdf.

VEČERNÍK, J. 1991. Úvod do studia chudoby v Československu. *Sociologický časopis* 27, 5: 577–602.

WADSWORTH, M. E. 2012. Working with Low-income Families: Lessons Learned from Basic and Applied Research on Coping with Poverty-related Stress. *Journal of Contemporary Psychotherapy* 42: 17–25.

ŽELINSKÝ, T. 2010. Analýza chudoby na Slovensku založená na koncepte relativnej deprivácie. *Politická ekonomie*, 4.

SUMMARY

The monograph deals with the issue of research methods in social work. The author of the first chapter, Ivana Loučková, focuses on theoretical and methodological issues of research in social work. She discusses the role of research and the quantitative, qualitative and integrated research approaches.

In the second chapter Detlef Baum analyses the tradition of research in social work. The history of empirical research is closely related to the history of topical social problems and the history of state and social attempts at search for their solutions what is connected with the history of social policy. What the author regards important is mainly the tradition of the Chicago School that dealt namely with social and spatial aspects. He further focuses on the analysis of the development of the theoretical and research tradition of German social work. He elaborates three research traditions playing an important role especially in the 19th century and at the beginning of the 20th century which are: social reportages and early ethnographic studies, researches by questionnaires and qualitative studies of the Verein für Sozialpolitik (Association of social policy) and case studies and family monographies.

The third chapter by the authors Ivana Loučková and Detlef Baum elaborates the issue of particular areas encountered by a researcher in the field of research in social work. The chapter discusses the wording of research questions, the role of theory in social work, the issue of nontrivial hypotheses as well as concepts and terms, including the process of operationalization and measuring. The largest part deals with research methods and techniques used in social work. What is also discussed is the field of problems and limitations in research with the focus on possibilities and limits of researches in social work, the formulation of a task, means or the use of paradigms, the issue of research samples and representativeness and transportability of subsequent findings. The final issues mention the formulation and reflecting the outcomes of research findings as well as the relation between politics and science by means of ethical and political questions and corresponding with researchers' competences for realization of research.

The fourth chapter by Brian Littlechild presents the key issues for the application of qualitative methods in research in social work based on values and ethics. Special attention is paid to the ways of respecting individuals' rights. The participation of potentially vulnerable clients in the role of collaborating researchers is also regarded crucial. It gives examples from the field of work

with children and people with mental handicap which show that the research methods should be adapted to the basic values of social work and its ethical principles.

In the fifth chapter the author Armin Schneider discusses what are consequences in social work, to what extent they are measurable, or qualifiable, and what is the benefit of research focused on consequences for social work and its social role. He concludes that despite the fact that the focus on consequences plays an increasingly significant role in the conditions of social work, it is necessary to state strongly that only some effects and meanings can be captured by consequence in the sense of causal effectively consecutive relations. What must not be ignored is the fact that social work is responsible for values of human dignity and social justice and its legitimacy does not emerge merely from measurable indicators of consequence.

In the sixth chapter the authors František Znebejánek and Helena Kubátová analyse three fundamental positions of social constructivism according to the proportion with which independent agents participate in them on the one hand, and social structures independent of the social structure on the other hand. Representatives of these three positions are Bourdieu and his constructivist structuralism; Berger and Luckmann and their social construction of reality; and Blumer and his symbolic interactionism.

Besides, Bourdieu and Blumer's positions are related by a different concept of methodology expressing their relation to methodological constructivism. Berger and Luckmann do not comment on the issues of methodological constructivism. The chapter compares the said positions of social and methodological constructing and gives examples of their use in the practice of social research.

In the seventh chapter Marie Špiláčková introduces historical research in social work, based on identification, analysis and interpretation of texts. Historical research occupies an important position in social work and, unlike other historical studies, a researcher searching for the history of social work has to follow two lines at the same time. One of them focuses on the practice of social work on the level of work with clients; the second line follows the practice of social work in the context of society. The study of the history of social work helps ground the fundamental values of the profession and objectives which it strives for. It has a potential for strengthening the identity of social workers.

The eighth chapter by the author Alice Gojová is focused on the basic introduction in the issue of participatory action research and its possible use in the field of social work. This research method is based on the idea that scientific

research should also include an endeavour at a change that has impacts on the lives of the “examined” who thus get an opportunity to influence their lives. It should be conducted “with people” not “in people”, and to strive for a change based on knowledge, to offer an approach of “joint-forming” of knowledge. Main features of the participatory paradigm are described and particular flows of action research introduced in the chapter. An independent part is focused on the community-oriented participatory action research.

In the ninth chapter Detlef Baum, Kamila Vondroušová and Iva Tichá introduce the project of a research in social spatial segregation, arising from current needs of solving of the issue of social exclusion in the space of European cities. The chapter presents theoretical and methodological starting points of research in social spatial segregation. It describes usually used methods and approaches, deals in detail with indicators that can be used for measuring the rate of social spatial segregation, and analyzes problems which the research team faced during the project realization.

The tenth chapter by the authors Dana Sýkorová, Iva Tichá and Gabriela Nytra deals with the issue of research in poverty in old age. It specifically illustrates the use of the qualitative approach in research in social work, namely the method of grounded theory. The authors describe in detail the sources and methods of data collection, their processing, analysis and the process of interpretation. They reflect at the chapter conclusion that their theory fulfils the criteria of “well designed grounded theory” articulated by Strauss and Corbin.

The eleventh chapter describes methodological aspects of research the objective of which was to analyze living situations of families with underage children in various stages of social disqualification and ways in which the families cope with poverty and risks of poverty. Attention is focused on the operationalization of ways of coping with poverty and the risk of poverty and the stages of social disqualification. The conclusion of the chapter reflects problematic situations which the research team faced during the research project.

Selected documents illustrating the realization of the qualitative research in poverty in old age are presented in the book appendix.

Príloha 1 Karta účastníka výzkumu

KARTA ÚČASTNÍKA VÝZKUMU

Odpovídající varianty prosím zakroužkujte nebo odpovědi vepište.

Kartu vyplnil/a: 1. ŽENA 2. MUŽ

KOLIK VÁM BYLO LET O POSLEDNÍCH NAROZENINÁCH? _____

JAKÉ JE VAŠE NEJVYŠŠÍ DOSAŽENÉ VZDĚLÁNÍ?

1. základní škola	3. vyučení / střední škola s maturitou
2. vyučení / střední škola bez maturity	4. vysoká škola

JAKÉ BYLO VAŠE POVOLÁNÍ – to, které jste vykonával/a:

1. po většinu svého života _____

2. před odchodem do důchodu _____

JAKÁ BYLA VAŠE PRACOVNÍ „DRÁHA“:

Přerušil/a jsem práci z důvodu	
1. mateřské dovolené	ve kterých letech (<i>zhruba od – do</i>)
2. vážné, dlouhodobé nemoci	ve kterých letech (<i>zhruba od – do</i>)
3. ztráty zaměstnání	ve kterých letech (<i>zhruba od – do</i>)
4. z jiného důvodu (<i>uvedte</i>):	
5. Pracoval/a jsem po celá léta nepřetržitě	

KDY JSTE VSTOUPIL/A DO STAROBNÍHO DŮCHODU?

(*Před kolika léty? Popř. uveďte rok – stačí i přibližně*) _____

JAKÝ JE VÁŠ RODINNÝ STAV?

1. svobodný/á	4. rozvedený/á
2. ženatý/vdaná	5. vdovec/vdova
3. žijící s partnerem/partnerkou	

S KÝM NYNÍ ŽIJETE VE SPOLEČNÉ DOMÁCNOSTI?

(zakroužkujte prosím vše, co odpovídá Vaší situaci)

1.	sama/sám
2.	s životním partnerem/partnerkou
3.	s některým z Vašich dospělých dětí
4.	s některým z Vašich vnoučat
5.	s někým jiným (prosím doplňte, s kým)

POKUD MÁTE DĚTI, JAK DALEKO OD VÁS BYDLÍ?

		1. dítě	2. dítě	3. dítě
		<i>Vepište vždy, zda jde o dceru/syna</i>		
1.	bydlíme ve společné domácnosti			
2.	bydlí nedaleko (ve stejném městě) – je dosažitelná/ý pěšky			
3.	bydlí ve stejném městě, ale dále – je dosažitelná/ý autem/MHD, zhruba _____ minut jízdy			
4.	bydlí v jiné obci, městě – zhruba km:			
5.	Jiné: _____			

V JAKÉM BYTU ČI DOMU BYDLÍTE:

1.	bytu v osobním vlastnictví (Vašem nebo některého člena domácnosti)
2.	domu v osobním vlastnictví (Vašem nebo některého člena domácnosti)
3.	bytu státním, obecním s regulovaným nájemným
4.	bytu soukromého vlastníka s regulovaným nájemným
5.	bytu soukromého vlastníka s neregulovaným/tržním nájemným
6.	družstevním bytu
7.	bydlení (v bytu, domu apod.) poskytuje zaměstnavatel nebo instituce
8.	jiné (vypište prosím)

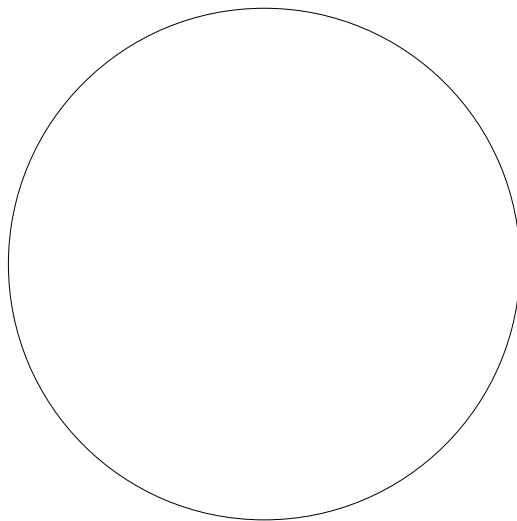
JAKOU ROZLOHU MÁ VÁŠ BYT/DŮM?

Obytné místnosti: přibližně _____m², kuchyň: asi _____m²

Pokud si nejste jist/a rozlohou, uveďte počet místností (kuchyň + pokoje) _____

MŮŽETE PROSÍM UVÉST, KOLIK ASI ČINÍ VAŠE CELKOVÉ MĚSÍČNÍ VÝDAJE NA BYDLENÍ (inkaso, nájemné/příspěvky do fondu oprav ap.)? Přibližně _____ Kč.

POKUSTE SE PROSÍM VYJÁDŘIT, JAKOU ČÁST Z VAŠICH MĚSÍČNÍCH PŘÍJMŮ TVOŘÍ JEDNOTLIVÉ VÝDAJE (např. na jídlo, bydlení, ošacení apod., ...).

Datum _____

Děkujeme za vyplnění!

.....
.....

Kontaktní karta (*Vyplňte pouze tehdy, pokud si přejete zaslat informaci o výsledcích výzkumu*):

Jméno a poštovní adresa _____

Případně telefon nebo e-mail: _____

Příloha 2 Scénář rozhovoru se sociálními pracovníky

Scénář rozhovoru se sociálními pracovníky

Představení tazatele, ev. připomenutí základních informací o výzkumu

Informace o nahrávání rozhovoru na diktafon, podpis informovaného souhlasu

Témata rozhovoru

Na základě čeho usuzujete, že jsou vaši klienti-senioři **chudí**? Jak se u nich **chudoba** projevuje, co charakterizuje jejich situaci?

Jaké jsou, dle Vás, možnosti nebo naopak limity sociální práce, resp. sociálních pracovníků (sociálních služeb) při řešení situace klientů ohrožených chudobou nebo klientů chudých? Jaké máte zkušenosti ze své vlastní praxe?

Shrneme-li: Jak se „celkově“ díváte na postavení seniorů v naší společnosti, na jejich situaci? (Příp. seniorů žijících v MSK, v Ostravě.)

Příloha 3 Souhlas s účastí na výzkumu Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

SOUHLAS S ÚČASTÍ NA VÝZKUMU FAKULTY SOCIÁLNÍCH STUDIÍ OSTRAVSKÉ UNIVERZITY V OSTRAVĚ

Výzkumníci: Gabriela Nytra, Iva Tichá, Dana Sýkorová
FSS OU, Fr. Šrámka 3, 709 00 Ostrava

Vážená paní, vážený pane.

Děkujeme Vám za ochotu poskytnout rozhovor pro účely výzkumu týkajícího se života, životních podmínek starších občanů – seniorů a seniorek. Vaše zkušenosti a názory jsou pro nás velmi cenné. Abychom je mohli využít, dovoluujeme si Vás informovat o následujícím:

Rozhovor je třeba nahrávat na diktafon – jen tak lze zachytit veškeré sdělené informace. Nahrávka bude poté přepsána a „anonymizována“, tzn., že nikde nebude uváděno Vaše jméno ani adresa. Úryvky z rozhovoru, obsahující Vaše výroky, nebude možné v žádné fázi výzkumu spojit přímo s Vaší osobou.

Zavazujeme se, že přepis rozhovoru bude využit pouze pro výzkumné záměry a archivován v anonymizované podobě. Zdůrazňujeme také, že účast na výzkumu je zcela dobrovolná. Máte právo kdykoliv a bez udání důvodu rozhovor ukončit.

Jakékoli dotazy ke zpracování nebo využití nahrávky Vám zodpoví pověřená tazatelka nebo níže uvedená garantka výzkumu.

Za Vaši spolupráci předem děkujeme!

Doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D.

Garantka projektu

Příloha 4 Transkripční značky použité ve výzkumu chudoby ve stáří

Transkripční systémy (dle Hendl 2005: 209)

(())	vysvětlení, popisná poznámka tazatele
() <i>nebo</i> (...)	místa rozhovoru, kterým není rozumět
(Je to tak?)	není zcela rozumět
A: } B: }	jeden mluví přes druhého
<u>Podtržení</u>	důraz (výška/síla hlasu)
<u>protažované</u> ↑ <i>nebo</i> (')	stoupání hlasu
(?)	otázka (tázací intonace)
-	klesající intonace či konec věty
(-)	kolísání hlasu, nerozhodný tón
(.)	kratička přestávka v projevu
..	krátká pauza
...	střední pauza
(pauza)	dlouhá pauza
hhm	
(z)	zábrany ve vyjádření, váhání
(smích)	
&	nápadně rychlé pokračování
(k)	označená korektura, zdůraznění konečné verze

Ukázka užití transkripčních značek (R21, řádky 439–456)

T: Ehm. A ještě, můžete mi říct, z čeho vy vlastně žijete? 00:35:34-0

R21: No, z těch dávek. 00:35:33-8

T: Z těch dávek, co dostáváte. 00:35:36-1

R21: No. .. jako ono se odečte za stravu, tady. 00:35:44-1

T: Ano. 00:35:44-1

R21: Za obědy a za nocleh. A pojištění, je to kolem (.), (...). No a zbydou mi maximálně tych pět, šet set. 00:35:53-6

T: Ehm. 00:35:53-6

R21: To, já si koupím si akorát to, co potřebuju. Nejsem, už jsem aji přestal kouřit, jenom kouřit. To bylo, kdysi bylo hej počkej, že. Moc to bylo, (.), (...) a kór dneska při dnešních cenách, to je dost. 00:36:17-4

T: Ehm, a tak co si tak pořídíte za to, co vám zbyde? 00:36:24-2

R21: No, tak co: Něco číst, noviny, to je moje. A jakési sladkosti, koláčky a takové ty, jinak. 00:36:37-8

T: Ano. 00:36:37-8

R21: Nejsem jako. 00:36:40-5

T: Jinak si nic dalšího nekupujete? 00:36:41-4

R21: No. Příležitostně, (..), (...) jako prostě, salám, jinak ne. 00:36:51-3

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Příloha 5 Strukturovaný rozhovor pro výzkum rodina

STRUKTUROVANÝ ROZHOVOR PRO VÝZKUM – RODINA

Úvodní slovo tazatele:

Děkujeme za Vaši ochotu účastnit se našeho výzkumu. Položíme Vám několik otázek, abychom lépe porozuměli situacím, ve kterých se nacházejí rodiny s dětmi v České republice. Vaše odpovědi budou anonymní, nebudou spojovány s Vaším jménem ani s Vaší rodinou. Pokud Vám některá z otázek bude nepřijemná, nemusíte na ni odpovídat.

Výsledky výzkumu budou použity jako návrhy na změny v sociální práci a v sociální politice týkající se rodin s dětmi.

Informace o dotazovaném: Vše pozorovatelné zaznamená tazatel/ka, případně se doptá:

Tazatel/ka:

Datum a čas zahájení rozhovoru:.....

Pohlaví respondenta:

Místo bydliště – ulice, městský obvod / město:

Kde rozhovor probíhá:

Kdo další je přítomen u rozhovoru:

Informace pro tazatele/ku: Odpovědi se kroužkují, pokud není v instrukcích uvedeno jinak. Značí se vždy jedna varianta odpovědi, pokud není u otázky uvedeno jinak.

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

I. ČLENOVÉ DOMÁCNOSTI

1. Kdo všechno žije ve Vaší domácnosti? Můžete jednotlivé členy domácnosti vyjmenovat?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. Pokud v domácnosti žijí i další dospělí členové než rodiče s dětmi (např. prarodiče, dospělé děti, nevlastní rodič, partneři dětí, známí), přispívají tyto osoby na provoz domácnosti a jakou formou?

Tazatel/ka: Označte variantu odpovědi křížkem do následující tabulky, spolu s uvedením vztahu dospělého člena, žijícího v domácnosti, k respondentovi / k respondentce.

Další dospělý člen	Finanční příspěvky			Materiální příspěvky (např. potraviny)		
	Ano	Ne	Nechci odpovídat	Ano	Ne	Nechci odpovídat

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

3. Jaký je věk a vzdělání všech členů v domácnosti?

Tazatel/ka: Doplňte prosím jednotlivé členy domácnosti včetně dětí a jejich věk do správného políčka dosaženého vzdělání u konkrétních osob. Jako první se ptejte na vzdělání, následně na věk člena domácnosti.

Dosažené vzdělání	PŘEDŠKOLNÍ VĚK	ZŠ	STŘ. Š. BEZ MATURITY	STŘ. Š. S MATURITOU	VOŠ	VŠ
Člen dom.						
Matka	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Otec	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Dítě 1	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Dítě 2	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Dítě 3	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Dítě 4	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Dítě 5	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Dítě 6	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Prarodič 1	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Prarodič 2	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Další člen domácnosti 1	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Další člen domácnosti 2	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Další člen domácnosti 3	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:
Další člen domácnosti 4	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:	věk:

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

II. BYDLENÍ

4. V jakém typu bydlení žijete?

- a) Byt/dům v osobním vlastnictví
- b) Družstevní byt
- c) Nájemní byt (smlouva přímo s vlastníkem bytu)
- d) Podnájem (smlouva s někým, kdo má smlouvu s vlastníkem bytu)
- e) Ubytovna
- f) Jiný typ, jaký?

Tazatel/ka: Pokud respondent/ka uvedla v otázce č. 4 variantu odpovědi a, přejděte k otázce č. 6.

5. Jaká je délka nájemní smlouvy bydlení, ve kterém žijete? (Volná odpověď)

.....

6. Jaká je velikost bytu/domu, ve kterém žijete?

- a) Garsoniéra (tedy bytová jednotka o jedné místnosti)
- b) 1+1 (nebo kk)
- c) 2+1 (nebo kk)
- d) 3+1 (nebo kk)
- e) 4+1 (nebo kk) a více

Tazatel/ka: V předcházejících odpovědích jste uvedl/a – viz otázka č. 4, že bydlíte v (typ bydlení).

7. Jak moc se obáváte ztráty tohoto bydlení?

- a) Zcela se obávám
- b) Spíše se obávám
- c) Ani nemám jistotu, ani se neobávám
- d) Spíše se neobávám
- e) Vůbec se neobávám

8. Pokud by to záleželo jen na Vás, chtěli/nechtěli byste se přestěhovat? Kam a proč? Uveďte, prosím, své důvody: (Volná odpověď)

.....
.....
.....
.....

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

III. ZAMĚSTNÁNÍ

9. Jaké zaměstnání a typ pracovního úvazku mají dospělí členové Vaší domácnosti (včetně dospělých dětí)?

Tazatel/ka: Uvedte člena rodiny, nejprve se zeptejte na zaměstnání (např. prodavačka, úřednice, ...), zaznamenejte a následně se zeptejte na typ pracovního úvazku (např. zaměstnanec na plný úvazek, na částečný úvazek, práce na DPP, OSVČ, brigády, mateřská dovolená, invalidní důchod, starobní důchod, nezaměstnaný, renta). Takto postupujte u každého dospělého člena domácnosti.

.....

.....

.....

.....

.....

10. Musel/a jste někdy změnit Vaše zaměstnání? (Nedobrovolné ukončení pracovního poměru) Pokud ano, kolikrát?

.....

.....

.....

.....

11. Byl/a jste Vy nebo někdo z Vaší domácnosti někdy v minulosti nezaměstnán/a? Kdo, kolikrát, jak dlouho?

.....

.....

.....

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

12. Pokud byste ztratil/a práci, případně jste již bez práce, byl/a byste ochoten/ochotna přistoupit na (je možno označit více variant):

- a) Rekvalifikaci (tedy kurz, který povede ke změně Vaší kvalifikace)
- b) Delší dojíždění za prací (časově – déle než hodinu)
- c) Práci více vzdálenou od místa bydliště (více než 50 km)
- d) Práci v České republice, kvůli které je nutno se přestěhovat do jiného místa bydliště
- e) Práci v zahraničí
- f) Jiné, jaké
- g) Nepřistoupil/a bych na to + z jakého důvodu, prosím uveďte:

.....
.....

13. Na co nejvíce hledíte při nástupu do zaměstnání?

- a) Finančně se mi to vyplatí
- b) Kolektiv, budu mezi lidmi
- c) Bude to náplň volného času
- d) Je to zajímavá práce
- e) Jiné, jaké

Tazatel/ka: Uveďte následující otázku: Ví se, že existuje černý trh práce. Názory na něj se různí, někteří ho schvalují, jiní jsou proti.

14. Jaký máte názor na existenci „černého trhu práce“ Vy?

Je dobře, že práce na černo existuje – je to jediná možnost, jak si ve špatné situaci polepšit

Je mi to jedno – kdo chce, ať si klidně na černo pracuje – je to jeho věc

Nesouhlasím s tím – snižuje to možnosti legální práce

d) Jiný názor – jaký?

.....

Tazatel/ka: Pokud respondent/ka uvedl/a..... v otázce č. 9 jako svou současnou situaci nezaměstnanost, přejděte prosím k bloku IV. Nezaměstnanost, k otázce č. 18.

Pokud je respondent/ka na mateřské/rodičovské dovolené, přejděte k bloku IV. Nezaměstnanost, k otázce č. 21.

Pokud je respondent/ka zaměstnán/a, pokračujte otázkou č. 15.

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

15. Jak jistě je podle Vás Vaše současné zaměstnání?

Tazatel/ka: Vysvětlit – tzn., že se můžete spolehnout na to, že zaměstnání neztratíte, že Vás nevyhodí z práce.

- a) Zcela jisté
- b) Spíše jisté
- c) Ani jisté, ani nejisté
- d) Spíše nejisté
- e) Zcela nejisté

16. V následující tabulce uveďte, prosím, Vaši spokojenost/nespokojenost se současným zaměstnáním:

Tazatel/ka: Respondentovi/respondence se předkládá kartička pro lepší orientaci při odpovědích. Odpovědi respondenta zaznamenávejte křížkem do záznamového archu. Tabulka se vyplňuje shora dolů.

MÍRA SPOKOJENOSTI	VELMI SPOKOJEN/A	SPIŠE SPOKOJEN/A	ANI SPOKOJEN/A, ANI NESPOKOJEN/A	SPIŠE NESPOKOJEN/A	VELMI NESPOKOJEN/A
OBLASTI SPOKOJENOSTI					
Výše platu					
Typ úvazku					
Typ práce					
Jistota práce					
Blízkost práce					

Tazatel/ka: Pokud respondent/ka v otázce č. 16 uvedl/a u kterékoliv kategorie variantu odpovědi spíše nespokojen/a, velmi nespokojen/a, položte otázku č. 17.

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

17. Myslíte si, že byste mohl/a s tím, s čím nejste ve své práci spokojen/a, něco udělat, změnit (můžete to ovlivnit)?

Tazatel/ka: Respondentovi/respondentce se předkládá kartička pro lepší orientaci při odpovědích. Odpovědi u jednotlivých oblastí (podle odpovědi na otázku č. 16) zaznamenávejte křížkem do záznamového archu. Tabulka se vyplňuje shora dolů.

Bylo by to podle mého názoru:

MOŽNOST ZMĚNY	NAPROSTO SNADNĚ	SPÍŠE SNADNĚ	ANI SNADNĚ, ANI NESNADNĚ	SPÍŠE NESNADNĚ	NEMOŽNĚ
OBLASTI SPOKOJENOSTI					
Výše platu					
Typ úvazku					
Typ práce					
Jistota práce					
Blízkost práce					

IV. NEZAMĚŠTNANOST

Tazatel/ka: *Blokem nezaměstnanost pokračujte pouze v případě, že respondent/ka uvedl/a v otázce č. 9 jako svoji současnou situaci či současnou situaci ostatních členů domácnosti nezaměstnanost.*

V případě mateřské/rodičovské dovolené pokračujte v tomto bloku otázkou č. 21. V ostatních případech přejděte k bloku V. Finance, k otázce č. 23.

18. Jak dlouho jste Vy nebo někdo z Vaší domácnosti v současnosti nezaměstnan/ nezaměstnani? (Uveďte měsíce či roky u jednotlivých členů domácnosti)

.....

.....

.....

19. Jste Vy nebo někdo z Vaší domácnosti evidován/a jako nezaměstnaný/ nezaměstnaná na Úřadu práce? Kdo? Jak dlouho?

.....

.....

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Tazatel/ka: Otázkou č. 20 pokračujte jen v případě, že je nezaměstnaný/a samotný/á respondent/ka. V případě nezaměstnanosti jiných členů domácnosti než respondenta/respondentky pokračujte dále blokem V. Finance, otázkou č. 23.

20. Jakým způsobem se snažíte práci najít? (Volná odpověď)

.....
.....

21. Myslíte si, že získat pracovní místo je pro Vás:

- a) Velmi jednoduché
- b) Spíše jednoduché
- c) Ani jednoduché, ani obtížné
- d) Spíše obtížné
- e) Velmi obtížné

Tazatel/ka: Otázkou č. 22 pokračovat pouze v případě, že respondent/ka odpověděl/a na otázku č. 21 variantou d, e.

22. Proč by bylo pro Vás obtížné pracovní místo získat? (Je možno označit více variant odpovědí)

- a) Kvůli mým dovednostem
- b) Kvůli nedostatečnému trhu práce, v tomto regionu pracovní místa nejsou
- c) Kvůli mé kvalifikaci (vzdělání, praxi v oboru)
- d) Kvůli diskriminaci
- e) Pracovní místa jsou, ale jsou obsazována levnou pracovní silou ze zahraničí
- f) Další

V. FINANCE

23. Byl/a byste ochoten/ochotná nám říci, jaké jsou Vaše celkové čisté příjmy za jeden měsíc pro celou Vaši domácnost?

Tazatel/ka: Vysvětlit čisté příjmy: Čistými příjmy máme na mysli tolik peněz, kolik dostanete za měsíc na ruku nebo na účet pro Vaši domácnost.

Do 5 000 Kč

- b) 5 001–8 000 Kč
- c) 8 001–10 000 Kč
- d) 10 001–12 000 Kč
- e) 12 001–15 000 Kč
- f) 15 001–20 000 Kč
- g) Více než 20 001 Kč

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

24. Z čeho se příjmy Vaší domácnosti skládají? (Je možno označit více variant odpovědí.) Uvedte také prosím alespoň přibližnou část z celku.

Tazatel/ka: Vysvětlit, že částí z celku se myslí polovina, třetina, čtvrtina, pětina... Zaznačte tuto část do prostoru za dvojtečkou u každé respondentem/respondentkou zmíněné varianty odpovědí.

- Mzdy (platy ze zaměstnání či brigád):
- Dávky – jaké dávky pobíráte?
- c) Alimenty:
- d) Starobní důchod:
- e) Invalidní důchod:
- f) Půjčky:
- g) Jiné zdroje příjmů – jaké? (např. z pronájmu, prodeje, výhry z automatů, apod.):
.....

25. Vystačí Vám tyto Vaše příjmy na živobytí?

- a) Ano, zcela
- b) Spíše ano
- c) Někdy vystačí, někdy nevystačí
- d) Spíše ne
- e) Určitě ne

26. Jak moc jste s příjmy Vaší domácnosti spokojen/a?

- a) Zcela spokojen/a
- b) Spíše spokojen/a
- c) Ani spokojen/a, ani nespokojen/a
- d) Spíše nespokojen/a
- e) Zcela nespokojen/a

27. Někteří lidé mají něco ušetřeno, jiní nemají nic. Jak je to s Vámi? Máte jako domácnost nějaké úspory?

- a) Žádné nemáme
- b) Ano, méně než 10 000 Kč
- c) Ano, 10 001 Kč – 20 000 Kč
- d) Ano, 20 001 Kč – 50 000 Kč
- e) Ano, 50 001 Kč – 100 000 Kč
- f) Ano, nad 100 000 Kč

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

28. Můžete prosím uvést, za co, podle Vás, platíte jako domácnost největší peněžní částky? (Volná odpověď)

.....
.....
.....

29. Je něco, na co Vám podle Vás chybějí peníze? Co byste si chtěli koupit a nemůžete? (Volná odpověď)

.....
.....
.....

30. Museli jste v poslední době (za poslední rok) ve Vaší domácnosti něco zastavit nebo prodat, abyste mohli zaplatit složenky a pokrýt náklady na běžné živobytí? Jak často?

- a) Neustále
- b) Velmi často
- c) Občas
- d) Výjimečně
- e) Nikdy – nic jsme zastavovat ani prodávat nemuseli

31. Má Vaše domácnost nějaké půjčky, hypotéky, úvěry nebo dluhy formou pokut, penále, a podobně?

- a) Ano
- b) Ne, ale v minulosti ano
- c) Ne, ani v současnosti, ani v minulosti

Tazatel/ka: Pokud respondent/ka odpoví na otázku č. 31 variantou b, c – přejít k otázce č. 33. Pokud respondent/ka odpoví na otázku č. 31 variantou a, pokračujte otázkou č. 32.

32. Jak byste ohodnotil/a svou situaci se splácením jakýchkoliv dluhů, hypoték či úvěrů, které má nyní Vaše domácnost?

- a) Splácení je zcela zásadní problém
- b) Se splácením má naše domácnost spíše problém
- c) Splácení není ani problematické, ani neproblematické
- d) Se splácením naše domácnost problém spíše nemá
- e) Splácení není žádný problém

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

33. Jak dostupná (finančně) je zdravotní péče pro Vás (Vašeho partnera, děti)?

Zdravotní péče je finančně:

- a) Plně dostupná
- b) Spíše dostupná
- c) Ani dostupná, ani nedostupná
- d) Spíše nedostupná
- e) Zcela nedostupná

VI. PROŽÍVÁNÍ, HODNOTY, POSTOJE

34. Když zvážíte všechny okolnosti Vašeho života (bydlení, zaměstnanost, finance): Jak jste spokojen/a se svou současnou životní situací?

- a) Velmi spokojen/a
- b) Spíše spokojen/a
- c) Ani spokojen/a, ani nespokojen/a
- d) Spíše nespokojen/a
- e) Velmi nespokojen/a

35. Když se zamyslíte nad Vaším současným životem, je něco, co byste v něm změnil/a?

- a) Ano
- b) Ne

Tazatel/ka: Pokud respondent/ka odpověděl/a na otázku č. 35 variantou b, pokračujte otázkou č. 40.

36. Co byste ve svém životě změnil/a nejraději? Uvedte, prosím:

.....
.....

37. Myslíte si, že je změna v této oblasti možná, uskutečnitelná?

- a) Ke změně rozhodně může dojít
- b) Změna je docela pravděpodobná
- c) Změna je docela nepravděpodobná
- d) Ke změně rozhodně nemůže dojít

Tazatel/ka: Pokud respondent/ka odpověděl/a na otázku č. 37 variantou c, d, pokračujte otázkou č. 40.

38. Za jak dlouho, podle Vás, může ke změně dojít?

- a) Velmi brzy, tedy každým dnem
- b) Za nějaký čas, je to otázka měsíců
- c) Za velmi dlouho, až v daleké budoucnosti

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

39. Kdo nebo co si myslíte, že k této změně přispěje nejvíce; kdo nebo co nejvíce uvede „věci do pohybu“?

Tazatel/ka: Zapište první tři uváděné.

- a) Já sám
- b) Moje rodina
- c) Naše organizace/skupina
- d) Komunita – obyvatelé, zájmové skupiny
- e) Obec – místní samospráva
- f) Stát
- g) Jiné, jaké

40. Jak důležité jsou podle Vás následující věci, aby byl člověk v životě úspěšný?

Tazatel/ka: Předložte respondentovi/respondentce kartičku, odpovědi zaznamenávejte křížkem do záznamového archu. Tabulka se vyplňuje shora dolů.

MÍRA DŮLEŽITOSTI	ZÁŠADNÍ	SPÍŠE DŮLEŽITÉ	ANI DŮLEŽITÉ, ANI NEDŮLEŽITÉ	MÉNĚ DŮLEŽITÉ	ZCELA NEDŮLEŽITÉ
OBLASTI ÚSPĚCHU					
Pocházet z bohaté rodiny					
Pocházet ze vzdělané rodiny					
Být ctizámostivý, mít ambice					
Usilovně pracovat					
Znát ty správné lidi					
Doba, v níž žijeme					
Společnost, v níž žijeme					
Zda jste muž, či žena					
Národnost					
Jiné:					

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

41. Jak jsou pro Vás důležité následující hodnoty?

Tazatel/ka: Předložte respondentovi/respondentce kartičku, odpovědi zaznamenávejte křížkem do záznamového archu. Tabulka se vyplňuje shora dolů.

MÍRA DŮLEŽITOSTI	ZÁSADNÍ	SPÍŠE DŮLEŽITÉ	ANI DŮLEŽITÉ, ANI NEDŮLEŽITÉ	MÉNĚ DŮLEŽITÉ	ZCELA NEDŮLEŽITÉ
HODNOTY					
Peníze					
Práce podle Vašich představ					
Dobré zdraví					
Spokojený rodinný život					
Dobré vztahy se sousedy					
Společenské uznání					
Vlastní bydlení					
Vlastní auto					
Přátelé a sociální vazby					
Duchovně orientovaný život					
Trávení volného času podle svých představ					
Práce pro druhé, pro společnost, pro přírodu					
Bezpečí v místě bydliště					
Získávání informací o společnosti a o světě					
Tvůrčí činnost (duševní i manuální)					
Jiné – jaké?					

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

42. Když se zamyslíte nad svým životem, máte pocit, že jste:

- a) Velmi úspěšný/á
- b) Spíše úspěšný/á
- c) Ani úspěšný/á, ani neúspěšný/á
- d) Spíše neúspěšný/á
- e) Velmi neúspěšný/á

43. Daří se Vám podle Vašeho názoru „mít život ve svých rukou“? Mít svou situaci pod kontrolou?

- a) Ano, zcela
- b) Spíše ano
- c) Ani ano, ani ne
- d) Spíše ne
- e) Vůbec ne

44. Když přemýšlíte o své budoucnosti, co Vás napadá? (Volná odpověď)

.....

.....

45. Kdo je, podle Vás, v České republice chudý? (Volná odpověď)

.....

.....

46. Kam byste zařadil/a sebe a svou domácnost?

- a) Velmi chudí
- b) Spíše chudí
- c) Ani chudí, ani bohatí
- d) Spíše bohatí
- e) Velmi bohatí

47) Kam byste zařadil/a svou původní rodinu (rodinu, v níž jste vyrůstal/a)?

- a) Velmi chudí
- b) Spíše chudí
- c) Ani chudí, ani bohatí
- d) Spíše bohatí
- e) Velmi bohatí

Tazatel/ka: Pokud respondent/ka odpověděl/a na otázku č. 46 variantou a, b, přejděte k otázce č. 49. Pokud respondent/ka odpověděla na otázku č. 46 variantou c, d, e, pokračujte otázkou č. 48.

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

48. Obáváte se v blízké budoucnosti (v době do jednoho roku) chudoby?

- a) Ano, velmi se obávám
- b) Ano, spíše se obávám
- c) Ne, spíše se neobávám
- d) Ne, rozhodně se neobávám
- e) Neřeším to, nepřemýšlím nad tím

Pokud ano, uveďte, v jakém případě nejvíce:

- a) V případě nemoci či invalidity
- b) Nezaměstnanosti
- c) Odchodu do starobního důchodu
- d) Mateřské dovolené
- e) Náhlé ztráty životního partnera nebo člena rodiny
- f) V jiném případě, v jakém

49. Co si myslíte o tom, že někteří chudí jsou naštvaní a dávají to najevo (např. zapalováním aut, rabováním obchodů, protesty, apod., ...)?

- a) Plně chápu jejich pohnutky a souhlasím s tím
- b) Nechápu je, ale pokud to tak cítí, ať to tak dělají
- c) Chápu jejich pohnutky, přesto s tím nesouhlasím
- d) Zcela to odsuzuji, nesouhlasím s tím
- e) Nevím, je mi to jedno
- f) Jiný názor – jaký?

50. Co s chudobou a chudými? (Volná odpověď)

.....

.....

.....

.....

VII. SOCIÁLNÍ ŽIVOT

51. Každý z nás žijeme ve společnosti, která nám dává nebo naopak nedává příležitosti uplatnit se, uspokojit, či neuspokojit naše potřeby. Jak je to s Vámi, jak se díváte na své možnosti a šance v následujících oblastech?

Tazatel/ka: Vysvětlíte jednotlivé oblasti poznámkami v závorce. Zakroužkujte buď variantu mám, omezené nebo nemám, podle respondentovy/respondentčiny odpovědi.

Možnosti:

- a) Vzdělání (získat vzdělání, udělat si školu) mám/omezené/nemám
- b) Zdravotní péče (získat dobré ošetření, léky) mám/omezené/nemám
- c) Doprava (dostat se někam vlakem, autem, ...) mám/omezené/nemám
- d) Spotřeba (dělat běžné nákupy) mám/omezené/nemám
- e) Trávení volného času (trávit čas podle svých představ) . mám/omezené/nemám
- f) Bydlení (mít bydlení podle svých potřeb) mám/omezené/nemám
- g) Zaměstnání (mít práci podle svých potřeb) mám/omezené/nemám
- h) Sociální kontakty s lidmi (mít lidi, se kterými si popovídáte, kteří Vám mohou pomoci):

- S rodinou mám/omezené/nemám
- Se známými, přáteli, sousedy mám/omezené/nemám

i) Jiná oblast, jaká mám/omezené/nemám

Tazatel/ka: Pokud respondent/ka odpověděl/a v otázce č. 51 v kterékoliv oblasti variantou omezené či nemám, vraťte se postupně k těmto oblastem a položte otázku č. 52 pro každou oblast zvlášť. Odpověď zaznamenejte formou: „daná oblast – respondentovo/respondentčino zdůvodnění“ Pokud respondent/ka odpověděl/a, že má možnosti ve všech oblastech, pokračujte otázkou č. 53.

52. Proč si myslíte, že možnosti v dané oblasti máte omezené či nemáte? (Volná odpověď)

.....
.....

53. Máte pocit, že k Vám byla společnost z nějakého pohledu nespravedlivá?

Tazatel/ka: Je možno nabídnout podněty k zamyšlení – viz v závorce (např. nespravedlnost v práci, v přístupu k bydlení – neuzavření nájemní smlouvy, vypovězení nájemní smlouvy, v odebrání/nepřiznání dávek, apod., ...)

- a) Ne
- b) Ano, v čem?

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

54. Když se tedy znovu zamyslíte nad tím, jaké máte ve společnosti možnosti Vy sám/sama. Dá se říci, že se cítíte být součástí společnosti, do níž patříte, máte v ní své místo?

- a) Rozhodně ano
- b) Spíše ano
- c) Ani ano, ani ne
- d) Spíše ne
- e) Rozhodně ne

55. Můžete prosím říci, jakou důvěru máte v to, že následující instituce vyřeší Vaše problémy?

Tazatel/ka: Předložte respondentovi/respondentce kartičku, odpovědi zaznamenávejte křížkem do záznamového archu. Tabulka se vyplňuje shora dolů.

MÍRA DŮVĚRY	ZCELA DŮVĚŘUJI	SPÍŠE DŮVĚŘUJI	ANI DŮVĚŘUJI, ANI NEDŮVĚŘUJI	SPÍŠE NEDŮVĚŘUJI	ZCELA NEDŮVĚŘUJI	NEMÁM S INSTITUCÍ ŽÁDNOU ZKUŠENOST
INSTITUTE						
Policie ČR						
Sociální odbory městských úřadů						
Úřad práce – dávky						
Úřad práce – nezaměstnanost						
Komunitní centra (zaměřená na volný čas)						
Poradny (psychologické a manželské poradny, ...)						
Poradny (finanční poradenství)						
Školy, školky						
Soudy						
Jiné – jaké?						

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

56. Máte nějaké koníčky a zájmy?

Ne

b) Ano, jaké?

57. Jste členem/členkou nějakého kroužku, organizace, společenství, iniciativy?
(zájmového, sportovního, atd.) (Je možno zaznačit více variant odpovědí)

a) Ne

b) Sportovní klub (včetně rybářství)

c) Profesní asociace (např. Lékařská komora, Česká asociace sester, ...)

d) Náboženská skupina

e) Politická strana, hnutí

f) Kulturní (amatérské divadlo, kapela, taneční soubor atd.)

g) Odbory

h) Místní zastupitelstvo

i) Domovní výbor, představenstvo bytového družstva atd.

j) Vzdělávací skupiny (např. školní rada)

k) Svěpomocné skupiny

l) Neziskový a občanský sektor (př. skaut, Červený kříž, ekologická hnutí atd.)

m) Další – jaké, prosím uveďte

Celkem v kolika? (Počet):

58. Máte někoho, na koho se můžete v případě problémů obrátit? (Je možno
označit více variant odpovědí)

a) Ano, hlavně na rodinu

b) Ano, hlavně na známé, přátele a sousedy

c) Ano, hlavně na oficiální organizace

d) Ano, na koho jiného, uveďte

e) Spoléhám se hlavně sám na sebe

f) Ne

Tazatel/ka: Teď, když jsme se podívali společně na jednotlivé oblasti: bydlení, zaměstnání, finance, Vaše hodnoty, postoje, Vaše místo ve společnosti, tak jak jej vnímáte (Předložte kartičku s bublinami):

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

59. Můžete označit, v jaké oblasti zažíváte v současnosti největší obtíže? Co je pro Vás v této oblasti největším problémem? (Volná odpověď)

Tazatel/ka: Respondent/ka vybere problémovou oblast; tazatel/ka spolu s respondentem shrnuje již konkrétní potíže v dané oblasti, odpovědi zanesu do záznamového archu.

Oblast:

.....
.....

Problémy:

.....
.....

Tazatel/ka: Děkujeme za Vaši otevřenost, tímto se dostáváme k poslednímu bloku našeho dotazníku.

VIII. SOCIÁLNÍ PRÁCE

60. Co je podle Vás sociální práce, co si pod tímto pojmem představujete? (Volná odpověď)

.....
.....

Tazatel/ka: Děkujeme za odpověď. Sociální práci pro účely tohoto dotazníku rozumíme sociální služby (jako jsou poradny, azylové domy, komunitní centra pro děti, terénní služby), ale také Úřad práce, sociální odbory; a pomoc a podporu, která se v nich lidem nabízí a poskytuje.

61. Máte představu, v čem nejvíce může být lidem nápomocný sociální pracovník?

- a) Řídí a přiděluje sociální služby a nabízenou pomoc lidem, kteří ji potřebují
- b) Obhajuje zájmy a práva lidí (například když člověka potká nějaká nespravedlnost: např. je mu ukončena neprávem nájemní nebo pracovní smlouva)
- c) Pomáhá lidem s potížemi v kontaktu s institucemi, jako jsou úřady
- d) Jiné, jaké
- e) Vůbec netuším – nemám žádnou představu

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

62. Můžete prosím sdělit Váš názor na to, jak vidíte potřebnost sociální práce?

- a) Je potřebná, i pro mne
- b) Je potřebná, ale ne pro mne
- c) Není ani potřebná, ani nepotřebná
- d) Je zcela zbytečná, k ničemu není
- e) Nemám názor

63. Využil/a jste Vy nebo někdo z Vaší domácnosti již někdy pomoci sociální práce, sociálních služeb?

- a) Ne, ještě nikdy
- b) Ano, Kdo? Jaký typ?
-
-

Tazatel/ka: Pokud respondent/ka odpoví na otázku č. 63 variantou b, uveďte, že on/a sám/sama využil/a pomoci sociální práce, pokračujte otázkou č. 64. V dalších případech přejděte k otázce č. 70.

64. O jaký typ spolupráce se jedná/ jednalo?

- a) Dlouhodobější spolupráce (déle než 3 měsíce)
- b) Krátkodobá spolupráce (do 3 měsíců, včetně)
- c) Pouze jednorázová návštěva/pomoc

65. Domníváte se, že Vám tato spolupráce ve Vašem případě pomohla (byla nějak užitečná)?

- a) Ne, nepomohla + proč?
-
- b) Ano, pomohla + v čem?

66. Jak byste označil/a chování sociálních pracovníků k jejich klientům?

- a) Vstřícné
- b) Bez zájmu o člověka
- c) Arogantní
- d) Partnerské
- e) Jiné – jaké?
- f) Nevím, nedokážu popsat

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

67. Jak hodnotíte požadavky, které na Vás sociální pracovníci mají/měli? (co od Vás očekávají, co Vám radí, že máte udělat, apod., ...)

- a) Jejich požadavky jsou pochopitelné a plním je, protože mi pomáhají řešit mou situaci
- b) Jejich požadavky jsou pochopitelné, ale ve skutečném životě to tak nefunguje, proto je neplním
- c) Jejich požadavky jsou nesmyslné, ale plním je, abych měl klid
- d) Jejich požadavky jsou nesmyslné, nemají žádnou představu o tom, co potřebuji, proto je neplním

68. Co byste od sociálních pracovníků nejvíce očekávali? (Volná odpověď)

.....
.....

69. Co by podle Vás měli sociální pracovníci dělat jinak, změnit? (Volná odpověď)

.....
.....

70. Považujete za správné, že jsou pozastaveny sociální dávky těm rodičům, jejichž děti do školy pravidelně nechodí?

Tazatel/ka: Upřesnit: Sociální dávky nejsou vypláceny po dobu tří měsíců, pokud má dítě neomluvené hodiny ve škole.

- a) Ano – proč?
- b) Ne – proč?
- c) Nevím

71. Co si myslíte o lidech, kteří využívají pomoc sociálních pracovníků? (Je možno označit více variant odpovědí)

- a) Využívají svého práva v nepříznivé situaci (je to jejich právo pomoc požadovat)
- b) Jsou to většinou ty skupiny obyvatel, co ji potřebují nejméně, zneužívají pomoc a parazitují na systému
- c) Je to přirozené, požádat o pomoc, když je člověk v obtížné situaci
- d) Jsou to slabé povahy, pomoc od sociálních pracovníků není třeba, člověk si vždycky nějak poradí sám
- e) Dělalí dobře, když se pomoc nabízí, tak proč ji nevyužít
- f) Pokud mají děti, nic jiného jim nezbyvá
- g) Nemám na ně názor
- h) Jiné, uveďte

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Tazatel/ka: Děkuji za Váš čas a Vaši ochotu, náš rozhovor je téměř u konce. Na závěr položte následující otázky:

Jste ochoten/ochotna zúčastnit se dalšího podobného výzkumu v budoucnosti? V případě kladné odpovědi, jakým způsobem Vás můžeme kontaktovat?

.....
.....

Znáte někoho (rodinu s dětmi, kde minimálně jedno dítě je do 15 let věku), o kom si myslíte, že by se také rád zúčastnil tohoto výzkumu? O koho se jedná? Je možné předat náš kontakt této rodině?

.....
.....

Je něco, na co se mě chcete zeptat?

.....
.....

Máte nějaké další komentáře nebo návrhy, které chcete k dotazníku dodat?

.....
.....

Čas ukončení rozhovoru:

Jméno a příjmení tazatele/ tazatelky:

SEZNAM TABULEK

Tabulka 1 Elementy kvalitativního metodologického paradigmatu.....	24
Tabulka 2 Elementy integrovaného metodologického paradigmatu.....	29
Tabulka 3 Paradigmatická matice	105
Tabulka 4 Dimenze účinků a příjemci účinků	142
Tabulka 5 Stupně výpočtů SROI.....	145
Tabulka 6 Podíl pramenného a mimopramenného poznání v jednotlivých etapách práce historika.....	185
Tabulka 7 Akční výzkum – směry a představitelé	206
Tabulka 8 Postup v akčním výzkumu	207
Tabulka 9 Rozdíly mezi tradičním a komunitně orientovaným výzkumem.....	209
Tabulka 10 Postup při komunitně orientovaném akčním výzkumu	212
Tabulka 11 Přehled jednotlivých kroků komunitně orientovaného participativního výzkumu podle Hackera	213
Tabulka 12 Etické principy participativního akčního výzkumu	214
Tabulka 13 Velikost a struktura souboru seniorů	247
Tabulka 14 Provizorní paradigmatický vzorec (výzkum chudoby ve stáří)	255
Tabulka 15 Prozatímní návrh centrální kategorie.....	256
Tabulka 16 Výčet způsobů zvládnání	278
Tabulka 17 Výsledná kategorizace způsobů zvládnání.....	279
Tabulka 18 Operacionalizace způsobu B1 „Pasivní adaptace“	282
Tabulka 19 Operacionalizace způsobu B2 „Pozitivní adaptace“	283
Tabulka 20 Operacionalizace způsobu B3 „Instrumentalizace situace“	285
Tabulka 21 Částky životního minima v Kč za měsíc	287

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obrázek 1 Výzkumný model kvalitativního přístupu	25
Obrázek 2 Výzkumný model integrovaného přístupu	29
Obrázek 3 Integrované výzkumné paradigma	30
Obrázek 4 Stadia podmíněného vznikání.....	30
Obrázek 5 Charakteristické rysy nebo dimenze sociální struktury.....	73
Obrázek 6 Interakční prostory	92
Obrázek 7 Typy výběrů.....	109
Obrázek 8 Vzorec účinku	140
Obrázek 9 Proces obsahové analýzy	190
Obrázek 10 Interakční spirála akčního výzkumu.....	208
Obrázek 11 Proces získávání dat	251
Obrázek 12 Vztahy mezi kategoriemi (Rozhovor č. 16).....	254
Obrázek 13 Způsoby zvládnání ohrožení chudobou a chudoby a fáze sociální diskvalifikace.....	274

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha 1 Karta účastníka výzkumu	303
Příloha 2 Scénář rozhovoru se sociálními pracovníky	307
Příloha 3 Souhlas s účastí na výzkumu Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě.....	308
Příloha 4 Transkripční značky užití ve výzkumu chudoby ve stáří.....	309
Příloha 5 Strukturovaný rozhovor pro výzkum rodina.....	311

AUTOŘI

Prof. Dr. Detlef Heinrich Baum, Dr. h. c.

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

Prof. Dr. Detlef Baum, Dr. h. c., byl profesorem sociologie a sociální politiky na Vysoké škole Koblenz (Hochschule Koblenz), obor sociální vědy. Vedl také Institut pro výzkum města a obce. Jeho stěžejní témata jsou sociologie města, sociální problémy ve městě, chudoba a sociálně prostorová segregace, sociální exkluze a inkluze a komunitní sociální práce.

V současné době je vedoucím výzkumného týmu na Fakultě sociálních studií na Ostravské univerzitě v Ostravě v rámci Evropského programu.

Doc. PhDr. Alice Gojová, Ph.D.

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

Doc. PhDr. Alice Gojová, Ph.D., je docentkou v oboru Sociální práce na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě. Ve výuce a výzkumu se věnuje komunitní sociální práci a sociální práci s rodinou. Pravidelně publikuje v české i zahraniční odborné literatuře.

Mgr. Vendula Gojová, Ph.D.

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

Mgr. Vendula Gojová, Ph.D., pracuje jako odborná asistentka na katedře sociální práce Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě, kde vyučuje kurzy Etnické skupiny a Sociální patologie. Dále se věnuje možnostem využití myšlenek sociálního podnikání v sociální práci.

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D.

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D., přednáší sociologické teorie, metodologii sociologie a sociologii životního způsobu na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Publikovala monografie týkající se této problematiky: Metodologie sociologie (Univerzita Palackého v Olomouci, 2006), Sociologie (Univerzita Palackého v Olomouci, 2008), Sociologie životního způsobu (Grada: Praha, 2010) a studie: Fenomenologická sociologie Alfreda Schütze (Univerzita Palackého v Olomouci, 2002), Vyprávěné biografie tří historických generací žen (Univerzita Palackého v Olomouci, 2005), Ideální typy v díle Maxe Webera (Sociológia, 2012). Je autorkou monografie zaměřené na možnosti propojení fenomenologie a sociální stratifikace: Životní svět a sociální světy (Univerzita Palackého v Olomouci, 2008). Přispívá do monografií týkajících se sociologické teorie, např. Pierre Bourdieu a teorie symbolické směny (Univerzita Karlova v Praze, 2008), Diferenciace a kolektivní chování: J. Alexander a P. Colomy o neofunkcionalismu (Karolinum: Praha, 2007, se spoluautorem), Hodnotový kulturní vzorec v teorii Talcotta Parsonse v kontextu různých způsobů řešení problému propojení člověka a společnosti (Karolinum: Praha, 2006). Je členkou redakční rady časopisu Historická sociologie a ediční rady Sociologického nakladatelství (SLON).

Kontakt na autora: helena.kubatova@upol.cz

Mgr. Eliška Lindovská

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

Mgr. Eliška Lindovská vystudovala magisterský obor Sociální práce s poradenským zaměřením na Filozofické fakultě Ostravské univerzity v Ostravě. Několik let pracuje jako sociální pracovnice v neziskovém sektoru v České republice a v Anglii. Od roku 2011 působí jako interní doktorandka na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě.

V rámci své disertační práce řeší téma vyloučení z bydlení a modely sociální práce s lidmi bez domova. Jako dobrovolnice se podílí na realizaci projektu Noc venku a zabývá se metodou divadla utlačovaných při práci se sociálně znevýhodněnými skupinami.

Prof. Dr. Brian Littlechild

Univerzita Hertfordshire, Velká Británie

Prof. Dr. Brian Littlechild v současnosti působí jako vedoucí Zdravotně-sociální fakulty na Univerzitě Hertfordshire. Dříve pracoval jako kvalifikovaný a registrovaný sociální pracovník. Věnoval se sociální práci s rodinami s dětmi, mladistvými pachateli trestných činů a lidem se specifickými psychickými potřebami. Ve své publikační činnosti se věnuje otázkám duševního zdraví „mladých dospělých“ pachatelů trestné činnosti a dále pak otázkám duševního zdraví a rizik v jejich posuzování. Zaměřuje se rovněž i na mezinárodní otázky sociální práce. Je editorem publikací Mezinárodní asociace škol sociální práce („the International Association of Schools of Social Work“) a Britské asociace sociálních pracovníků („the British Association of Social Workers“). Je členem redakční rady the British Journal of Social Work a šéfredaktorem odborného časopisu Evropského výzkumného institutu sociální práce. Dále působí jako poradce Rady Evropy v otázkách mladých pachatelů a duševního zdraví.

Doc. RNDr. Ivana Loučková, CSc.

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě; Slezská univerzita v Opavě

Doc. RNDr. Ivana Loučková, CSc., vystudovala učitelství oboru matematika a fyzika a další specializaci numerická matematika na Univerzitě Palackého v Olomouci. Od roku 1979 se zabývá empirickým výzkumem v sociologii a příbuzných vědních oborech.

Hodnost kandidáta filozofických věd v oboru sociologie získala v roce 1992 na Masarykově univerzitě v Brně, habilitovala se v roce 2003 pro obor sociologie prací „Tvorba a redukce dat v současném sociálně vědním výzkumu“. V současnosti působí jako docentka pro obor sociologie se zaměřením na metodologii výzkumu ve společenských vědách na Ústavu veřejných politik Slezské univerzity v Opavě a jako vědecký pracovník na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě. Dlouhodobě působila jako docentka na katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Absolvovala studijní pobyty na Department of Sociology, University of York. Napsala studijní publikaci *Integrovaný přístup v sociálním výzkumu*, která byla vydána Sociologickým nakladatelstvím SLON v Praze v r. 2010. *Integrovaný výzkum* přednášela na univerzitách v Anglii (Canterbury Christ Church University College), Německu (Katholische Universität Eichstätt) a Finsku (Univerzita Kuopio). Od roku 2002 participuje na projektech ve výzkumné agentuře Sociotrendy, kde uplatňuje metodologii integrovaného výzkumného přístupu.

Mgr. Eva Nedomová

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

Mgr. Eva Nedomová je studentkou doktorského studijního oboru Sociální práce na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě. V rámci disertační práce se věnuje tématu využitelnosti úkolově orientovaného přístupu v praxi a tématu předluženosti v české společnosti. Na fakultě vyučuje předměty Znakový jazyk a Finanční gramotnost pro sociální pracovníky. Ve volném čase se věnuje práci s osobami se sluchovým postižením.

Mgr. Gabriela Nytra

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

Mgr. Gabriela Nytra je doktorskou studentkou oboru Sociální práce na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity. Zároveň působí jako vědecká pracovnice na téže fakultě. Zabývá se výzkumem v oblasti chudoby ve stáří a vdovství ve stáří. Několik let se aktivně věnovala dobrovolnické činnosti v hospici a s lidmi v terminálním stadiu života v domácím prostředí.

Doc. PhDr. Jelena Petrucijová, CSc.

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

Docentka v oboru systematická filozofie. Autorka/spoluautorka 5 monografií, řady časopiseckých studií opublikovaných v odborných periodikách ze světově uznávaných databází SCOPUS, ERIH, PHILOSOPHER'S INDEX. Na Fakultě sociálních studií garantuje a přednáší předměty Filozofické základy metodologie společenských věd, Metodologie společenských věd a sociální práce, Filozofie a etika.

Prof. Dr. Armin Schneider

Hochschule Koblenz, Německo

Prof. Dr. Armin Schneider, ročník 1964. Studoval sociální práci v Koblenci, dále pedagogiku, psychologii a katolickou teologii ve Frankfurtu a ve Vídni. Prof. Schneider vyučuje a vede výzkumy na Vysoké škole v Koblenci (Hochschule Koblenz) v oboru sociální věci v oblastech výzkum v sociální práci a řízení a vedení sociálních organizací. Další výuka: Hogeschool Zuyd, Maastricht/NL, London Metropolitan University/UK a Campus Institut, Oberhaching. Je mluvčím sekce Výzkum německé společnosti pro sociální práci (DGSA). Těžiště jeho práce a výzkumu: etika organizací, trvalý management, evaluace.

Doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D.

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě; Univerzita Palackého v Olomouci

Doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., působí jako docentka sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci a na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě. Její pedagogické a vědeckovýzkumné aktivity jsou zaměřeny především na témata ze sociologie rodiny (vztahy mezi příbuznými, příbuzenskou pomoc a podporu) a z gerontosociologie (osobní autonomii a sociální integraci seniorů, urbánní aspekty stárnutí a stáří, chudobu ve stáří apod.). Vede rovněž kurzy kvalitativní metodologie v navazujícím magisterském a v doktorském studiu.

Mgr. Marie Špiláčková, Ph.D.

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

Mgr. Marie Špiláčková, Ph.D., působí na katedře sociální práce Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě jako odborná asistentka se zaměřením na teorie a metody sociální práce. Ve vědeckovýzkumné oblasti se zabývá historickým výzkumem aplikovaným v sociální práci.

Mgr. Ing. Iva Tichá

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

Mgr. Ing. Iva Tichá je začínajícím vědeckým pracovníkem na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě. Zabývá se výzkumnými tématy stárnutí populace, sociální exkluze, sociální segregace a také jejich vlivem na financování města. Její výzkum je orientován především na město Ostravu a Moravskoslezský kraj. V současnosti dokončuje Ph.D. studium na Přírodovědecké fakultě Ostravské univerzity v Ostravě. Aktivně se zapojuje do aktivit samosprávy města Ostravy

a Moravskoslezského kraje, Evropského výzkumného institutu sociální práce a Institutu pro udržitelný rozvoj sídel.

RNDr. Kamila Vondroušová, Ph.D.

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

RNDr. Kamila Vondroušová, Ph.D., je vědeckým pracovníkem na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě. V současnosti participuje na výzkumných projektech týkajících se problematiky sociální segregace města a chudoby rodin s dětmi. Postgraduální vzdělání absolvovala v oboru sociální geografie a regionální rozvoj (RNDr.) a environmentální geografie (Ph.D.). Jejím hlavním vědeckým zaměřením je prostorová diferenciací obyvatel, regionalistika a statistická analýza dat.

Mgr. František Znebežánek, Ph.D.

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě; Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Mgr. František Znebežánek, Ph.D., je odborným asistentem na katedře společenských věd Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě a na katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Zabývá se především sociologickou teorií a metodologií společenských věd. Svou publikační činnost zaměřuje na téma sociálního konfliktu, modernizace, metodologie a metodiky výzkumů v sociálních vědách. Je členem redakční rady časopisu *Historická sociologie*.

VÝZKUMNÉ METODY V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Tento text vznikl v rámci projektu **Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080.**

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Editoři: Detlef Baum, Alice Gojová

Recenzenti: Prof. PhDr. Milan Schavel, Ph.D., doc. PaedDr. Tatiana Matulayová, Ph.D.

Místo a rok vydání: Ostrava 2014

Tisk: Lukáš Pracný

Jazyková korektura: Mgr. Vilém Kmuníček

Náklad: 300 ks

Vydavatel: Ostravská univerzita v Ostravě

Vydání: první

Počet stran: 356

© Ostravská univerzita v Ostravě, 2014

ISBN 978-80-7464-390-3